

**İSLAM
KAYNAKLARINA
GÖRE**

**Hız. İBRAHİM ve
HANİFLİK**

Yrd. Doç. Dr.
Şaban Kuzgun

Hız. İbrahim ve Hanıflık/Yrd. Doç. Dr. Şaban KUZGUN

SE - DA Yayınları : 7

İlmî Seri : 4

Birinci Baskı : 1985

Kapak : Tırkuvaz Grafik/14597/Kayseri

DİZGİ - BASKI - TERTİP

ÜÇBİLEK MATBAASI Tel : 41 48 74

Ata Sanayi 6. Sok. No. 24 - ANKARA

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
KISALTMALAR	V
Ö N S Ö Z	VII
G İ R İ Ş	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. İBRAHİM'İN HAYATI

A — İBRAHİM KELİMESİ VE ANLAMI	20
B — TARİHÎ BİR ŞAHSİYET OLARAK HZ. İBRAHİM	24
1 — İslâm ve Yahudi Kaynaklarına göre	24
2 — Tarihî Belgelere Göre	25
C — YAŞADIĞI YÜZYIL	29
D — DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ	31
1 — Hz. İbrahim'in Ailesi	33
2 — Doğumu	36
3 — Çocukluğu	38
4 — Gençliği	43
E — HZ. İBRAHİM'İN GÖÇLERİ	50
1 — Harran'a Göç	51
2 — Filistin'e (Kenan Diyarına) Göç	54
F — MISIRA SEYAHAT	58
G — HACER'LE İSMAİL (A.S.)İN EVDEN ÇIKARILIŞI	67
H — KURBAN OLAYI	73
I — KÂBENİN İNŞASI	78
K — HZ. İBRAHİM'İN ÖLÜMÜ	85
L — HZ. İBRAHİM'İN VASIFLARI	88

İKİNCİ BÖLÜM

H A N İ F L İ K

A — Hz. İBRAHİM'İN YETİŞTİĞİ ÇEVREDEKİ DİNİ	
	Sayfa
DURUM	96
Sabîlik	101
B — HANİF KELİMESİ VE ANLAMI	110
Hanif Kelimesi Hakkında Müsteşriklerin	
Yorumları	122
Müsteşriklerin Gayesi	146
C — HANİFLİK BİR DİN Mİ?	148
D — HANİFLİKTE İNANÇ ESASLARI	157
E — HANİFLİKTE İBADET ESASLARI	162
1 — Hac	165
2 — Kurban	167
3 — Namaz	174
4 — Zekat	177
5 — Oruç	178
6 — Sünnet	179
7 — Diğer Hükümler	182
F — SON HANİFLER	183
S O N U Ç	197
BİBLİYOGRAFYA	201
İ N D E X	209

K I S A L T M A L A R

a.g.e.	Adı geçen eser
A.S.	Aleyhi's-Selâm
A.Ü.İ.F.D.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der- gisi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
C.C.	Celle Celalühü
Çev.	Çeviren
E.İ.	The Encyclopedia of İslâm
E.R.E.	Encyclopedia of Religion and Ethics
H.	Hicrî
H.z.	Hazreti
J.E.	The Jewish Encyclopedia
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
Küt.	Kütüphane
M.	Miladî
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
P.	Page
s.	Sahife
T.	Tomb
Ter.	Tercüme
U.J.E.	Universal Jewish Encyclopedia
V.	Volume
v.b.	ve benzeri

Ö N S Ö Z

XIX ve XX. yüzyıllarda, İslâmiyet ile ilgili çalışmaları yoğunlaştıran Yahudi ve Hristiyan araştırmacıların, en çok ilgilendikleri konulardan biri de, Hz. İbrahim ve Haniflik mevzudur. Bu araştırmacılar, İbrahim, İsmail ve Hanif kelimelerinin geçtiği Kur'an ayetlerinin, Mekke veya Medine döneminde nazil oluşuna bakarak, kendilerine göre bir takım sonuçlara ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bunlar, özellikle Hanif kelimesi üzerinde durarak, bu kelimenin, Hz. İbrahim'in inancının adı olmadığı şeklinde bir sonuca varmaktadırlar.

XIX. yüzyılda, müsteşrikler tarafından başlatılan ve gittikçe artan bu çalışmalara karşı, İslâm âleminde konu ile ilgili olarak yeterli bir çalışmanın yapıldığını göremiyoruz. Bu durum bizi, Hz. İbrahim ve Haniflik konusunda bir araştırma yapmaya sevketmiştir.

İki bölüm halinde, «İslâm Kaynaklarına göre Hz. İbrahim ve Haniflik» ismi ile takdim ettiğimiz bu incelemenin birinci bölümünde, Hz. İbrahim'in hayatını, Yahudi Kaynaklarındaki bilgilerle mukayeseli olarak araştıracağız. İkinci bölümde ise, Haniflik konusunu ele alarak, O'nun, Hz. İbrahim'in inancının adı olup olmadığını ortaya koyacağız. Daha sonra, İslâm kaynaklarına göre, Hanifliğin esaslarını tesbit etmeye çalışacağız.

Araştırmamızda esas prensibimiz, ilmi gerçekler neyi gösteriyorsa, onu ortaya koymaktır. Müsteşriklerin konu-

muz ile ilgili olarak ileri sürdüğü iddiaları, elimizden geldiği kadar derinliğine inerek incelemeye ve tarafsız bir şekilde değerlendirmeye çalışacağız.

Konuyu araştırırken karşılaştığım güçlüklerin halledilmesinde, kıymetli fikirlerinden yararlandığım, Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu beye teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca, araştırmam esnasında faydalandığım Fransızca eserlerin tercümesinde, her türlü yardımlarını esirgemeyen, Halil İbrahim Açmaz ve Yrd. Doç. Dr. Harun Güngör beylere, Almanca eserlerin tercümesinde yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Halit Ünal beye, teşekkürlerimi sunarım.

Şaban KUZGUN

GİRİŞ

Kur'an-ı Kerim'de tevhid inancının tebliğcisi ve temsilcisi olarak takdim edilen Hz. İbrahim, vahye dayanan üç büyük dinin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet) temel dayanak noktalarından biri olarak görülmektedir. Tevratta O'ndan «İbranî İbrahim» (1) şeklinde bahsedilirken, Matta İncilinde Hz. İsa'nın nesebi «İbrahim oğlu, Davud oğlu, İsa mesih» şeklinde verilmekte ve Hz. İsa'nın soyu Hz. İbrahim'e bağlanmaktadır. (2) Kur'an-ı Kerimde O'nun hakkında İbrahim ne Yahudî, ne de Hristiyandı, O, Hanif ve Müslim idi, müşriklerden değildi» (3) denilerek inanç yönünden O'na atıfta bulunmaktadır. Tevrat ve İncil soy bakımından ilişkiyi ilk plana alırken, Kur'an-ı Kerim, açık bir şekilde O'na soy yönünden atıf yapmamakta, Hz. İbrahim'in Arapların ve Hz. Muhammed'in atası olduğunu zikretmemektedir (4).

---

(1) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XIV, 13

(2) Kitab-ı Mukaddes, Matta, I, 1

(3) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 67

(4) Montgomery Watt, *Modern Dünya İslâm Vahyi*, Çev. Mehmet Said Aydın, Ankara, 1982, s. 123; M. Watt'ın da belirttiği gibi Hz. İbrahim'in Arapların ve Hz. Muhammed'in atası olduğuna dair Kur'an-ı Kerimde sarîh bir ifade bulunmamasına rağmen, Bakara sûresi 128. ayette geçen «Rabbimiz, bizi sana teslim olanlar yap, neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar» ifadesindeki «neslimizden» sözünden, Arapların kastedildiğini bazı müfessirler ileri sürmekte ve bundan İbrahim'in Arapların atası olduğu anlamı çıktığını söylemektedirler. Bkz, Ebu Cafer Muhammed. b. Cerir et-Taberî, *Camiu'l-Beyan an Tev'ili Ayi'l-Kur'an*, C. I, Mısır, 1379, s. 554; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensari el-Kurtubi, *elCami' li Ahkami'l-Kur'an*, C. II, Mısır, 1967, s. 127; Ancak Müfessir İbni Kesir, bu ayetteki «Zürriyetimizden» sözünden sadece Arapların değil, diğer milletlerin de kastedilmiş olabileceğini bildirmektedir. Bkz. İmadüddin Ebu'l-Fida İsmail b. Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Beyrut, 1981, C. I, s. 183

Üç İllâhî dinin şu veya bu şekilde Hz. İbrahim'e atıfta bulunması; Yahudilerin soylarını O'na dayandırması, İncilde Hz. İsa'nın soy kütüğünde O'nun adının geçmesi ve Kur'an-ı Kerimde 69 ayette O'ndan bahsedilmesi, bu dinlerin Hz. İbrahim'e verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Bazı çevrelerde Hz. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olmadığı, aksine İbrahim kelimesinin bir soy veya kabile adı olduğu şeklinde bir takım iddialar ileri sürülmektedir. (5) Bu bakımdan yukarda zikrettiğimiz dinlerin, özellikle İslâmiyetin Hz. İbrahim'e ve O'nun inancına bakış açısını tesbit etmek, bu dinlerde bulunan, O'nun hakkındaki farklı görüşleri ortaya koyarak bir mukayese yapmak gereklidir. Doğmatik ve doğmatik olmayan malzemelerden faydalananak, Hz. İbrahim'in tarihi bir şahsiyet olarak yaşadığını, İbrahim isminin bir kabile ismi olmayıp, bir şahıs adı olduğunu ortaya koymak, meseleye kuşku ile bakanları ikna açısından faydalı olacaktır.

Tevrat ve İnciller Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin ismini zikretmemektedir. Fakat Kur'an-ı Kerimde O'nun tebliğ ettiği dinin adı **Haniflik** olarak özellikle zikredilmektedir (6). XIX ve XX. yüzyılda bir kısım müsteşrikler, Kur'an-ı Kerimde «İbrahim» ve «Hanif» kelimelerinin geçtiği ayetleri ele alıp incelemiş ve kendilerine göre bir takım sonuçlara ulaşmışlardır. Hemen hemen bütün müsteşriklerin bu konuda ulaştıkları sonuçlar, İslâm kaynaklarının verdiği bilgilerle bağdaşmamaktadır. Bu yüzden «Hanif» kelimesini ele alıp tetkik etmek, İslâm kaynakları açısından **Haniflik** inancının mahiyetini ortaya koymak ve bu dinin esaslarını tesbit etmek gerekmektedir.

İbrahim kelimesinin yanısıra **Hanif** ve **Hunefa** kelimeleri de Kur'an-ı Kerim'de 12 yerde geçmektedir. Tefsir,

---

(5) M. Watt, a.g.e., s. 123

(6) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 135

Hadis ve İslâm tarihi kaynaklarında Haniflik konusu ile ilgili pek çok bilgi bulunmasına ve batılı müsteşriklerin bu konu ile aşırı derecede ilgilenmelerine rağmen, bilebildiğimiz kadarı ile bugüne kadar İslâm âleminde Hz. İbrahim ve O'nun tebliğ ettiği Haniflik inancı hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Hz. İbrahim'in hayatı, peygamberler tarihi ile ilgili eserlerde diğer peygamberlerin hayatları gibi bir bölüm olarak anlatılırken, inanç sistemi üzerinde durulmamıştır. Hristiyan ve Yahudi ilim adamlarının çalışmaları, kendi mukaddes kitapları ve inançlarına paralel kalmıştır. Bilhassa O'nun tarihî bir şahsiyet olmadığı şeklindeki tarihçiler tarafından ortaya atılan iddialar üzerine, çalışmaların ağırlığı, O'nun tarihî bir şahsiyet olduğu hususu üzerine teksif edilerek ortaya atılan iddialar çürütölmeye çalışılmıştır. Yahudi ve Hristiyanlar tarafından hazırlanan ansiklopedilerde **İbrahim** (Abraham) maddesine çok geniş yer verilmiştir. İslâm âleminde yayınlanan İslâm ansiklopedilerinin **İbrahim** ve **Hanif** maddelerinin de genellikle yine müsteşrikler tarafından kaleme alınması, İslâm Dünyasında bu konuda yeterli araştırmanın henüz yapılmamış olduğunu göstermektedir. Bu durum, bizi bu konuda bir araştırma yapmaya sevketmiştir.

1 — Araştırmada Karşılaşılan Problemler : Hz. İbrahim'in hayatını ve tebligatını araştırırken karşılaştığımız en büyük problem, konu ile ilgili Hz. İbrahim'e çağdaş kaynakların bulunmayışıdır. Elimizde, O'nun zamanında yazılmış, O'ndan bahseden bir kitap mevcut değildir. Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'e gönderilen sahifelerin varlığından bahsetmekle beraber (7), bu sahifeler bize kadar ulaşabilmiş değildir. Her ne kadar İbnu'n-Nedim, bu sahifelerin

---

(7) Kur'an-ı Kerim, A'la, 19

(8) Muhammed b. İshak b. Ebî Yakub İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, Beyrut, Tarihsiz, s. 37

Halife Harun-ı Reşid zamanında Keldanîceden Arapçaya tercüme edildiğini kaydediyorsa da (8), ne İbnu'n-Nedim, ne de diğer ilim adamları, bu sahifelerin mahiyeti hakkında bize hiçbir bilgi vermemektedir. Ayrıca, bu sahifeler elimizde olsa bile bunların, gerçekten Hz. İbrahim'e vahye-dilen sahifeler olup olmadığını tesbit etmemiz de oldukça güç olacaktır. Nitekim Hz. İbrahim'e nisbet edilen **İbrahim'in Vahyi** (Apocalypse of Abraham) ve **İbrahim'in Ahdi** (The Testament of Abraham) gibi eserler için de aynı şeyler söz konusudur. Bu eserler, Hz. İbrahim'den çok sonralara ait bilgileri ihtiva ettiği için sahte kabul edilmektedir. (9).

Hz. İbrahim'in yaşadığı bölgelerde bugüne kadar yapılan kazılarda O'ndan bahseden ancak iki belge bulunabilmiştir. Bu belgelerden birinde babasının ve kendisinin adı geçmekte; daha fazla bir teferruata rastlanmamaktadır. Diğerinde ise, Ur peygamberinin tutuklanmasından söz edilmektedir (10). Fakat bu bölgelerde yapılacak yeni kazılarda O'nun hayatını aydınlatacak belgelerin bulunma ihtimali mevcuttur. Bu tür bir çalışma için hem iyi bir arkeolog olmak, hem de eski Mezopotamya, Mısır, Kuzey ve Batı Arabistan dillerini bilmek gerekmektedir. Bu da ferdi çalışma boyutlarını aşmakta ve bir ekip çalışmasını gerektirmektedir.

Hz. İbrahim ile ilgili olarak elde mevcut en eski kaynak (O'nunla çağdaş olmamakla beraber) Tevrattır. Fakat bu kitapta Hz. İbrahim ile ilgili olarak bulunan haberlerde gelişmeler vardır. Bu durum, güveni sarsmakta ve mezkûr

---

(9) Moses Battenwieser, *Abraham, Apocalypse of*, U.J.E., V.I, Newyork, 1948, s. 38

(10) Sir Leonard Woolley, *Abraham Decouvertes Recentes Sur les Origines Hebreux*, İng.den Fran. caya Çev. A. ve H. Collin Delavaud, Paris, 1949, p. 23 - 24

kitaba dayanarak O'nun hakkında sağlıklı bir bilgi elde etmemizi engellemektedir. Sözlü Yahudi rivayetlerinde Hz. İbrahim hakkında bazı bilgiler bulunuyorsa da, onlarda da aynı çelişki ve tutarsızlıklarla karşılaşmaktayız.

Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim hakkında bilgi vermekle beraber, O'nun doğumu, ölümü, göçleri vb. hususlarda tarihî bilgi vermez. Kur'an kendi metodu ve hedefi icabı, sadece O'nun inancı, dininin esasları, ibadetleri ve putpe-restlerle müacelelerinden bahseder. Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in hayatı hakkında teferruatlı bir tarihî bilgiye rastlanamaması, Tevrat ve sözlü Yahudi rivayetlerindeki çelişkili haberler, araştırmamızda karşılaştığımız güçlüklerden biridir.

Tefsir, Hadis ve İslâm tarihi kaynaklarında Hz. İbrahim'in hayatı hakkında mevcut olan bilgiler, bazı noktalarda Yahudi rivayetlerine paralellik arz etmektedir. Bu durum, bir kısım israilî rivayetlerin İslâm kaynaklarına girdiğini ortaya çıkarmaktadır. Ancak, Yahudi ve İslâm kaynaklarında aynı haberlerin bulunması her zaman bu haberleri birinin diğerinden almış olmasını gerektirmez. Fakat bu hususta yine de dikkatli ve ihtiyatlı olmak gerekmektedir. Biz, israilî rivayetleri, israilî olmayan rivayetlerden ayırmak için gerekli gayreti gösterdik.

2 — Araştırmanın Alanı : Eski Orta Doğu dillerini bilmeden Hz İbrahim ve O'nun Haniflik dini hakkında kaynak ve alan sınırlamasına gitmeksizin bir araştırma yapmanın güçlüğü ortadadır. Bu yüzden araştırmamızın alanını İslâm kaynakları ile sınırlamak zorunda kaldık. Bu sınırlama, diğer kaynaklardan faydalanmıyacağımız anlamına gelmez. Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, Hadis, Tefsir ve İslâm tarihleri, araştırmamızda temel dayanağımız olacaktır. Bununla beraber yeri geldikçe yazılı ve sözlü Ya-

hudi rivayetlerine ve Batılı araştırmacıların eserlerine başvuracağız.

3 — Araştırmada Takip Edilen Metod : Araştırmamızın alanını İslâm kaynakları ile sınırladığımız için, ele aldığımız her konuda önce İslâmın temel kaynağı Kur'an-ı Kerime müracaat edecek, Kur'an'da mevcut olmakla beraber tam olarak anlaşılamıyan hususlarda Tefsir ve Hadis kaynaklarına başvuracağız.

Araştırmamızın temel amacı, bugüne kadar biline gelen bilgileri kuru kuruya nakletmek değildir. Amacımız, İslâm kaynaklarında mevcut olan bu bilgileri tahlil etmek, onları Yahudi rivayetlerindeki haberlerle karşılaştırarak bazı sonuçlara varmaktır. Bu yüzden Kur'an-ı Kerimde Hz. İbrahim hakkında mevcut olan bir bilgi için Tevrata ve diğer Yahudi rivayetlerine başvurarak karşılaştırma yapacağız.

Hz. İbrahim'in hayatı ve inancı hakkında Kur'anda bulunmayan bazı bilgilere, Tefsir, Hadis ve İslâm Tarihi kaynaklarında geniş ve ayrıntılı bir biçimde rastlanmaktadır ki, bunların Yahudi rivayetlerindeki haberlerle karşılaştırılması çok önemlidir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu yolla, İslâm kaynaklarına giren israiliyyatı tesbit imkânı doğacaktır. İslâm ve Yahudi kaynaklarını bir bütün olarak ele alıp, konumuzla ilgili olan haberler hususunda karşılaştırdığımızda, Hz. İbrahim hakkında Kur'anda mevcut olan bir bilginin bazen Tevratta bulunmadığı, ancak sözlü Yahudi rivayetlerinde mevcut olduğu; O'nun hakkında Tevratta bulunan bir haberin bazan Kur'anda mevcut olmadığı, ancak diğer İslâm kaynaklarında bu haberlerin mevcut olduğu görülmektedir. Bu durumları çeşitli metodlarla tahlil ederek bazı müphem noktaları aydınlatmaya çalışacağız.

4 — Araştırmada Faydalanılan Kaynak ve Araştırmalar : Hz. İbrahim ile çağdaş olup, O'ndan bahseden kaynak

niteliğinde bir kitabın olmadığını daha önce belirtmiştik. Araştırmamızda esas olarak faydalandığımız eserler İslâm kaynaklarıdır. Yahudi kaynaklarına da bazı konuları aydınlığa çıkarmak ve mukayese için sık sık başvurduk. Ayrıca Batıda, gerek **Hz. İbrahim**, gerekse **Haniflik** hakkında yapılmış olan araştırmalara da yeri geldikçe başvurduk.

a) Kaynaklar : Faydalandığımız, kaynak niteliğindeki eserleri iki kısma ayırmamız mümkündür.

1) İslâm Kaynakları : İslâm kaynaklarını, Kur'an-ı Kerim, Hadis, Tefsir ve İslam Tarihi eserleri olmak üzere dört kısma ayırabiliriz.

a) Kur'an-ı Kerim : İslâmi inanca göre Kur'an-ı Kerim, Allah (C.C.) tarafından Hz. Muhammed'e vahyedilen ilâhî bir kitaptır ve Allah kelâmıdır. O, ilk vahyedildiği şekli ile bugüne kadar muhafaza edilmiş olup, onda her hangi bir değişiklik meydana gelmemiştir.

Araştırma konumuz olan **Hz. İbrahim ve Haniflik** ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerimde her hangi bir çelişki yoktur. Kur'an, Hz. İbrahim'in hayatı hakkında yer ve zaman göstererek bilgi vermemekte, sadece O'nun inancı, ibadetleri ve putperestlerle mücadeleleri ile ilgili olarak ibret alınması için bilgi vermektedir. Kur'an-ı Kerimin, Tevrat ve İncil'den metod olarak farklı olduğu esas nokta budur. Gerek Tevrat, gerek İnciller, adeta birer şecere (soy) kitabı niteliğindedirler. Onlarda bir çok tarihî bilgi mevcuttur; yer ve zaman göstererek bir çok olaydan bahsedilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in kendi metodu icabı, verdiği bilgilerden Hz. İbrahim'in hayatı konusunda pek faydalanamıyoruz. Fakat O'nun inancı Haniflik hakkında Kur'anda yeteri kadar bilgi mevcuttur. Hanifliği araştırırken faydalandığımız temel kaynak, Kur'an-ı Kerim'dir.

b) Hadis Kitapları : Araştırmamızda Kur'an-ı Kerim'den sonra faydalandığımız ikinci kaynak, Hz. Muhammed'in sözleri, yani Hadis-i Şeriflerdir. Ancak bu noktada karşılaştığımız en büyük güçlük, rivayet edilen hadisin sahip olup olmadığı hususudur. Bu yüzden, hadislerin toplandığı kaynaklardan en güvenilir olanlarını kullanmaya çalıştık. Kütüb-i Sitte olarak isimlendirilen ve diğer hadis kitaplarına göre daha sağlam olarak kabul edilen; Buharî'nin (H.256) **Sahih-i Buharî**, Müslim'in (H.261) **Sahih-i Müslim**, Tirmizî'nin (H.279) **Sünen-i Tirmizî**, Ebu Davud'un (H.279) **Sünen-i Ebi Davud**, İbni Mace'nin (H.275) **Sünen-i İbni Mace**, Nesai'nin (H.303) **Sünen-i Nesai** isimli eserleri ile, Ahmed b. Hanbel'in (H.241) **Müsned** isimli eserini kaynak olarak kullanmaya çalıştık. Bu eserlerde gerek Hz. İbrahim'in hayatı, gerekse Haniflik ile alakalı pek çok haber mevcuttur. Zaten İslâm tarihçileri ve tefsirciler de genellikle Hadis-i Şeriflere dayanmaktadırlar. Fakat onların zikrettiği bazı hadisler, yukarda zikrettiğimiz Hadis kitaplarında yoktur.

İslâmî inanca göre Hadis-i Şerifler, Kur'an ayetleri gibi asıl kaynaktır. Ancak bir kısım hadisler, tevatür yolu ile nakledilmediği için, güvenilirlik bakımından Kur'an ayetleri derecesinde değildir.

Hadis-i Şerifler, Kur'an ayetleri gibi günü gününe toplanmamış, ancak bu iş Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Bu yüzden Hz. Muhammed'in sözlerinin daha sonraki nesillere intikalinde bazı kopukluklar meydana gelmiştir. Hadislerin bir kısmı tevatür yolu ile nakledildiğinden onlarda herhangi bir kopukluk ve zayıflık söz konusu değildir. Ancak bu tür hadisler azdır. Diğer hadisler ise meşhur, ahad vb. kısımlara ayrılmakta olup, sıhhat dereceleri değişiktir. Bir Hadis-i Şerif'in sıhhat derecesini tayin etmek kolay değildir. Bunun için hadis ilmini iyi bil-

mek gerekir. Bu yüzden araştırmamızda muteber ve güvenilir hadis alimlerinin eserlerindeki hadisleri kullanmaya çalıştık.

c) Kur'an-ı Kerim Tefsirleri : Araştırmamızda faydaladığımız İslâm kaynaklarından biri de Kur'an tefsirleridir. Tefsir kitaplarına, hem Hz. İbrahim ile ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de geçen hususları daha iyi kavramak, hem de O'nunla ilgili olarak Kur'an'da olmayan bazı bilgileri bulmak için müracaat ettik. Öncelikle kullandığımız eserler, ilk müfessirlerin eserleridir. Ancak zaman zaman daha sonraki müfessirlerin eserlerine de başvurduk.

Faydaladığımız tefsirlerin başlıcaları şunlardır : Taberî'nin (H.310) **Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kuran**, Kurtubî'nin (H. 671) **el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an**, Zemahşerî'nin (H. 528) **el-Keşşaf**, İbnu'l-Cevzî'nin (H. 597) **Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, Fahreddin er-Razî'nin (H.606) **Mefatihü'l-Gayb**, Ebu Hayyan'ın (H. 754) **Tefsiru'l-Bahri'l-Muhit**, İbni Kesir'in (H. 774) **Tefsiru'l-Kur'an-i'l-Azim**, Beydavi'nin (H. 791) **Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil**, Mahallî (H. 864 ve Suyutî'nin (H. 911) **Tefsiru'l-Celaleyn** isimli eserleri.

Müfessirlerin Kur'an'da bulunmayan bazı hususlarda zaman zaman Yahudi rivayetlerin etkisi altında kaldıklarını görmekteyiz. Meselâ : Ünlü Tefsirci Taberî, İbrahim (A.S.)'in hangi oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiğini açıklarken, kendine göre bazı yorumlar yaparak, kurbanlığın Hz. İshak olduğunu ileri sürmektedir ki (11), bu görüş tamamı ile Tevrat'ın görüşüdür. (12)

Tefsir kitaplarında tesbit etmiş olduğumuz bir hususu, özellikle belirtmeliyiz. Daha sonra gelen müfessirler,

(11) Taberî, **Camiu'l-Beyan**, C. XXIII, s. 81 - 89

(12) **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvin XXII, 1 - 13

ilk müfessirlerin rivayetlerini aynen tekrarlamış ve O'nların dediklerine fazla bir şey ilave etmemişlerdir. Bu yüzden biz de daha sonraki tefsir kaynaklarına sık sık müracaat etmeyi gereksiz bulduk.

Tefsir kaynakları içinde araştırmamızda bize en fazla ışık tutan kitap, Taberî'nin eseridir. Taberî, hem tefsir, hem de tarihçiliği bakımından araştırma metodu çok sağlam olan bir ilim adamıdır. O, bir konuyu ele alıp işlemeğe başladığı zaman önce, o konuda yapılmış olan, sağlam veya zayıf bütün rivayetleri zikreder, bilahare bu rivayetlerin tahlilini yaparak bir sonuca ulaşmaya çalışır; ancak bazı durumlarda sadece rivayetlerle iktifa eder.

Taberî'nin yanı sıra Razi'de metod bakımından çok sağlam bir yol takip etmiştir. O, araştırdığı bir konuda mevcut rivayetleri zikrederken, konuyu ayrıca akıl süzgecinden geçirir ve ona göre karar verir. Meselâ : Kur'an'daki «İbrahim'in dinine tabi olunuz» (13) ayetini açıklarken, bu ayetten kasdedilenin, ibadet ve ahkâm yönünden tabi olmak olmadığını, sadece İbrahim'in dinine inanç yönünden tabi olmanın kasdedildiğini ifade eder ki, (14) bu O'nun kendi yorumudur.

İbni Kesir, genellikle kendinden önce yapılan rivayetleri tekrarlamakla beraber, zaman zaman bu rivayetleri tahlil eder ve bunların içinde israiliyattan olma ihtimali olanları bildirir. O, israiliyat konusunda büyük bir titizlik gösterir. Hz. İbrahim ile ilgili hususlarda da israiliyattan kaçınmaya çok önem verdiğini O'nun şu ifadelerinden açıkça anlıyoruz. «Hz. İbrahim'in yıldızları ve mahlukatı görmesi ile ilgili olarak bazı müfessirlerin ve diğer müel-

---

(13) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 95

(14) Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Razî, Mefatihü'l-Gayb, C. V, İstanbul H. 1308, s. 373

liflerin naklettiği rivayetler, israilî rivayetlerdir. Bu rivayetlerden bizim elimizde bulunanlara (her halde Kur'an ve Hadisi kastediyor) uyanları kabul eder, uymayanları ise reddederiz. Elimizdekilere uyup, uymadığını kesin olarak bilmediklerimizi ise, ne kabul, ne de reddederiz. Bizim tefsirde tuttuğumuz yol israiliyattan kaçınmaktır. Çünkü onda, zaman israfı vardır ve çoğu yalandır. Onun, doğru olanı ile yanlış olanını birbirinden ayırmak çok güçtür.» (15) Bu ifadeler, O'nun israiliyattan kaçınma hususunda gösterdiği hassasiyeti açıkça göstermektedir.

d) İslâm Tarihleri : Araştırmamızda faydalandığımız İslâm kaynaklarından dördüncüsü tarih kitaplarıdır. İslâm âleminde tarih çalışmaları Hz. Muhammed devrinde başlamış, sahabeden bazıları O'nun Mekke'den Medine'ye hicretini müteakip, sîretini yazmaya başlamışlardır. Ancak o dönemde yazılanlardan günümüze intikal eden bir eser mevcut değildir. Daha sonra yazılan siyer kitapları, bu dönemde yazılan eserlere atıflar yapmakta ve çoğunlukla bu eserlere dayanmaktadırlar.

İlk dönem İslâm tarihçileri yukarda bahsettiğimiz eserlere dayanmakla beraber, genellikle bir rivayet silsilesi takip etmekte ve rivayetlerini ya Hz. Muhammed'e veya O'nun çağdaşı olan kimselere kadar götürmektedirler. Meselâ yazılı eseri elimizde bulunan en eski tarihçilerden İbni İshak ile Hz. Muhammed arasında iki veya üç ravi mevcuttur. Genellikle O'nun rivayet silsilesi; Zührî, Urve ve Hz. Aîşe'den oluşmaktadır. İbni Sa'd'ın kaynağı Vakîdî ise, Malik b. Enes gibi kimselerden ders görmüş, dolayısı ile rivayetlerini O'nlara dayandırmıştır.

Gerek ilk İslâm tarihçilerinin eserlerinde, gerekse daha sonraki dönemlerde yazılmış olan eserlerde, İslâm ön-

---

(15) İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l—Azim C. III, S. 181

cesi döneme ait sözlü Arap rivayetlerinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bazı israilî rivayetlerin hadis şekline sokularak (mevzu hadis) bazı İslâm kaynaklarına sızmış olduğunu, bunun tarih kitaplarında daha çok görüldüğünü belirtmek isteriz.

Zamanımıza kadar ulaşan en eski İslâm tarihi kaynaklarını şu şekilde sıralıyabiliriz.

İbni İshak'ın «**el-Meğazi**» isimli eseri : İbni İshak (H. 151), muhaddis olduğu gibi, Siyer ilminde bir otoritedir. Mezkur eseri, Abbasî halifesi Mansur namına yazmıştır. Biz bu eserin Muhammed Hamidullah tarafından tahkik edilerek **Siretü İbni İshak** adı ile yayınlanan nüshasından faydalandık. Daha sonra bu türden eserler yazanlar, (başta İbni Hişam olmak üzere) hemen hemen tamamen İbni İshak'ın bu eserine dayanmışlardır. İbni İshak, aynı zamanda hadisci de olduğu için rivayetlerinin bir çoğunu Hz. Muhammed'e dayandırmıştır. Ancak bazı rivayetleri diğer zatlara dayandırdığı da görülür. Meselâ : Zemzem kuyusunun kazılışını Hz. Peygambere dayandırmamıştır (16).

İbni Hişam'ın **es-Siretu'n-Nebevviyye** isimli eseri : İbni Hişam (H. 213), yazdığı eseri için İbni İshak'ın eserini temel almış; zaman zaman ona bir takım ilaveler yapmak sureti ile eserini İbni İshak'ın eserine şerh şeklinde yazmıştır. Bazı yerlerde İbni İshak'ın rivayetlerini zayıf bulduğu için bu rivayetleri terk etmiş, onun yerine başka yollardan aldığı nakillerle konuları açıklama cihetine gitmiştir.

İbni Sa'd'ın **et-Tabakatu'l-Kübra** isimli eseri : İbni Sa'd (H. 230), meşhur Siyer bilginlerinden Vakidî'nin (H. 207)

---

(16) Muhammed b. Yesar İbni İshak, **Siretü İbni İshak**, M. Hamidullah tahkiki. Konya, 1981, s. 2

katibi adı ile ün yapmıştır. Kaynağı söylediğimiz gibi Vakidi'dir. İbni Sa'd'ın eserinde, İbni İshak ve İbni Hişam'da olmayan bazı hususlar mevcut olduğu gibi, bu iki alimin çok uzun bir şekilde anlattıkları bazı noktaları çok kısa bir şekilde teferruata girmeksizin nakleder.

Taberî'nin «**Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**» isimli eseri : Taberî, bir müfessir olduğu kadar bir muhaddis ve tarihçi idi. Tefsirde takib ettiği yolu tarihte de aynen uygulamış, bu yüzden araştırdığı konularda çok başarılı olmuştur. Tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılan eserinde, başta İbni İshak ve İbni Hişam olmak üzere kendinden önceki tarihçilere devamlı atıflarda bulunmaktadır.

Mes'udî'nin (H.346) **Mürûcu'z-Zeheb** ve **et-Tenbih ve'l-İşraf** isimli eserleri, İbnu'l-Esir'in (H.630) **el-Kamilu fi't-Tarih** isimli eseri, İbni Kesir'in **el-Bidaye ve'n-Nihaye** isimli eseri vb. eserler.

e) Araştırmamızda yukarda saymış olduğumuz kaynakların dışında çeşitli konularda yazılmış kaynak niteliğinde eserlerden de faydalandık. Bunların en önemlileri şunlardır. İbnu'n-Nedim'in (H.377) **el-Fihrist**, İbni Hazm'ın (H.456) **el-Fasl**, Şehristanî'nin (548) **el-Milel ve'n Nihal** ve İsfahanî'nin (H. 502) **el-Müfredat** isimli eserleri. Bu eserlerden, daha ziyade Haniflik konusunda faydalandık. Bu eserler (bilhassa Şehristanî ve İbni Hazm'ın eserleri), Hanifliğin bir din olarak ortaya çıkışını ve Sabiilikle mücadelesini anlatmaktadırlar.

2 — Yahudi kaynaklar : Araştırma alanımızın İslâm kaynakları ile sınırlı olmasına karşılık, bilhassa karşılaştırma amacı ile sık sık Yahudi kaynaklara baş vuracağımızı söylemiştik. Baş vuracağımız ana Yahudi kaynaklar, Tevrat, Tevrat Tefsirleri, Apokrif eserler vb. eserlerdir.

a) Tevrat : Yahudilerin inancına göre Tevrat, Allah tarafından Hz. Musa'ya indirilen ilahî bir kitaptır. Yahudilere göre en büyük peygamber Hz. Musa ve en büyük kitap da Tevrat'tır. O, dünyaya gönderilmiş tek şeriat kitabıdır. Ondan önce bir kitap gönderilmediği gibi, ondan sonra da bir kitap gönderilmemiş ve gönderilmeyecektir. Bu bir inanç meselesidir ve Yahudiler böyle inanmaktadırlar.

Araştırmamızla ilgili olarak Tevrat'ı incelediğimiz zaman, onda Hz. İbrahim'in soyu, savaşları, göçleri ve aile hayatı hakkında çok uzun, teferruata varan haberlerin olduğunu görmekteyiz. Ancak bu bilgilerde çok açık çelişkiler ve tarih yanlışlıkları vardır. Araştırmamızın seyri içinde biz bu çelişki ve yanlışlıkları göstermeye çalışacağız. Tevrat, Hz. İbrahim'in hayatından geniş olarak bahsederken, O'nun tebligatından hemen hemen hiç bahsetmez.

b) Hz. İbrahim'e Nisbet Edilen Apokrif (sahte) Eserler : Daha önce kısaca temas ettiğimiz gibi Yahudi ve Hristiyanlarca sahte kabul edilen bazı eserler vardır ve bunlar Hz. İbrahim'e nisbet edilmektedir. Bu gün Slavca olarak mevcut olan **İbrahim'in Vahyi** (The Apocalypse of Abraham) diye isimlendirilen eser, 32 bölümden oluşmaktadır. Bu eserin birinci bölümünde Hz. İbrahim'in putperestlikten tek tanrıcılığa dönüşü ve babası ile mücadelesi anlatılmaktadır. Bu kitaba göre, putlar önce ateşe düşerler, sonra korkunç bir hayvan tarafından kırılırlar. Bir seri olaydan sonra Hz. İbrahim, putların güçsüzlüğüne kani olur ve tek tanrıcılığa döner. Kitabın daha sonraki 24 bölümü adeta Midraş ismi verilen sözlü Yahudi destanlarının özetlenmesinden ibarettir. Bu bölümlerde Hz. İbrahim'in Kurban kesişi, oruç tutuşu, mirac ederek göğe yükselişi ve yedi kat semaya çıkışı anlatılır. Ayrıca, Adem ile Havva'nın cennetten çıkarılışı, Azazil'in (her halde

Şeytan) O'nlara üzüm şarabı içirmesi ve Habil-Kabil kıssaları da bu kitapta yer almaktadır (17).

İbrahim'in Ahdi, (The Testament of Abraham) adı ile isimlendirilen ve Yunanca'dan Slavca'ya tercüme edilmiş olan ikinci bir eser. Hz. İbrahim'in ölüm olayını geniş bir şekilde anlatmaktadır. Bu Kitap, ilk defa Monteaque Rhodes James tarafından yayınlanmıştır. Yunanca'dan Slavca'ya W. A. Craigie tarafından tercüme edilen bu eserin Habeşçe ve Romence de tercümeleri vardır (18).

Hz. İbrahim'den çok sonralara ait bilgileri ihtiva ettiği gerekçesi ile Yahudi ve Hristiyanlar bu eserleri sahte (apokrif) kabul etmektedirler. Bütün gayretimize rağmen biz bu iki eserin orjinallerine ulaşamadık, ancak bu eserleri tanıtan ve onlardan bahseden ansiklopedilerden faydalanma yoluna gittik.

c) Tevrat Tefsirleri (sözlü rivayetler) : Araştırmamızda Tevrat'la birlikte yeri geldikçe sözlü Yahudi rivayetlerinden de istifade yoluna gittik.

Yahudi'likte Musa'ya vahyedilen Tevrat, yazılı rivayet olarak kabul edilir. Ayrıca Hz. Musa'dan itibaren nesilden nesile intikal ettirilen ve bu yazılı rivayetlerin tefsiri mahiyetinde olan sözlü rivayetler de mevcuttur. Bunlar, başkalarının eline geçmesin ve Yahudi ırkının sırrı başkaları tarafından öğrenilmesin diye uzun süre yazılmamıştır. Ancak zamanla bunların bir kısmı kaybolmaya başlayınca M.S. III. yüzyılda bazı hahamlar bunları yazmaya başlamış-

---

(17) Louis Ginzberg, Abraham, Apocalypse of, J. E., V. I. London 1901, p. 91-92; Moses Battenwieser, Abraham, Apocalypse of, U.J.E., V.I. p. 38

(18) Louis Ginzberg, a.g.e., 93 - 96

lar ve **Mişna** adı altında bunları toplamışlardır. Daha sonra Mişna ismi verilen bu kitaba da bir takım tefsirler yapılmış ve bu tefsirler Talmud adı altında bir kitap haline getirilmiştir (19).

Hz. İbrahim hakkında Tevrat'ta bulunmayan bazı bilgiler bu sözlü rivayetlerde mevcuttur. Fakat onlardaki bilgiler de Tevrat'taki gibi çelişkilerle doludur.

d) Diğer Yahudi Kaynaklar : Yahudi tarih kitapları da Hz. İbrahim hakkında bilgiler vermektedir. Mesela İskenderiyeli Yahudi tarihçisi Eupolemos, Hz. İbrahim'in hayatı hakkında bilgi verdiği gibi, meşhur Yahudi filozofu Philo'nun eserinde de O'nun hakkında bilgi vardır (20). Ayrıca M.S. XII. yüzyılda yaşamış olan Yahudi filozofu İbni Meymun, **Delaletü'l-Hairin** isimli eserinde Hz. İbrahim'den bahsetmekte ve O'nun Sabîllerle yapmış olduğu mücadeleleri anlatmaktadır. Bir ara İslâmiyeti de kabul ettiği söylenen (21) bu filozof, eserini Arapça yazdığı için O'nun eserinden direkt olarak faydalanma imkânına sahip olduk. Bu filozofun eserinin önemli bir yanı, bir kısım İslâm kaynaklarında Sabîlik hakkında mevcut olan bilgilerden farklı bilgiler vermesidir.

b — Araştırmalar : Gerek Hz. İbrahim'in hayatı, gerekse O'nun inancı Hanîflik hakkında XIX. ve XX. yüzyıllarda Batı da müsteşrikler tarafından bir çok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların ağırlık noktası Kur'anı-Kerim de geçen «Hanif» kelimesi üzerinde yoğunlaşmış, ayrıca İbrahim, İsmail, İshak ve Yakub kelimelerinin geçtiği ayetler incelenerek, bu yolla Kur'an'da her hangi bir çelişkinin varlığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Buna karşılık İslâm

---

(19) Yaşar Kutluay, **İslâm ve Yahudi Mezhepleri**, Ankara, 1965, s. 119

(20) Crawford Howel Toy, **Abraham**, J.E., V.I, London, 1901, p. 85

(21) Hüseyin Atay, **Delaletü'l-Hairin**, Önsöz, Ankara, 1974, s. V

Äleminde bunlara karşı derli bir çalışmanın yapıldığı söylenemez. Konumuzla ilgili olarak yapılmış olan araştırmaları da iki kısımda incelememiz mümkündür.

1) İslâm Âleminde yapılan araştırmalar : İslâm âleminde konu ile ilgili olarak müstakil bir çalışma bildiğimiz kadarı ile yapılmamıştır. Ancak peygamberler tarihi ile ilgili eserlerde, Arap tarihlerinde konu kısaca incelenmiştir. Bu tür çalışmalardan en çok faydalandığımız eserler, Alûsi'nin **Bulûgu'l-Ereb**, Cevad Ali'nin **Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm**, Zebidî'nin **Tacu'l-Arus**, Muhammed Hamidullah'ın **İslâm Peygamberi**, Tantavî'nin **el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'an**, Muhammed Abduh'un **Menar** isimli eserleri vb. eserlerdir. Ayrıca İsmail Cerrahoğlu'nun **Kur'an-ı Kerim ve Hanifler** isimli araştırmasından da yararlandık.

2) Batıda Yapılan Araştırmalar : Kur'an-ı Kerim'de geçen Hanif, İbrahim, İsmail, İshak ve Yakub kelimeleri ile ilgili olarak çalışma yapan en ünlü müsteşrikler, Sprenger (1839), Snouck (1936), Nöldeke (1930 ve benzeri kişilerdir. Bunlardan Snouck'un **Het Mekkaansche Feest** isimli eseri ile Nöldeke'nin **Geschichte des Qorans** isimli eserlerini araştırdık (22). Bu iki müsteşrik eserlerinde **Hanif** ve **Milleti İbrahim** kelimeleri üzerinde geniş çalışmalar yaparak bu kelimelerin geçtikleri ayetlerin Mekki ve Medeni oluşlarını tesbit etmeye çalışmışlar bu yolla İslâmiyetin temelini ve İslâmiyetteki Hz. İbrahim ile ilgili rivayetleri Yahudi rivayetlere dayandırmaya gayret etmişlerdir. XIX. yüzyılda bu müsteşrikler tarafından başlatılan çalışmalar,

---

(22) Bu iki müsteşrikten Nöldeke'nin eseri Almancadır. Snouck'un eseri ise Hollandacadır. Hollandaca olan bu eserin konumuzla alakalı olan kısımlarının tercümesini yaptırmakla beraber, bu eseri ihtiyatla kullandık ve daha ziyade G.H. Bo-usquet'in derlemiş olduğu. **Selected Works Of C. Snouck Hurgronje** isimli eserden faydalanma yoluna gittik.

onların istikametinde daha sonraki müsteşrikler tarafından XX. yüzyılda da sürdürülmüştür. Hemen hemen bu yüzyılda yapılan bütün çalışmalar Nöldeke, Snouck ve Sprenger'in ileri sürdükleri iddiaların tekrarlanmasından ibaret görülmektedir. XX. yüzyılda, konu ile ilgili olarak araştırma yapan müsteşriklerden, eserlerinden faydalandıklarımız şunlardır : Abraham Geiger'in **Judaism and İslâm**, A. Guillauma'nın **The influence of Judaism on İslâm**, Arthur Jeffery'nin **Materyals for the History of the Text of the Quran** ve **The foreign Vocabulary of the Quran**; Abraham İ., Kats'ın **Judaism in İslâm**; Montgomery Watt'ın **İslâm and Christianity Today** isimli eserleri ile; Brockelmann, Goldziher, M. Watt, Robert Gordis, R. Patai, C. Howel Toy, R. Paret, S. Arthur Cook, A.J. Wensinck, Margo-liouth, Fr. Buhl vb. müsteşriklerin araştırma konumuz ile ilgili olarak çeşitli Ansiklopedilerde yazmış oldukları maddeler.

Snouck ve Nöldeke, konumuzla ilgili olarak yaptıkları çalışmalarda zaman zaman hissî davranmışlar; ele aldıkları bir ayeti incelerken, bir önceki ve sonraki ayete dahi bakmaksızın kendi inançları doğrultusunda hükümler vermişlerdir. Daha sonraki müsteşrikler de onların yaptıkları hataları aynen tekrarlamışlardır. Biz konuyu işlerken yeri geldikçe bu noktalara işaret edecek ve konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Batıda, Hz. İbrahim'le ilgili olarak XX. yüzyılda yapılan en ciddi araştırmalardan biri, arkeolog Leonard Woolley tarafından yapılan çalışmadır. L. Woolley, Ur bölgesinde 12 yıl süren uzun bir kazı devresinden sonra **Ur of the Chaldees** ve **Abraham Recent Discoveries and Hebrew Origins** isimli iki eser yazmıştır.

L. Woolley, British Museum ve Pensilvanya Üniversitesi'nin ortaklaşa olarak 1922 yılında Ur şehri harabele-

rinde başlattığı kazılarda arkeolog olarak görev yapmıştır. Bu kazılar 12 yıl sürmüş ve 1934 yılına kadar yapılan çalışmalarda eski Ur şehrinin sadece bir bölümü kazılmıştır. Bu kazıları ve L. Woolley'in eserlerini, araştırmamız açısından çok önemli kılan husus, kazı esnasında Hz. İbrahim zamanına ait yazılı ve diğer belgelerin ortaya çıkmasıdır. Ayrıca bu arkeolog'un yaptığı çalışmada Hz. İbrahim öncesine ait bazı materyaller ortaya çıkmış, Sümer ve Mezopotamya tarihinin bazı yönleri aydınlanmıştır. Woolley'in daha önemli bir buluşu, Nuh tufanı ile ilgilidir. O, yaptığı kazılar esnasında ısrarlı bir çalışmayla çok derinlere inmiş, yer altındaki toprak katmanlarından elde ettiği bulgularla o bölgenin büyük bir sel baskınına uğradığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Nuh tufanı olayını anlatan yazılı belgeleri de bulmuştur (23).

Müsteşriklerin eserlerinden ayrı olarak çalışmamızın Haniflikle ilgili bölümünde Toshihiko İzutsu'nun **God and Man in the Koran** isimli eserinden faydalandık. İzutsu eserinde Haniflik meselesini müsteşriklerin pek çoğundan daha farklı bir şekilde ele almış ve daha tarafsız olarak incelemiştir.

---

(23) Fred Warshofsky, Nuh, tufan ve gerçekler, **Bilim ve teknik** (Tübitak yayını), Sayı: 121, Aralık 1977, Ankara, 1977, s. 16-18

B İ R İ N C İ B Ö L Ü M

H Z. İ B R A H İ M ' İ N H A Y A T I

A — İBRAHİM KELİMESİ VE ANLAMI

Kur'an-ı Kerim'de İbrahîm (1) şeklinde geçen bu isim, İslâm müelliflerine göre aslı Arabça olmayan bir kelimedir. Arap dildisi İbni Manzur kelimeyi, a'cemî, yani aslında Arabça olmayıp sonradan Arabça'ya girmiş olarak kabul etmekte, ancak hangi yabancı dilden Arabça'ya girmiş olduğu hususunda bir şey söylememektedir. Ona göre İbrahim kelimesinin Arap dilinde dört kullanılış şekli vardır : İbrahîm, İbrahim, İbraham ve İbrahem (2).

Zebidî'ye göre kelimenin aslı Süryanice olup, beş kullanılış şekli vardır : İbrahîm, İbrahim, İbrahâm, İbrahem ve İbrahûm.

Zebidî, Maverdî ve diğer bazı kimselere dayanarak kelimenin aslının «Eb» ve «Rahim» kelimelerinden meydana geldiğini ve «merhametli baba» anlamını ifade ettiğini belirtmektedir (3).

Hiz. İbrahim'in hayatını geniş bir şekilde ve başka kaynaklarda bulunmayan bir takım bilgiler de vererek anlatan İbni Sa'd, Hiz. İbrahim'in başlangıçta Süryanice ko-

---

(1) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 124.

(2) Cemalüddin Muhammed b. Mükrim İbni Manzur, *Lisanu'l-Arab*, C. XII, Beyrud, 1968, s. 48

(3) es-Seyyid Muhammed Murtaza ez-Zebidi, *Tacu'l-Arus*, C. III, Beyrud, 1966, s. 200

nuştüğünü, bilahare dilini değiştirerek İbranice konuşmaya başladığını zikretmektedir. (4)

İbni Cevzî ise kelimenin kullanılış şeklini altıya yükseltmektedir : İbrahîm, İbrahûm, İbrahem, İbrahim, İbrahâm ve İbrahem. (5)

Tevrat'ta önce Abram (6) sonraları Abraham (7) şeklinde geçen bu kelimenin ma'nasının ne olduğunu ondaki şu ifadelerden anlıyoruz. «Artık adın Abram çağrılmayacak, fakat adın Abraham olacak; Çünkü seni birçok milletlerin babası ettim ve seni ziyadesiyle semereli kılacağım.» (8). Bu ifadeden anlaşıldığına göre, Abram adının Abraham'a çevrilmesinin sebebi, Abraham kelimesinin «Milletlerin babası» ma'nasına gelişidir. Tevrat'a göre bu durumda Abraham, milletlerin babası ma'nasına gelmektedir.

Batılı müellifler kelimeyi genellikle «Abraham» biçiminde kullanmakta ve «yüce baba» ve «ulu baba» anlamına geldiğini söylemektedirler.

Sheldon H. Blank, İbrahim kelimesinin bir kabile lakabı olmadığı gibi, aynı zamanda bir kabile tarafından özel bir şahsa lakab olarak verilmiş isim de olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre kelimenin menşei Kenan dili değildir. Kelime «babasını sever» manasına gelmektedir (9).

---

(4) Ebu Abdillâh Muhammed İbni Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, C. I, Beyrut, 1960, s. 46

(5) Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali İbni Cevzi, *Zağu'l-Mesir fî İlmi't-Tefsir*, C. I, Dimeşk, 1964, s. 139

(6) *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, XI, 26

(7) *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, XVII, 6

(8) *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, XVII, 6

(9) Sheldon H. Blank, *Abraham*, U. J. E., V. I, Newyork, 1948, p. 35

Bazı Batılı araştırmacılar, kelimenin aslının Sümerce «Abi-Ramu» dan geldiğini ve Babil'deki yazılı metinlerde bu isme rastlandığını ifade etmektedirler (10). Gerçekten Ur harabelerinde yapılan kazılarda «Abi» kelimesiyle başlayan, «Abi-Ramu», «Abi-Sare» gibi isimler bulunmuştur. Bu belgelerde «Abi-Sare» ismi, bir komutan ve savaşçı olarak geçmektedir. Kelime muhtemelen M.Ö. X. yüzyıl ile alakalı olarak görülmektedir (11).

L. Woolley, İbrahim kelimesinin aslının Sümerce olduğu kanaatindedir. Ona göre kelimenin aslı «Abi-Ram» dır. Kelime daha sonra kısaltılarak «Abram» haline gelmiştir. Aynı yazar Tevrat'taki isim değişikliği, yani Abram'ın Abraham'a dönüşü ile ilgili olarak çok değişik bir yorum getirmektedir. O'na göre kelimenin kökü B R M olabilir. Bu kökteki R harfi ile M harfi arasına H harfinin girmesi ile kök B R H M haline gelmiş olmalıdır. Kelime aslında Sümer dilinde B R M köküne bağlı olarak «**Abram**» şeklinde kullanılırken, Hz. İbrahim'in Babil'den ayrılarak Arap muhitine gidişi ile karakter değiştirmiş, bu köke H harfi eklenmiştir. Aslında ilâve edilen bu H harfi, başlangıçta sessiz bir harfi göstermiyor, aksine sesli bir harf olarak kullanılıyordu. «Abram» kelimesi Arap muhitinde ilk telâffuz edildiği sıralarda R ile M harfleri arasına sesli A harfi yerine aynı sesi vermek üzere H harfi kullanılıyordu. Sonradan Arapça'daki harflerin seslerinde meydana gelen değişiklik sonucu H harfi sesli harften sessiz harf haline gelmiştir. Bunun neticesi olarak «Abram» ismi «Abraham» haline gelmiştir. Woolley'e göre İbrahim, Şam taraflarına ilk geldiği sıralarda eski Araplar kelimeyi B R H M kökü ile yazmalarına rağmen «Abram»

---

(10) Stanley Arthur Cook, Abraham, *Encyclopedia Britanica*, V. I, p. 71

(11) L. Woolley, Abraham, p. 20

şeklinde telâffuz ediyorlardı. Harf seslerinin değişikliğe uğraması sonucu «Abram» olan telâffuz «Abraham»'a dönüşmüştür. Yazar, Sare (12) ile ilgili isim değişikliğini de aynı şekilde açıklamaktadır. O'nun ifadesine göre, eski Arapça'da «ai» müennes (dişi) ekidir. Daha sonra bu harfin yerine «h» harfi müennes eki olarak kullanılmaya başlanınca, başlangıçta «Sarai» şeklinde olan bu isim, «Sare» haline gelmiştir (13). Woolley, kelimenin aslının Akadca olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu belirttikten sonra, konu ile ilgili olarak başka bir tez daha ortaya atmaktadır. O'na göre Abram ile Abraham, iki ayrı şahıs olabilir. Tevrat bu iki şahsın hayat hikayesini karıştırmış olabilir. Muhtemelen Abram, dede; Abraham ise, torun olabilir (14).

Tevrat'ta açıklanan «Milletlerin babası» şeklindeki ma'na dil araştırmacıları tarafından kabul görmemektedir. Çünkü Sümer dilinde bu ma'nayı ifade eden kelime, «Ab-ram» değil, Ab-hamon» dur, «Ab-hamon» dan «Ab-ram» a dönüşü sağlayacak bir etimoloji ise mümkün görünmemektedir (15).

Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler'de ma'nası hakkında hiçbir açıklama bulunmayan ve Arap dilcileri tarafından aslının Arapça olmadığı açıkça belirtilen bu kelimeye, Arapça bir ma'na aramak, zorlama olur kanaatindeyiz.

Zebidî bir yandan, bu kelimenin Eb ve Rahim kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğini söylerken, öbür yandan kelimenin Süryanice'den Arapça'ya geçtiğini ifade etmektedir. Şayet, O'nun ikinci dediği doğru ise, birinci

---

(12) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin. XVII, 15

(13) L. Woolley, a.g.e., s. 201 - 202

(14) L. Woolley, a.g.e., s. 203

(15) L. Woolley, a.g.e., s. 200

dediğinin; yok birinci dediği doğru ise, ikinci dediğinin doğru olmaması gerekir.

Bizim kanaatimize göre, İbrahim kelimesi aslı Arapça olan bir kelime değildir, muhtemelen Batı Samice'nin çok eski şekillerinden birinden gelmektedir.

B — TARİHİ BİR ŞAHSİYET OLARAK HZ. İBRAHİM

Hız. İbrahim'in yaşadığı yüzyılın kesin olarak tesbit edilememesi yüzünden ve özellikle Tevrat'ta O'ndan bahseden bölümlerde ayrı yüzyıllarda meydana gelen olayların birleştirilerek anlatılmış olması yüzünden bazı kimşeler, O'nun gerçek bir şahıs olmaktan ziyade efsanevî bir şahıs olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hız. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olduğunu hem dinî kaynaklarla, hem de arkeolojik kazılardan elde edilen tarihî belgelerle ispatlamak mümkündür.

1 — İslâm ve Yahudi Kaynaklarına Göre : Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler, Hız. İbrahim'den, daha önce gelmiş gerçek bir peygamber olarak bahsederler. Bütün İslâm tarihi kaynakları, O'nu hakiki bir şahıs olarak ele alıp, hayatını geniş bir şekilde anlatırlar. Mes'udî, kendi döneminde Harran'da bulunan Sabîî puthanesinde Hız. İbrahim'in babası Azer'e ait heykellerin bulunduğunu haber vermektedir (16). İslâm kaynaklarına göre, Hız. İbrahim'in efsanevî bir şahıs olması mümkün değildir. İslâmî inanca göre O, daha önce geçen diğer peygamberler gibi inanılması gereken peygamberlerden biridir. O'na ve diğer peygamberlere iman etmek, O'nlara indirilenlere de iman etmek gerekir (17).

---

(16) Ebu'l-Hasen b. el-Huseyn el-Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, C. II, Mısır, 1948 s. 247

(17) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 285

Daha önce temas ettiğimiz gibi Tevrat'ta, baş kısımlarda bahsedilen şahıslar ve olaylar bir sis perdesinin arkasındadır. Nuh Tufanı olayı ile beraber olaylardaki sis perdesi kalkar, şahıslar netleşmeye başlar. Hz. İbrahim ile ilgili kısımlarda ise tarif edilen şahıslar gerçek kişiler olarak görülmeye ve teşhis edilmeye başlanır. Bize göre, Tevrat'ta anlatılan olaylar, bu kitap kaleme alınırken birbirine karıştırılmış olmakla beraber olayların en azından bir kısmı gerçek olaylardır, (18) anlatılan şahıslar da gerçek şahıslardır. Tevrat'taki bazı olayların karışmasına, bu yüzden bazı yanlış ifadelerin kullanılmasına, Hz. İbrahim'in hayatının nakledildiği bölümlerde açıkça rastlıyoruz. Meselâ : Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Kaldelilerin Ur şehrinde Harran'a göç ettiği yazılıdır (19). Halbuki Hz. İbrahim'in yaşadığı M.Ö. XX. yüzyılda Ur şehrine Elamlılar hakim idiler. Yine Tevrat'ın Hz. Musa'ya vahyedildiği M.Ö. XIII. yüzyılda Kaldeliler henüz tarih sahnesine çıkmamışlardı (20). Kaldelilerin tarih sahnesine çıkışları M.Ö. 1100 lü yıllara rastlamaktadır. Yani Hz. Musa en az Kaldelilerden yüz yıl önce yaşamıştır. Böyle olunca «Kaldelilerin Ur şehrinde» ifadesi Hz. Musa'ya ait olamaz. Böylece Tevrat'ın bu bölümünün Hz. Musa'dan en az 100 sene sonra yazıldığı açığa çıkmaktadır.

Her şeye rağmen Tevrat'ta bahsedilen olayların bir kısmı gerçek olaylardır ve şahıslar da hakiki şahıslardır.

2 — Tarihi Belgelere Göre : Tevrat'ta anlatılan olayların bir kısmının gerçek olduğu daha önce bahsettiğimiz Ur ve çevresindeki kazılarla kesinlik kazanmıştır. Hz. İbrahim'in hakikî bir şahıs olduğuna kesinlikle delalet eden iki belge bu kazılar esnasında ortaya çıkarılmıştır. Bun-

---

(18) Stanley Arthur Cook, a.g.e., s. 71

(19) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 31-32

(20) L. Woolley, a.g.e., s. 46

lardan birincisi «Terah Oğlu Abram» yazılı olan bir tablettir. Bu tablette daha fazla bir şey yoktur, sadece bu isim yazılıdır. İkinci belge de ise, Ur peygamberinin yakalanması için **Acbor oğlu Elnathan** tarafından alınmış olan tedbirler yazılıdır (21). Bu belgeyi teyid eden bazı Sabîî kaynaklar da mevcuttur. Sabîî kaynaklarda Hz. İbrahim'den bahsedilmekte ve O'nun, zamanın meliki tarafından takibat altına alındığı ve tutuklandığı kaydedilmektedir (22). Hz. İbrahim'in zamanın Sabîî kralına muhalefeti ve kralın onu tutuklatması, yukarda bahsettiğimiz ikinci belge ile uyum göstermektedir. Ayrıca Sabîî kaynaklar tarafından kötülenerek O'ndan bahsedilmesi, O'nun tarihî bir şahsiyet oluşunu kesinlikle teyid eder. Üç ilâhî dinin mensupları tarafından Hz. İbrahim'in benimsenmesi, bu dinlerin kitaplarında O'ndan bahsedilmesi O'nun tarihî bir şahsiyet oluşunu ispata yetmez diyenler olabilir. Ancak bir din ortaya çıkıp O'nu düşman ilan ederse, bu dinin kitaplarında «Zamanında İbrahim diye biri ortaya çıkıp dinimize muhalefet etti, krala karşı geldi, kral da O'nu sürdürdü, tutuklattı» derse ve bölgede yapılan arkeolojik kazılarda bu tutuklatmaya ait bir belge ortaya çıkarsa, artık O'nun tarihî bir şahsiyet olması konusunda hiç bir tereddüd kalmaz. Meselâ, Tevrat ve Kur'an'da bahsedilen Firavun'un tarihî bir şahsiyet oluşunda hiç bir tereddüd yoktur.

Ur ve çevresindeki kazılar, Nuh Tufanı olayının da gerçek olduğunu, Kur'an ve Tevrat'ın verdiği bilgilerin doğru olduğunu ortaya koymuştur. L. Woolley, yaptığı kazılarda yer altından çıkardığı toprak katmanlarını tetkik ettikten sonra bu bölgenin büyük bir su baskınına uğra-

---

(21) L. Woolley, a.g.e., s. 23-24

(22) İbni Meymun, *Delaletu'l-Hairin*, (H. Atay Neşri) Ankara, 1974, s. 588

diğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca kazı esnasında bulunan yazılı belgelerde «**Tufan olayı**» açıkça anlatılmaktadır. Bize Tufan olayını anlatan belge «**Gilgames Destanı**»dır. Bu destan, 12 şarkıdan meydana gelmektedir. Destanın 12. şarkısında tufan olayı şu şekilde anlatılmaktadır; «Gilgames'in, yarısı insan, yarısı boğa biçiminde bir arkadaşı vardır. İsmi Enkidu olan ve çok güçlü olan bu arkadaşı bir gün hastalanır, kısa bir süre sonra ise ölür. O'nun ölümünden dehşete kapılan Gilgames, bir gün kendisinin de bu şekilde öleceği korkusuna kapılır, ölümden kurtulmak için «ebedî hayat» iksirini aramak üzere geziye çıkar. Gezisi esnasında bir tanrıça O'na, gezisinin boşuna olduğunu, zira tanrıların şimdiye kadar sadece «Utanapiştım»e bu ebedî hayat iksirini verdiklerini, Utanapiştım'ın tufan kahramanı olduğunu, sadece ona giderse bu iksiri bulabileceğini söyler. Bunun üzerine Gilgames, nehri geçerek Utanapiştım'ı bulur. O'na kendi geliş sebebini ve arkadaşına olanları anlatır. Utanapiştım de O'na tufanın nasıl cereyan ettiğini anlattıktan sonra ebedî hayat iksiri olarak bir ot verir. Gilgames, otu alarak geri döner. Nehrin kıyısına geldiğinde yorgun düşer. Elindeki otu yere bırakarak serinlemek için nehre girer, tam bu esnada bir yılan gelerek bu otu alır ve gider» (23).

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de ve Tevrat'ta «**Nuh**» olarak ismi geçen tufan kahramanının adı, Gilgames destanında «**Utanapiştım**»dir. L. Woolley, Yaratılış destanı ve tufan olayının Filistin'e Hz. İbrahim tarafından götürüldüğünü söyler. Ancak «Utanapiştım» adının Tevrat'a nasıl «Nuh» şeklinde girdiği konusunda kendince bir sebep arar. O'na göre, Tufan kahramanının adı Babil'de Uta-

---

(23) Muzaffer Ramazanoğlu, **Gilgames Destanı**, İstanbul, 1942, s. 84 ve devamı; Füzûzan Kınal, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, 1983, s. 193 ve devamı

napiştim'dir. Bu ad, bazı «Huri» yazmalarında «**Nahmolel**» veya «**Na-ah-mu-li-el**» şeklinde geçmektedir. Tevrat'ta geçen «Nuh» ismi, bu yazmalardan alınmış olmalıdır. Huri dili orta Fırat'ta, yani Harran'da konuşulan bir dildi ve Hz. İbrahim bir süre orada yaşamıştı. Bu yüzden İbrahim, Nuh ismini buradan almıştır. Dolayısı ile Utanapiştim ile Nuh, aynı şahıştır. O'na göre, İbraniler, Hz. İbrahim zamanında ve daha sonraki devirlerde devamlı şekilde Babil ile temas halinde idiler. Bu temas, Babil esareti sonunda daha da artmıştır (24).

Arkeolog Woolley, Ur'da yapılan kazılar esnasında Hz. İbrahim ile ilgili heykel, anıt ve benzeri şeylerin bulunamadığını söylemektedir. Aslında bu durum, O'nun tarihî bir şahsiyet oluşunda bir tereddüdü icab ettirmez.çünkü o dönemde yapılan heykel, anıt ve benzeri şeyler tanrılara ve tanrılığını ilan eden kimselere aitti. Hz. İbrahim'in ise hedefi tek tanrıclılığı, tevhid inancını yaymaktı. Putperestlerle mücadele ettiği bir ortamda elbette kendi heykellerini yaptırmayacaktı. Hz. Muhammed de aynı şekilde putperest bir ortamda peygamber olmuş ve O da aynı yolu izlemiştir.

Yahudiler ve Araplar yazının yaygın olmadığı dönemlerde sözlü rivayetleri sıkı sıkıya muhafaza ederler ve birçok bilgiyi nesilden nesile bu yolla intikal ettirirlerdi. Bu durum, bilhassa şecere denilen soy kütükleri için geçerli idi. Hz. Musa ve İsa'nın şecerelerinin Hz. İbrahim'e kadar ulaştığı Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid'de mevcuttur. Hz. Muhammed'in nesebinin Hz. İbrahim'e ulaştığı Kur'an'da mevcut olmamakla beraber, diğer İslâmî kaynaklarda mevcuttur. Yazılı soy kütüklerinin öncesinde şüphesiz, sözlü soy kütükleri sayılabilecek sözlü rivayetler mevcuttu ve bunlar Hz. İbrahim'e kadar gidiyordu. Sözlü rivayetlerin

---

(24) L. Woolley, a.g.e., s. 122 - 124

de Hz. İbrahim'e ulaşması O'nun tarihî bir şahsiyet olduğunu ispatlamaktadır (25).

C — YAŞADIĞI YÜZYIL

Hız. İbrahim'in yaşadığı yüzyılı, doğum ve ölüm tarihini tam olarak tesbit etmek oldukça güçtür. Batılı araştırmacıların büyük bir kısmı, O'nun yaşadığı asrı tesbit etmek üzere Tevrat'ın verdiği bilgilere başvurmaktadırlar. Tevrat'ta verilen rakamlarla, Hz. İbrahim'in savaştığı zikredilen kralların yaşadığı tarihlere bakarak bir sonuca gitmeye çalışan (26) araştırmacılar, en çok Şinar kralı Amrafel'in (27) isminden istifade etmektedirler. O'nlara göre «Şinar» Babilonya ülkesi, «Amrafel» ise, Babil kralı Hammurabi'dir. Bu mantığa göre, Hz. İbrahim'in, Hammurabi ile çağdaş olması gerekiyor (28). L. Wolley'e göre Hammurabi'nin yaşadığı devir, M.Ö. 1940 - 1792 yılları arasına sığdırılabilir. Aynı araştırmacı, Hz. İbrahim'in M.Ö. 1900 - 1750 yılları arasında yaşadığını söylemektedir (29). Bazı araştırmacılar ise O'nun tarihini daha gerilere götürmektedir. M.Ö. 2050 (30), hatta 2296 yıllarını o'nun yaşadığı tarih olarak gösterenler de mevcuttur (31). Ancak Fransızların Orta Fırat'ta «Mari»de yaptıkları yeni kazılarda bulunan devlet arşivindeki belgelere göre, Hammurabi'nin dönemi M.Ö. 1728 - 1686 yılları arası olarak tesbit

---

(25) L. Woolley, a.g.e., s. 187

(26) Stanley A. Cook, Abraham, The Encyclopedia Britanica, V.I, p. 71

(27) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XIV, 9

(28) L. Woolley, a.g.e., s. 207

(29) L. Woolley, a.g.e., s. 212

(30) A. Maurice Bouvet, Histoire Biblique, Paris, 1925, p. 10

(31) M. Th. Benard, Textes et Recits D'Histoire Sainte, Paris, 1895, p. 19

edilmiştir (32). Eğer Hz. İbrahim, O'nunla çağdaş ise, O'nun da aynı dönemde yaşamış olması gerekir.

Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'in başından geçen bazı olayları naklederken, bilhassa Nemrud ile olan mücadelesini anlatırken hiç tarih vermediği gibi, Nemrud'un dahi ismini anmamaktadır (33). Bu yüzden O'nun yaşadığı çağı tesbit edebilmek için Nemrud'un çağı ile bir mukayese yapma imkânı mevcut değildir. Bütün İslâm tarihçileri O'nun doğduğu sırada o bölgede Nemrud'un kral olduğu hususunda müttefiktirler (34).

İslâm ve Yahudi kaynaklarında O'nun yaşadığı yüzyıl hakkında açık bir bilginin bulunmayışı, son zamanlarda yapılan kazılarda O'nun çağdaşı olarak tahmin edilen kişilerle ilgili olarak bulunan belgelerde farklı rakamların ortaya çıkışı, Tevrat'ta O'nun kendilerine karşı savaştığı zikredilen kralların ayrı zamanlarda yaşamış kimseler olması, Hz. İbrahim'in hangi yüzyılda yaşamış olduğunu tesbit etmemizi güçleştirmektedir. Verilen tarihlerin tedkikinden O'nun M.Ö. XX. yüzyılda yaşadığını kabul etmek en uygun olanıdır.

Hz. İbrahim'in yaşadığı yüzyılın kesin olarak tesbit edilememesi yüzünden bazı kimseler, O'nun tarihî bir şahsiyet olmayıp, aksine bir efsane kahraman olduğunu ileri sürmüşlerdir (35).

---

(32) Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, C.I. İst. 1979, s. 28

(33) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 97 ve devamı

(34) Nemrud hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bernard Heller, *Nemrud İ.A.*, C.IX, İstanbul, 1971, s. 192-194

(35) Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, Çev. Mehmet S. Aydın Ankara, 1982, s. 123; S.A. Cook, a.g.e., s. 71-72

D — DOĞUMU, ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ

Kur'an-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in doğum yeri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca Kur'an, O'nun başından geçen olayları dahi anlatırken gene yer ve zaman bildirmemektedir. İbni Sa'd'a göre O'nun babası aslında Harranlı'dır. Oradan Hürmüzcürd'e göç etmiş, Hz. İbrahim burada dünyaya gelmiştir. O'nun dünyaya gelmesinden bir müddet sonra ailesi Babil ülkesine Kûsâya göç etmiştir. Daha sonra buradan tekrar Harran'a gelmiştir (36).

Diğer İslâm Tarihçileri, Hz. İbrahim'in doğum yeri hakkında değişik yerler rivayet etmişler, bir kısmı, O'nun Ehvazın Sus kentinde doğduğunu söylemiş, bir kısmı da Kûsâda, diğer bir kısmı ise Harran'da doğduğunu söylemişlerdir (37).

Tevrat'taki ifadelerden O'nun Ur şehrinde doğduğu şeklinde bir anlam çıkarılabilir (38). Ancak iyice tedkik edildiği zaman Hz. İbrahim'in doğum yeri konusunda Tevrat'ta çelişkilerin olduğu görülecektir. Tekvin'in XI. babında aynen şu ifadeler geçmektedir «Terah, Abram'ın Nahor'un ve Haran'ın babası oldu ..... ve Haran doğduğu memlekette, Kildanîlerin Ur şehrinde babası Terah'ın önünde öldü... ve Terah, oğlu Abram'ı, Torun'u Lût'u ve gelini Saray'ı, oğlu Abram'ın karısını beraber aldı. ve Kenan diyarına gitmek üzere Kildanîlerin Ur şehrinde yola çıktı ve Haran'a geldiler ve orada oturdular» (39). Bu ifa-

---

(36) Ebu Abdillâh b. Muhammed İbni Sa'd, et-Tabakatu'l-Kübra, C. I, s. 46

(37) İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnu'l-Esir, el-Cezeri, el-Kamilu fi't-Tarih, C.I, Beyrut, 1965, s. 94

(38) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 31

(39) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 31

delerin hemen arkasından XII. babda ise şu ifadeler yer almaktadır. «Memleketinden ve akrabanın evinden sana göstereceğim memlekete git. Ve Abram, Rabbin kendisine söylediği gibi gitti... ve Abram karısı Saray'ı, kardeşinin oğlu Lût'u ve Haran'da kazanmış oldukları bütün mallarını ve edinmiş oldukları canları aldı ve Kenan diyarına gitmek üzere çıktılar ve Kenan diyarına geldiler» (40). Bu iki bölümün birbirine bağlanması halinde çelişki açık bir şekilde görülecektir. Çünkü XI. bölüme göre İbrahim'in babası Kenan diyarına gitmek üzere Ur şehrinden yola çıkıyor ve Harran'a geliyor. Harran Kenan diyarı mı? Bir müddet sonra ise Hz. İbrahim, Harran'dan yola çıkıyor ve Kenan diyarına geliyor. Harran Kenan diyarı değil mi? XI. Babda Harran Kenan diyarı imiş gibi görünüyor. XII. Badda ise Kenan diyarı değilmiş ve oradan Kenan diyarına gitmiş anlamı çıkıyor.

Yahudî Filozofu İbni Meymun, Hz. İbrahim'in Kûsa'da doğduğunu kaydetmektedir (41).

Tevrat'ta ismi geçen Ur şehrinin eski Babil ülkesinin güneyinde keşfedilen Ur şehri olduğu genel bir kabul görmektedir (42).

1854 yılında M.J.E. Taylor, Mezopotamya harabelerinde yaptığı bir araştırmada Arapların «mugayyar» ismini verdikleri ve Fırat nehrine 18 km uzaklıkta olan bir tümülüste bir takım belgeler bulmuş, bu belgelerden burasının eski Ur şehri olduğunu keşfetmiştir (43). L. Woolley, Bu şehrin eskiden Dicle ile Fırat arasında olduğunu, ancak Dicle nehrinin bilahare yatak değiştirmesi sonucu dışarda kaldığını, bu hususun çekilen hava fotoğrafla-

---

(40) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XII, 5

(41) İbni Meymun, *Delaletu'l-Hairin*, s. 584

(42) Sheldon H. Blank, *Abraham*, U.J.E., V. I, p. 14

(43) L. Woolley, *Ur of Chaldees*, Newyork, 1965, p. 14

rında açıkça görüldüğünü belirtiyor. O, şehrin ilk zamanlarda denize 40 fersah uzaklıkta iken, şimdi 60 fersah uzaklıkta olduğunu, bu duruma, nehrin taşıdığı topraklarla denizi doldurmasının sebep olduğunu söylüyor. Ayrıca o dönemlerde Ur şehrinin deniz seviyesinden yüksekliğinin bugünkü kadar olmadığını da ileri sürüyor (44).

İslâm kaynaklarında İbrahim'in doğum yeri olarak Ur şehri pek zikredilmemektedir. İslâm kaynaklarında bildirilen yerler içinde en makul olanı bize göre İbni Sa'd'ın belirttiği yer olmalıdır. Çünkü o, öbür ravilerin zikrettikleri yerlerde Hz. İbrahim'in veya babasının kaldığını haber veriyor. Ancak İslâm ve Yahudi rivayetlerden, O'nun kesin olarak nerede doğduğunu tesbit etmek gene de güçtür.

1 — Hz. İbrahim'in Ailesi

Hız. İbrahim'in babasının adı Kur'an-ı Kerim'de Azer olarak geçmektedir (45). Bununla beraber İslâm Tarihçileri O'nun babasının esas adını «Tarih b. Nanûr» olarak zikretmektedirler. Zebidî, bu konuda bize şunları söylüyor. «İbrahim, Azer'in oğludur. Azer'in adı Tarih b. Nahûr b. Saruh b. Erğu (Rağu) b. Falih b. Şalih b. Erfahşed b. Sam b. Nuh'dur. Bu nesebde ehl-i kitap ve neseb alimlerinin pek ihtilafı yoktur» (46). Zebidî'nin açıkladığı üzere İbni İshak, İbni Hişam, İbni Sa'd ve Taberî hemen hemen aynı şecereyi vermektedirler (47). Tefsir kitaplarında Babasının adının Azer oluşu hususunda pek çok rivayetler mevcuttur. Bütün tefsir kitapları, Hz. İbrahim'in babasının gerçek adının Tarih (Terah) olduğunu kabul ederler. Ancak Kur'an'da

(44) L. Woolley, *Abraham*, p. 44 - 50

(45) Kur'an-ı Kerim, En'am, 74

(46) Zebidî, *Tacul-Arus*, C. VIII, s. 201

(47) İbni İshak, *Sire*, s. 1; İbni Hişam, *Sire*, C. I, s. 3; Taberî, *Tarih*, C. I, s. 233; İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I, s. 45

neden Azer adının geçip, öbür adının geçmediği hususunu açıklamaya çalışırlar. Bazılarına göre O'nun babasının iki adı vardır. Azer ve Tarih. Yahut bu iki isimden biri ad, diğeri lakabdır (48). Bir kısmına göre ise, Hz. İbrahim'in babasının hizmet ettiği putun adı Azer'di. O puta hizmetinin karşılığı olarak O'na da bu isim verilmiştir (49). Bazılarına göre, Azer, İbranî dilinde hata eden, sapıtan ma'nasına gelmekte olup, bu isim, Kur'an-ı Kerim'de O'na hakaret kasdı ile zikredilmiştir (50).

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in babasının adı Terah olarak geçerken Kur'an-ı Kerim'de bu adın geçmeyip Azer isminin geçmesi üzerine bazı müsteşrikler, konuyu daha değişik açılardan ele alarak incelemeye çalışmaktadırlar. Wensinck, Kur'an'da İbrahim'in babasının adı olarak geçen Azer kelimesinin aslında İbrahim'in kölesinin adı olduğunu söylemektedir (51). Evet Tevrat'ta «Eliezer» ismi Hz. İbrahim'in kölesinin adı olarak geçmektedir (52). Fakat, kölenin adı Eliezer olunca, O'nun babasının adının Azer olmasını engelleyen şey ne olabilir. Arapça Tevrat'larda bu Eliezer kelimesi, El-Yuazir şeklinde yazılıdır. Kur'an'da geçen Azer kelimesinin başında «el» takısı yoktur ve iki kelimenin harfleri birbirinden farklıdır. Eliezer veya el-Yuazir ile Azer kelimesi arasında bir ilgi kurmak pek kolay değildir. Halbuki Tevrat'ta Hz. İbrahim'in, hem dedesinin, hem de kardeşinin adı «Nahor» olarak geçmektedir (53). Yine Tevrat'ta Yakub ve İsrail

---

(48) Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, el-Cami li Ahkâmî'l-Kur'an, C. VII, Kahire, 1976, s.22

(49) İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, C.II, s.149

(50) Kurtubî, a.g.e., s.22; Yusuf ed-Decevi, Daru'l-Maarifi'l-İslâmiyye C.I, Tahran, 1933, s.25

(51) A.J. Wensinck, İbrahim. İ.A., C.V/2, İstanbul, 1950 s.878

(52) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XV, 2

(53) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 24 - 27

isimleri tek kişi için, İshak'ın oğlu için kullanıldığı gibi (54), iki isimli ve ismi değişen pek çok kimse vardır. En az dört bin yıl önce yaşamış bir toplumun, insanlara verdiği isimleri XX. yüzyıldaki nüfus kütüklerine yazılmış ad ve soyadı kesinliği ile ele almak yanlış olur kanaatindeyiz. Nahor dedenin mi yoksa torunun mu adı idi? diye münakaşa etmek veya İshak'ın oğlunun ismi İsrail mi idi, yoksa Yakup mu idi? diye tartışmak ne kadar yersizse, Azer, İbrahim'in kölesinin adıdır, babasının adı olmaz demek de o kadar yersizdir. Mısır, Babil vb. eski medeniyetlerin bulunduğu bölgelerde yapılan kazılarda, aynı şahıs olarak düşünülen kimselerin değişik isimlerine rastlanmaktadır. Meselâ : Tevrat'ta Şinar olarak geçen yerin Babilonya, Amrafel olarak geçen ismin Hammurabi olduğuna hükmedip, Hz. İbrahim'in yaşadığı asrı tesbit etme yoluna gidilmektedir. Yine Tevrat'ta «Eyn-Mişpata» olarak zikredilen yerin adı parantez içinde «Kadeş» olarak gösterilmektedir. Yani o dönemde bir şahsın veya bir yerin birden fazla adı mevcut olabiliyordu. Hz. İbrahim'in babasının da birden fazla adı olmuş olmalıdır.

Yahudi kaynakların hemen hepsinde İbrahim'in babasının adı Terah olarak geçmektedir. Bu noktada bir ihtilaf söz konusu değildir. Tevrat, O'nun babasının neye inandığı konusunda bir açıklama yapmamaktadır. Kur'an-ı Kerim, O'nun babasının inancını geniş şekilde açıklamaktadır. İslâm kaynakları Azer'i Nemrud'un put ustası olarak takdim etmektedirler. İlerde konular işlenirken babasının inancı hakkında daha geniş bilgi verilecektir.

Hız. İbrahim'in annesinin adı ne Kur'an'da, ne de Tevrat'ta mevcuttur. İslâm Tarihi kaynaklarında değişik isimlere rastlamaktayız. İbni Sa'd, O'nun annesinin adını

---

(54) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXXV, 10

«Nuna binti Kirinba binti Kûsâ» olarak kaydetmektedir. Aynı müellif bazı rivayetlere göre annesinin adının «Ebiyona» olduğunu zikrediyor (55). O'nun annesinin adı, İbni Kesir'de «Emile» veya «Bûna»dır (56). Diğer bazı kaynaklarda ise anne adı «Uşa» olarak geçmektedir (57). Taberî O'nun annesinin aslında cariye olduğunu kaydetmektedir (58).

2 — Doğumu :

İslâm ve Yahudi kaynaklara göre Hz. İbrahim, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiştir. Nemrud o sırada bütün Babilonya'nın hakimi olup, güçlü bir kral idi. İslâm tarihçilerine göre O'nun devletinin sınırları oldukça genişti. Yer yüzünün tamamına hakim olan dört kralın mevcut olduğunu, bunların da Nemrud b. Kenan, Süleyman b. Davud, Zü'l-Karneyn, ve Buhtnasır olduklarını kaydeden Taberî, Nemrud'un, kendisini, Nuh (A.S.) a gönderilen hükümlerin kalıntıları ile amel ettiğini sandığını kaydediyor (59).

İslâm kaynaklarında Hz. İbrahim'in doğumu şu şekilde anlatılmaktadır. Hz. İbrahim'in doğumu yaklaşınca müneccimleri Nemrud'a giderek O'na «şu tarihte şu yerde ismi İbrahim olan bir çocuk dünyaya gelecek ve senin mülkünü elinden alacak, putlarını kıracak» diye haber verdiler. Bunun üzerine Nemrud, bahsedilen bu çocuğun doğumunu engellemek için söylenen bölgedeki bütün kadınları kontrol ettirerek hamile olanlarını tesbit ettirdi. Fakat Hz.

---

(55) İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I, s. 48

(56) İbni Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. I, Beyrut, 1966, s. 140

(57) A.J. Wensinck, *İbrahim*, İ.A., C. V/2, s. 878

(58) Taberî, *Tarih*, C. I, s. 285

(59) İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I, s. 48 - 47; Taberî, *Tarih*, C. I, s. 233 -

İbrahim'in annesinin hamileliği anlaşılamadı (60). Başka bir İslâmî rivayete göre ise münecimlerden bu bilgiyi alan Nemrud, O'nların söylediği bölgeden erkekleri tecrid etti. Belli bir süre, orada kadınların hamile kalmasını önlemek, böylece kendisi için varid olacak tehlikeyi bertaraf etmek istiyordu. Ancak erkeklerden tecrid edilen bu bölgede çok acil bir iş zuhur etti. Nemrud, oraya kimseyi göndermeye cesaret edemiyordu. Kendi adamları içinde dini en bütün ve kendisine en bağlı olarak İbrahim'in babası Azer'i görüyordu. O'na diğerlerinden daha fazla güvendiği için, tecrid edilen bölgeye gitme işini O'na verdi. Ancak Azer'in karısı da bu bölgede bulunduğundan O'na evine uğramamasını tembih etti. Azer, Nemrud'un emrini yerine getirmek üzere oraya gitti. Söylenilen işi bitirdikten sonra gizlice evine uğradı, bu esnada nefsine hakim olamadı ve annesi, Hz. İbrahim'e hamile kaldı. Azer, hem yaptığıının ortaya çıkmasını önlemek, hem de çocuğunu korumak için karısını Kûfe ile Basra arasında kalan Ur şehrine götürüp bir mağaraya sakladı ve Hz. İbrahim bu mağarada dünyaya geldi (61).

Bazı farklılıklarla aynı kıssalar sözlü Yahudi rivayetlerinde de vardır. Bu rivayetlerde O'nun doğum olayı şöyle anlatılır. Hz. İbrahim'in doğduğu gece, babası arkadaşlarına evinde bir ziyafet veriyordu (arkadaşları arasında Nemrud'un kahin ve danışmanları da vardı) Misafirler gecenin geç vaktinde evden dağılırlarken gökte bir yıldızın, dört bir tarafındaki diğer yıldızları yuttuğunu gördüler. Acele olarak durumu Nemrud'a haber vererek, dünyayı fethedecek ve O'nun mülkünü elinden alacak bir çocuğun dünyaya geldiğini söylediler. Sonra Nemrud'a bu

---

(60) İbnu'l-Esir, el-Kamil, C. I, s. 95

(61) Taberi, Tarih, C. I, s. 236-237

çocuğun babasını bulup, büyük bir para karşılığında çocuğu O'ndan satın almasını ve öldürmesini tavsiye ettiler. O sırada orada bulunan İbrahim'in babası onlara «sizin tavsiyeniz bana, bir adamın bir katıra «eğer bana kafanı kesmek için izin verirsen sana arpa dolu bir ev vereceğim» demesi üzerine katırın «kafamı kestikten sonra arpa dolusu ev neye yarar» deyip, adamın teklifini reddetmesini hatırlattı. Şimdi ben de size söylüyorum, eğer çocuğu kesecekseniz O'nun babasına vereceğiniz paraya kim varis olacak» diye sordu. Bunun üzerine Nemrud'un danışmanları, o gece doğan çocuğun Terah'ın (Azer) oğlu olduğunu anladılar ve O'na bu gece bir çocuğunun doğup doğmadığını sordular. O da evet doğdu, ancak bir süre sonra öldü diye cevap verdi. Konuşmanın bitiminden sonra hemen oradan ayrılarak evine gitti ve oğlunu alıp bir mağaraya götürerek orada sakladı (62).

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in doğumu ile ilgili hiçbir bilgi bulunmamasına rağmen diğer Yahudi kaynaklarda bu hususta yeterince bilgi vardır. Tevrat'ta Hz. İbrahim'in hayatı adeta ortadan başlamaktadır. İslâm kaynaklarındaki bilgilerle Yahudi kaynaklarındaki bilgileri karşılaştırdığımız zaman bazı noktalarda benzerlikler görmekteyiz. Ancak Yahudi kaynaklardaki katır teşbihi İslâm kaynaklarında yoktur. Her iki kaynak, O'nun mağarada doğduğunu kaydetmektedir.

3 — Çocukluğu

İslâm kaynaklarına göre mağarada dünyaya gelen Hz. İbrahim, orada süratle büyümüştür. Normal olarak bir çocuğun bir yılda büyüdüğü kadarını O, bir ayda büyüyordu. Mağarada kaldığı 15 aylık süre zarfında anne ve babasın-

---

(62) Kaufman Kohler, Abraham, J.E., V.I, London, 1901, p. 86

dan başka kimse ile görüşmüyordu (63). Taberî'nin başka bir rivayetinde İbrahim'in doğumundan babasının dahi haberdar olmadığı bildirilmektedir ki (64), bu durumda «mağarada O'nun sadece annesi ile görüştüğü anlamı çıkarılabilir.

Mağarada 15 ay kalan Hz. İbrahim, 15 yaşındaki bir çocuğun vücut ve zeka seviyesine erişmişti. Hz. İbrahim bir gece annesine kendisini mağaradan çıkarmasını söyledi. Annesi, kimse görmesin diye O'nu gece mağaradan çıkararak evine götürdü. Eve gitmek üzere mağaradan çıkınca evvela yere ve göğe baktı ve bunları kimin yarattığını düşünmeye başladı. İlk defa gökte Müşterî yıldızını gördü, onun ışığı diğer yıldızların ışığından daha parlaktı bu yüzden «işte rabbım budur» diyerek, kainatı onun yarattığını zannetti. Bir süre sonra bu yıldız kaybolunca «ben kaybolanları sevmem» (65) dedi. Sonra gökte ayı gördü, onun ışığı yıldızın ışığından daha parlaktı. Bu yüzden onun için «işte rabbım budur» dedi. Fakat bir süre sonra onun da battığını görünce «rabbım bana doğru yolu göstermeseydi elbette sapan topluluklardan olurdum» dedi (66). Sabah olup Güneş doğunca bu defa onu gördü. Güneşin ışığı öbürlerinden daha parlak idi, bu yüzden «işte rabbım budur, bu daha büyük» dedi. Fakat akşam olup onun da battığını görünce «ey kavmim ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden uzağım, ben yüzümü yeri ve gökleri yaratana çevirdim ve artık ben O'na ortak koşanlardan değilim» (67) dedi.

---

(63) Taberî, Tarih, C.I, s.237

(64) Taberî, a.g.e., s.235

(65) Kur'an-ı Kerim, En'am, 76

(66) Kur'an-ı Kerim, En'am, 77

(67) Kur'an-ı Kerim, En'am, 78

Taberî'deki başka bir rivayete göre, Hz. İbrahim'i mağaradan çıkarıp eve götüren annesi değil, babasıdır. Bu rivayete göre, babası bir gün arkadaşlarına, kimsenin bilmediği bir çocuğu olduğunu, O'nu Nemrud'a götürüp tanıttirmesinin doğru olup olmayacağını sordu. O'lar da korkmamasını ve çocuğu Nemrud'a göstermesini söylediler. O da Hz. İbrahim'i alıp Nemrud'a götürdü. Hz. İbrahim, yolda giderken gördüğü her şeyin adının ne olduğunu babasına sorup isimlerini öğrenmeye başladı. Sonunda babasına bütün bunların bir yaratıcısının olması gerektiğini söyledi (68). Babasından aldığı cevaplar üzerine «sen putları ilâhlar olarak ittihaz mı ediyorsun, ben seni ve kavmini açık bir sapıklık içinde görüyorum» (69) diye söyledi.

Taberî, Hz. İbrahim'in yıldız, Ay ve Güneşe «rabbım demesi hususunu inceleyip, bu konuda ileri sürülen görüşleri zikretmektedir. Bazılarına göre İbrahim'in onlara rab demesi, yaşının küçüklüğü ve gerçekten bilmemesi yüzündendir. Bazıları ise O'nun, aslında onların rab olmadıklarını bildiğini, ancak kavmini ikna için böyle bir yol izlediğini ileri sürmektedirler. Bir kısım ulema ise, Hz. İbrahim'in, «bu benim rabbımdır» demediğini, «Haza Rabbi» ifadesinin başında gizli bir istifham harfinin yer aldığını ve ma'nanın «Ehaza rabbî» (bu benim rabbım mı?) olduğunu ileri sürmektedirler (70). Bize göre Hz. İbrahim, ister bilerek veya ister bilmeyerek bu sözü söylemiş olsun, bu pek bir şeyi değiştirmez. Ancak O'nun yıldız, Ay ve Güneşe bu şekilde yönelmesi bir tesadüf değildir. Çünkü o devirde Hz. İbrahim'in yaşadığı bölgede putperestlikle yıldız, Ay ve Güneşe tapıcılık çok yaygındı. Ur kazıla-

---

(68) Taberî, *Tarih*, C.I, s. 237

(69) *Kur'an-ı Kerim*, En'am, 74

(70) Taberî, *Camiu'l-Beyan*, C. VII, s. 249 - 250

rinde ortaya çıkarılan materyaller bunu açıkça ortaya koy-
maktadır. Sümer Tanrısı İştar, yildız; Nannar, Ay; şamaş
ise Güneş Tanrısıdır (71). Hz. İbrahim bu yolla, o dönemin
en yaygın inancını mükemmel bir mantık silsilesi içinde
rtmş oluyor.

Hz. İbrahim, mağaradan çıkarak eve gittikten ve Nem-
rud O'nun varlığından haberdar olduktan sonra, işlerinde
babasına yardımcı olmaya başlamıştır. O'nun babası Azer,
put ustası olup, yaptığı putları çocuklarına sattırıyordu.
Hz. İbrahim'in babasının put imal ettiği yerin aynı zaman-
da bir ibadethane olma ihtimali vardır, veya put imal ede-
rek sattığı yerin dışında ayrıca bir puthane mevcut olup,
Hz. İbrahim'in babası o yerin bakımından sorumlu idi.
Çünkü Kur'an'da bildirildiğine göre, kavmi putlar için kur-
ban kesmeye gittiğinde O, «hastayım» deyip geri kalmış
(72), sonra puthaneye dönerek, onları kırmıştır. Kavmi ge-
ri döndüğünde olaydan, Hz. İbrahim'i sorumlu tutmuş ve
bunu kimin yaptığını O'na sormuşlardır. Bu ifadelerden
anlıyoruz ki, Hz. İbrahim'in babası ve oğulları buraya her
zaman girmekte ve muhtemelen oranın bakımından so-
rumlu idiler.

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre, babası tarafından
mağaraya saklanan Hz. İbrahim, orada üç yıl kalmıştır.
Üç yıl sonra babası Terah, mağaraya gelerek O'nu ora-
dan çıkarmış ve evine götürmüştür. Hz. İbrahim, mağa-
radan çıktığında ilk defa Güneşi gördü, onu tanrı zanne-
derek «İşte Tanrım budur» dedi. Bir süre geçip, Güneş
battıktan sonra Ay, ortaya çıktı, onun etrafında bir takım
yildızlar vardı, onları görünce «İşte şu ortadaki benim
Tanrım, etrafındakiler de onun hizmetkarları» dedi (Kıssa,

---

(71) L. Woolley, Abraham, p.41, 57

(72) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 83-96; Enbiya, 56-60

Kur'an'da anlatılardan biraz değişik ve olay tersinden başlatılmış). Daha sonra O, babası Terah'a bir çok sorular sormuş, özellikle yerin ve göğün nasıl yaratıldığını bunların bir yaratıcısının olması gerektiğini babasına söyleyerek, O'nu Tanrı'nın birliğine inanmaya çağırmıştır (73).

Mağarada Dünya'ya gelme olayı gibi, yıldızlara, Aya ve Güneş'e bakma olayı'nda hem İslâmî, hem de Yahudi kaynaklarda mevcuttur. Fakat, Yıldızlara bakma olayı, Kur'an'da mevcut olmasına karşılık, Tevrat'ta yoktur, sadece sözlü rivayetlerde vardır. Kur'an'da, Hz. İbrahim'in ilk önce yıldızları görerek onları ilâh zannettiği, sonra Ay'ı görerek onu ilâh sandığı, daha sonra Güneşi görerek onu tanrı olarak kabul ettiği bildirilmektedir. Kur'an'ın sıralaması, yıldız, Ay ve Güneş şeklindedir. Sözlü Yahudi rivayetlerinde ise, Hz. İbrahim, önce Güneş'i, görüyor, sonra Ayı ve Yıldızları görüyor, yani ondaki sıralama, Güneş, Ay ve yıldızlar olarak geçmektedir. Kur'an'daki sıralama, insan mantığına daha uygun gelmektedir. Çünkü, bir insan en parlak olan Güneş'i görüp, onu ilâh sandıktan sonra, ondan vazgeçerek, ışığı daha zayıf olan Ay'ı ilâh olarak düşünemez, çünkü onun ışığı daha zayıftır, ışığı daha parlak olan şey, battığına göre o da batabilir. Ayrıca, hiç insanların arasına girmemiş bir çocuğun yıldızların, Ay'a hizmet ettiklerini nasıl düşünebildiği de merak konusudur.

Müfessir Tantavî, Hz. İbrahim'in mağara olayı hakkında şunları söylüyor «Yunan filozofu Eflatun, Hz. İbrahim'den çok sonra yaşamış bir felsefecidir. O'nun **Cumhuriyet** isimli eserinde İbrahim'in mağara olayına çok benzeyen bir bölüm vardır» (74). Tantavî, Eflatun'un mağara istiare-

(73) Kaufman Kohler, Abraham, J.E., V.I, London, 1901, p. 81

(74) Cevherî b. Tantavî, *el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'an-i'l-Kerim*, C. IV, Mısır, 1350, s. 62 - 63

sinin ilham kaynağının Hz. İbrahim'in mağara hayatı olduğunu ifade ediyor.

4 — Gençliği :

İslâm tarihlerinde 15 ayda 15 yaşındaki bir genç kadar geliştiği haber verilen Hz. İbrahim'in çocukluğu put imalathanesinde babasına yardım etmekle geçmiştir. O, bu sırada babasına sık sık sorular sorarak putların mahiyetini öğrenmiş ve bunların insanlara herhangi bir fayda temin etmeyeceğini kavramıştır. Hz. İbrahim, babasının yaptığı putları zaman zaman kardeşi ile beraber satmaya götürdüğü halde, O, bu putları satmak için her hangi bir gayret göstermiyordu. Hatta elindeki putlarla dolaşırken, «fayda ve zararı olmayan bu putları kim alır» diye bağıyor ve bu yüzden onları satmadan geri getiriyordu (75).

İslâm tarihi kaynaklarının bildirdiğine göre, O, satmadığı putları zaman zaman nehre götürerek suya batırıp «haydi için» diye onlarla alay ediyordu. Halkın putlar için puthaneye getirip bıraktığı yemeklerin içine de putları sokup «yemezmissiniz, niye yemiyorsunuz» (76) diye onlara sesleniyordu, O'nun bu durumunu gören babası, O'na ne yaptığını sorunca, babasına «ey babacığım neden görmeyen ve işitmeyen şeylere tapıyorsun, babacığım, sana gelmeyen bir bilgi bana geldi, bana tabi ol, seni doğru yola ileteyim. Babacığım, şeytana tapma, çünkü şeytan Rahman'a isyan etmişti. Babacığım ben sana Allah'dan bir azabın dokunmasından korkuyorum, o zaman şeytan'ın dostu olursun» (77) diye cevap verdi. Babası da O'na, «ey İbrahim, sen benim tanrılarımdan yüz mü

(75) Taberî, Tarih, C.I, s.236

(76) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 91

(77) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 42-45

çeviriyorsun? Eğer (onlara dil uzatmaktan) vazgeçmezsen and olsun seni taşlarım, uzun süre benden ayrıl git» (78) diye ikaz ederek, kendi dinini O'na telkin etmek istemiş ve O'nu putlara kurbanların kesildiği bayrama katılmaya çağırmıştı. Hz. İbrahim, başlangıçta babasının çağırısına uyar görünmüş, bayram günü babası ve kavmi ile beraber yola çıkmıştı. Ancak yola çıktıktan biraz sonra O, «hastayım» (79) diyerek gitmekten vazgeçmişti. O, yanındakilere ayaklarından hasta olduğunu söyleyince kavmi O'nu bırakmış, O da O'nların arkasından «Allah'a yemin ederim ki, siz dönüp gittikten sonra putlarınıza bir tuzak kuracağım» (80) diye seslenmişti. Hz. İbrahim, Halk yanından uzaklaştıktan sonra puthaneye döndü ve içerde, en büyüğünden en küçüğüne kadar sıra ile dizilmiş olan putların önüne yemeklerin konduğunu gördü ve «yemez misiniz» diye onlara seslendi. Onlardan bir cevap alamayınca, eline demir bir balta alarak putların hepsini kırdı, sadece en büyüğüne dokunmadı ve baltayı onun boynuna astı. Halk merasimden dönüp geri gelince durumu gördüler ve bunu kimin yaptığını araştırmaya başladılar. Daha önceki hareketleri dolayısı ile bu işi, Hz. İbrahim'in yapmış olabileceğini tahmin ettikleri için «bunu bizim tanrılarımıza kim yaptı» diye O'na sordular, O da, «onların büyükleri yapmış, eğer sizinle konuşursa ona sorun» diye cevap verdi. Halk putların konuşamayacağını bildiği için sustular. Hz. İbrahim, O'nlara, kendilerine ne zarar ve ne de fayda verecek durumda olmayan putlara tapmalarını, bir olan Allah'a kulluk etmelerini söyledi. Bu durum, bazı kimseler tarafından Nemrud'a bildirildi. Nemrud, İbrahim'i huzuruna çağırarak O'nunla mücadeleye

---

(78) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 46

(79) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 83

(80) Kur'an-ı Kerim, Enbiya, 57

başladı. Hz. İbrahim «benim rabbim diriltir ve öldürür» deyince, Nemrud da «ben de diriltir ve öldürürüm» dedi. Hz. İbrahim, O'na «nasıl diriltir ve öldürürsün?» diye sorunca, O, «öldürölmelerini gerekli gördüğüm iki kişiyi alırım, birini öldürürüm, diğeriini yaşatırım, yani öldürmem. Böylece O'nu diriltmiş, öbürünü ise öldürmüş olurum» diye cevap verdi (81). Hz. İbrahim bu cevap üzerine O'na, «Allah, Güneşi Doğudan doğurur, sen ise onu Batıdan getir» (82) dedi. O'nunla başedemiyeceğini anlayan Nemrud, O'nu hapse attırdı. Hz. İbrahim, yedi yıl hapiste kaldı. Daha sonra Nemrud, büyük bir ateş yaktırarak, mancınıkla İbrahim'i bu ateşin içine attırdı. Allah (C.C.), ateşe «ey ateş İbrahim'e serin ve esenlik ol» (83) buyurdu ve İbrahim Nemrud'un ateşinden kurtuldu. Ateşe atılma esnasında meydana gelen bir takım fevkelade hadiseler karşısında şaşırarak Nemrud, Taberi'nin bir rivayetine göre, Hz. İbrahim'e, «senin ilâhına kurbanlar keseyim» demiş, O da O'na, «şu andaki dinin üzerine sebat ettiğin müddet, Allah bunları asla kabul etmez» demiştir. Nemrud ise buna karşılık, «ben mülkümü terk edemiyorum, ama gene senin ilâhına kurbanlar keseceğim» diyerek kurbanlar kesmiştir (84).

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre de Hz. İbrahim, çocukluğunda put ustası olan babası Terah'a yardım etmiş, O'nun yaptığı putları satmıştır. Yine bu dönemde O'nun, yemeleri için putlara yemekler verdiği Yahudi ananesinde vardır. Midraş rivayetlere göre, Hz. İbrahim babasına «yeri ve göğü kim yarattı?» diye sordu. Babası O'na, «putlar yarattı» diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. İb-

---

(81) Taberi, Tarih, C.I, s.240

(82) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 258; Enbiya, 57 - 63; Saffat, 91 - 95

(83) Kur'an-ı Kerim, Enbiya, 69

(84) Taberi, Tarih, C.I, s.243

rahim, putlara yemek ikram etti. Putlar, ikram edilen yemekleri yemeyince, onlara daha iyi yemekler hazırlayarak yemekleri için önlerine koydu. Putlar gene yemeyince Hz. İbrahim kızarak onları ateşe attı ve yaktı. Babası Terah, eve gelince putların yanmış olduğunu gördü ve onları kimin yaktığını sordu. O da, putların kendi aralarında kavga ettiklerini ve en büyüklerinin, diğerlerini ateşe attığını söyledi. Bunun üzerine babası Terah O'na, «görmeyen, yürüyemeyen ve bir şey istemeye gücü yetmeyen bir şeyin bunları nasıl yaptığını söyleyebilirsin» dedi. İbrahim de babasına, «öyleyse nasıl oluyor da işitmeyen, görmeyen bu tanrılara tapıyor ve gerçek olan bir Tanrı'yı terk ediyorsun» dedi (85).

Sözlü Yahudi rivayetlerinde ayrıca şöyle bir olay daha anlatılmaktadır : Terah, bir gün iş için bir yere giderken, oğlu İbrahim'i dükkanda bırakır. Bu esnada yaşlı bir adam gelerek put satın almak ister. Hz. İbrahim O'na kaç yaşında olduğunu sorar, adam O'na yetmiş yaşında olduğunu söyler. İbrahim de O'na «ahmak adam, senden çok daha genç olan bir tanrıya nasıl tapıyorsun, sen yetmiş yıl önce doğmuşsun, bu put ise henüz dün yapıldı» der. Bunun üzerine adam putu yere atarak parasını geri alır. Babası dükkana geri gelince kardeşi, İbrahim'i O'na şikayet eder ve babası O'na, bundan sonra put ibadetine katılmasını söyler (86).

Sözlü Yahudi rivayetlerinde Hz. İbrahim'in ateşe atılışı şu şekilde anlatılmaktadır. İbrahim'in puthanede olduğu bir gün, kadının biri putlara sunmak üzere yemekler getirir, ancak getirilen yemekleri putlar yemezler. İbrahim, bunun üzerine «bunların elleri var fakat tutamıyorlar, gözleri var görmüyorlar, kulakları var işitmiyorlar, onları

---

(85) K. Kohler, a.g.e., s. 86

(86) K. Kohler, a.g.e., s. 86

yapanlar onları sevebilir» deyip, hepsini ateşe atar. Durum Nemrud'a intikal edince, İbrahim'i huzuruna çağırır, ve O'na «sen benim bu dünyanın yaratıcısı ve yöneticisi olduğumu bilmiyorsun, neden benim putlarımı kırdın?» diye sorar. Hz. İbrahim, O'na «eğer sen bu Dünya'nın yaratıcı ve yöneticisi isen bana, şu anda kalbimden geçen şeyi ve gelecekte neler yapacağımı söyle» der. Böyle bir isteğe karşı şaşırان ve çaresiz kalan Nemrud'a Hz. İbrahim, «sen bir babadan meydana gelen bir çocuksun ve O'nun gibi fanisin, sen babanı ölümden kurtaramadığın gibi kendin de ölümden kurtulamıyacaksın» diye söyler. Nemrud, O'na «ateşe tap» deyince, O, «neden ateşi söndüren suya değil de ateşe tapayım» demiş; Nemrud, bunun üzerine «öyleyse suya tap» demiş; O da «neden suyu içinde tutan bulutlara değil de suya tapayım» demiş; Nemrud, buna karşılık, «madem öyle diyorsun, öyleyse bulutlara tap» deyince; İbrahim, neden bulutları sağa sola sürükleyen rüzgara değil de, bulutlara tapayım» demiş; bu defa Nemrud, «öyle olsun, rüzgara tap» diye devap cevap vermiş; bu defa İbrahim, «ama insan evinin duvarlarının arkasına giderek ondan korunabilir» deyince; Nemrud, «öyleyse bana tap» demiş ve O'nun ateşe atılmasını emretmiştir. O'nun verdiği emir üzerine, daire biçiminde büyük bir odun yığını yapılarak tutuşturulmuş, sonra İbrahim onun içine fırlatılmıştır. Bu sırada Tanrı bizzat kendisi gökten yere inerek O'nu ateşten kurtarmıştır. Orada Tanrı İbrahim'e görünüp şöyle söylemiştir «seni Kaldelilerin ateşinden kurtaran Tanrı benim.» (87)

Sözlü Yahudi rivayetlerinde İbrahim'in ateşe atılması ile ilgili değişik bir haber daha vardır. Bu habere göre, Nemrud, İbrahim'in yaptıklarını duyduktan sonra O'nun idam edilmesine karar verir ve İbrahim'in babası Terah'i

---

(87) K. Kohler, a.g.e., s. 86

huzuruna çağırarak O'na, oğlu İbrahim'in idama mahkum olduğunu ve ateşe atılarak yakılacağını, bunun için çocuğun kendisine teslim edilmesini söyler. Terah, burada bir kurnazlık yaparak Nemrud'a İbrahim'i göndermez, O'nun yerine kölelerinden birinin çocuğunu gönderir (88). Bu rivayete göre İbrahim, ateşe atılmamış oluyor.

Görüldüğü gibi Hz. İbrahim'in putları kırması, Nemrud ile mücadele etmesi ve ateşe atılması ile ilgili olarak İslâmî ve Yahudi kaynaklarda mevcut olan haberlerde bazı ortak noktalar vardır. O'nun babasının dükkanında çalışması, put satması, putlara yemek yedirmeye çalışması, babasını ve kavmini putlara tapmaktan vazgeçirmeye çalışması hakkındaki haberlerde her iki kaynakta fazla bir farklılık görülmemektedir. Ancak Yahudi kaynaklarda Hz. İbrahim, putları ateşe atıp yakarken, İslâmî kaynaklarda onları balta ile kırmaktadır. **İbrahim'in Vahyi** ismi verilen ve Hz. İbrahim'e nisbet edilen kitapta ise, putlar, hem ateşe düşmekte, hem de bir hayvan tarafından parçalanmaktadır, ancak olayların faili Hz. İbrahim değildir, O, bu olayları gördükten sonra putların güçsüzlüğüne kani olmuştur (89). Hz. İbrahim'in Nemrud ile mücadelesinde iki kaynakta da hedef, Allah'ın birliğini ispatlamaya yönelik olmakla beraber, anlatılan kıssalarda bazı farklı noktalar vardır. İslâm kaynaklarında Güneşin batıdan doğurulması motifi işlenirken, Yahudi kaynaklarda, ateş, su, bulut, rüzgar ve duvar kıssası anlatılmaktadır.

Hz. İbrahim'in ateşe atılması hususu iki kaynakta aynen mevcut olmakla beraber, bazı Rabbanî kaynaklarda, Terah'ın, İbrahim'in yerine esirlerinden birinin çocuğunu Nemrud'a göndererek O'nu ateşe attirdiği, dolayısı ile İb-

---

(88) A.J. Wensinck, İbrahim, I.A., C. V/2, İstanbul, 1950, s. 879

(89) Louis Ginzberg, Abraham, Apocalypse of, J.E., V.I, p. 91-92

rahim'in hiç ateşe atılmadığı şeklinde bir haber mevcuttur. Müsteşrik Wensick, bu haberin, **Sefer hayyaşar** isimli eserde mevcut olduğunu, bu haberin kaynağının Yahudilik olmadığını, bunun İslâm rivayetlerinden Yahudiliğe geçtiğini söylüyor (90). Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in ateşe atıldığı kesin bir dille ifade edildiği gibi, hadislerde de aynı mealde haberler vardır. Hiçbir İslâm kaynağı Kur'an'a tamamen ters düşen böyle bir rivayeti nakletmez. Araştırdığımız kadarı ile İslâm kaynaklarında böyle bir habere tesadüf edemedik, şayet gözümüzden kaçan her hangi bir yerde böyle bir haber varsa, Wensinck'in iddiasının aksine bu, İsrailiyat olarak bu esere sızmış olmalıdır. Şayet Wensinck, bu iddiasını yer göstererek te'yid etmeye çalışsa idi, kaynaklarını tetkik etme imkânı bulabilirdik. Bir çok müsteşrik, İslâm kaynaklarındaki bir çok hususun Yahudilik veya Hristiyanlıktan alındığını ispatlamak için olağanüstü gayret gösterirken, Wensinck'in böyle bir iddia ile ortaya çıkması bizi şaşırtıyor.

Tevrat'ta, İbrahim'in göçlerine gelinceye kadar O'nun hayatından hiç bahsedilmez, dolayısı ile ateşe atılma olayı Tevrat'ta mevcut değildir. Sözlü Yahudi rivayetlerinde bu konu ile ilgili olarak, Allah'ın bizzat gökten yere inerek İbrahim'i kurtardığı kaydedilmektedir ki, Kur'an'da ve diğer hiçbir İslâm kaynağında böyle bir ifade yoktur. Bu nokta, İslâmiyetle Yahudiliğin Tanrı anlayışındaki temel farklılığı açıkça ortaya koymaktadır. İslâmî inanca göre Allah, zaman ve mekandan münezzehtir, kadir-i mutlak. Hz. İbrahim'i kurtarmak için O'nun sadece dilemesi ve emretmesi yeter. Nitekim, Kur'an'da «biz ateşe İbrahim için serin ve esenlik ol dedik» (91) buyurulmaktadır, gökten inme ve benzeri ifadeler, İslâm kaynaklarında yoktur.

---

(90) A.J. Wensinck, *İbrahim*, İ.A., C.V/2, s. 979

(91) *Kur'an-ı Kerim*, Enbiya, 69

Yahudilikte ise Allah (C.C.), sanki bir insan gibi düşünül-
mekte, hatta bazen insanlarla bile güreştirilmektedir. Tev-
rat'a göre, bir gece Allah, Hz. Yakub ile güreş tutmuş,
sabaha kadar süren güreşte Allah, Hz. Yakub'a yenil-
miştir (92).

Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'in nerede ateşe atıldığı-
nı belirtmemektedir. Yahudi rivayetlerine göre bu olay,
Kaldelilerin ülkesinde geçmektedir. Bu rivayetlere göre
Allah, gökten yere inip İbrahim'i ateşten kurtardıktan son-
ra O'na «seni Kaldelilerin ateşinden kurtaran Tanrı be-
nim» demektedir. Halbuki, daha önce belirttiğimiz gibi,
Kaldeliler, Hz. İbrahim'den en az sekiz yüzyıl sonra tarih
sahnesine çıkmışlardır. Bu bakımdan Allah, O'nu ateşten
kurtardıktan sonra O'na «Seni Kaldelilerin ateşinden kur-
taran benim» demiş olamaz. Çünkü böyle bir ifadede Hz.
İbrahim hiçbir şey anlayamaz, ayrıca bu ifade yanlış
olur. Çünkü Hz. İbrahim'i Kaldeliler ateşe atmamışlardır.

E — HZ. İBRAHİM'İN GÖÇLERİ

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in hayatı hakkındaki tafsilatlı
haberler, O'nun göç olayını anlatarak başlamaktadır. Onda
O'nun daha önceki hayatı hakkında hiçbir teferruat yok-
tur. Kur'an-ı Kerim'de ise O'nun göçleri ile ilgili hiçbir
haber yoktur, sadece çocuklarından birini (çocuğun dahi
ismi zikredilmemektedir) ekinsiz bir vadiye bıraktığı çok
kısa bir şekilde ifade edilmektedir. Diğer İslâm kaynak-
larında göç olayları ile ilgili haberler mevcuttur. Gerek
İslâm kaynaklarında ve gerekse Yahudi kaynaklarında
O'nun göçleri hakkındaki bilgilerden, O'nun ilk defa Har-
ran'a göç ettiği, sonra Şam bölgesine ve Filistin'e gide-
rek oraya yerleştiği anlaşılmaktadır

---

(92) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXXV, 10

1 — Harran'a Göç :

İbni Sa'd'a göre İbrahimi'n ateşe atılması olayı, Kûsa şehrinde cereyan etmiştir. O'na göre Hz. İbrahim, ateşten kurtulduktan sonra bu şehri terkederek Fırat nehrini geçmiş ve önce Şam bölgesine gelmiş, bir müddet sonra da oradan Harran'a gelmiştir. Aynı tarihçinin ifadesine göre, İbrahim Kûsa'dan kaçıp Harran'a gelince, Nemrud, O'nu yakalayıp geri getirmeleri için peşinden kendi adamlarını göndermiştir. Nemrud kendi adamlarına Harran'da Süryanice konuşan birine rastlarsa hemen yakalayıp kendisine getirmelerini söylemiş, adamları Harran'a varınca tesadüfen Hz. İbrahim ile karşılaşmışlar, fakat O, O'nlarla Süryanice değil, İbranice konuşmuştur. Bu yüzden O'nu tanıyamamışlar ve yakalayamamışlardır (93).

Folklorik mahiyetteki rivayetlere göre Hz. İbrahim, Urfa şehrinde ateşe atılmıştır ve oradan Harran'a kaçmıştır. Aynı rivayetler, bugün Urfa'daki Halilürrahman camisinin havuzundaki balıkların, zamanında Hz. İbrahim'in askerleri olduğunu, Nemrud'un askerlerinin Hz. İbrahim'in sürüsünü kaçırmaları üzerine havuzdaki balıkların silahlı insanlar şekline girerek Nemrud'un askerleri ile savaştıklarını, savaştan sonra ise terkar balık haline dönerek havuza geri döndüklerini efsanevî bir tarzda haber vermektedirler (94)

Arkeolog Woolley'e göre, İbrahim'in doğduğu Ur Şehri ile Urfa şehrini, birbirine karıştırmamak gerekir. Bu iki şehrin isim benzerliği sun'idir. Hz. İbrahim'in doğduğu Ur şehri, Sümerlilerin Ur şehridir. Tarihçi Eupolemos, eserinde bu şehirden Kamarina şehri diyerek bahsetmektedir. Urfa, tarihin hiçbir devrinde Ur ismi ile anılmamış-

(93) İbni Sa'd, Tabakat, C. I, s. 46

(94) L. Woolley, Abraham, p. 42

tır. Woolley'e göre, Urfa ile Harran arası sadece 20 km kadardır. Eğer İbrahim'in ateşe atıldığı yer Urfa olsaydı, bu kadar yakın bir mesafede bulunan Harran'a geliş için göç tabirini kullanmamak gerekirdi. Bu kaçıştan göç olarak bahsedildiğine göre, kaçılan yer, Urfa değil, Basra körfezinin yakınındaki Ur şehridir (95).

Bazı Batılı araştırmacılar, Tevrat'taki «İbranî İbrahim» tabirini mesned yaparak, Hz. İbrahim'in aslında Habiru veya Amurru kabilelerinden bir kimse olarak kabul etmekte, O'nun Ur'dan Harran'a göçünü bir kabile göçü ve Hz. İbrahim'i de bu göç kafilesinin başkanı olarak düşünmektedirler. Wolley, Habiru'ların, Rim-Sin ve Hammurabi'nin ordularında paralı askerler olarak savaştıklarını ve «haydutlar» ve «boğaz koparanlar» lakabı ile anıldıklarını kaydetmektedir. Aynı araştırmacıya göre İbraniler, Hz. İbrahim'den altı asır önce yaşamış olan «Eber» isimindeki bir atadan türemişlerdir. Woolley, Ur'dan Harran'a göçü, Nemrud ile mücadeleden ziyade ekonomik sebeplere bağlamak istemektedir (96).

Sabiî kaynaklar, Hz. İbrahim'in, ülkede fesad çıkarak halkı ayaklandığı için melik tarafından hapsedtirildiğini, fakat hapiste iken de faaliyetine devam ettiği için Şam taraflarına sürgün gönderildiğini kaydetmektedirler (97).

Gerek Tevrat'ta ve sözlü Yahudi rivayetlerinde, gerekse İslâm tarihi kitaplarında göç hadisesi ile alakalı olarak mevcut olan bilgilerde devamlı bir müphemlik vardır. Sözlü rivayetlerde put ustası olarak takdim edilen Hz. İbrahim'in babası Terah (Azer), Tevrat'a göre, İbra-

(95) L. Woolley, a.g.e., s.43

(96) S.A. Cook, Abraham, J.E., V.I, p.71; L. Woolley, a.g.e., s. 101

(97) İbni Meymun, Delaletu'l-Hairin, s.584

him ile beraber Harran'a gitmiş görünüyor. Yine sözlü Yahudi rivayetlerine göre, İbrahim, putlara tapmama konusunda babasını ikaz etmiş, babası halkın tepkisinden korktuğu için oğluna tabi olmamıştır. Terah ve öbür oğlu Haran, putlara tapmaya devam etmişler, Hz. İbrahim, O'nların yaptıklarına kızdığı için bir gece putlarla dolu olan evi ateşe vermiştir. Kardeşi Haran, yangını söndürmeye çalışırken yanarak ölmüştür (98). Sözlü rivayetlere göre putları yakan, babası ile mücadele eden hatta kardeşinin yanmasına sebep olan İbrahim, Tevrat'a göre babası, Terah ile beraber Haran'a göç etmektedir (99). Burada sözlü Yahudi rivayetleri ile Tevrat arasında açık bir çelişki görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim ve diğer İslâm kaynaklarına göre, Hz. İbrahim, putlara tapma konusunda babası ile mücadele etmiş, babası O'na karşı çok sert bir tavır takınarak, yaptığı işe devam etmesi halinde yanından ayrılıp gitmesini söylemiştir. Böyle olunca, Hz. İbrahim'in Harran'a göçü esnasında yanında babasının olması mümkün değildir. O'nun babası ile birlikte Harran'a gitmiş olması hususunda, İslâm kaynakları ile Tevrat arasında açık bir çelişki vardır. İbni Sa'd'a göre O, Harran'a gitmeden önce Şam'a gitmiş, orada iken Sare ile evlenmiştir (100).

Hız. İbrahim'in Harran'daki hayatı hakkında folklorik mahiyette anlatılan pekçok şey vardır. Ancak İslâm kaynaklarında bu hususta fazla bir malûmat yoktur.

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre, Hz. İbrahim, peygamberlik görevine Harran'da iken başlamaktadır. Bir yandan kendisi peygamber olarak erkekleri Allah'ın birliğine inanmaya davet ederken, öbür yandan karısı Sare de, kadınlar

(98) K. Kohler, a.g.e., s.85

(99) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 31

(100) İbni Sa'd, Tabakat, C.I, s.47

arasında faaliyet göstererek O'nları tevhid inancına çağırılmıştır (101).

Bazı Yahudi kaynaklar, Hz. İbrahim'in Allah'ın birliğini kavrayarak bunu insanlara tebliğ etmeye üç yaşında iken başladığını söylerken, diğer bazı Yahudi kaynaklar O'nun bu işe on yaşında iken başladığını kaydetmektedir. Daha ihtiyatlı olan bazı Yahudi kaynaklar ise, O'nun peygamberlik görevine 48 yaşında iken başladığını bildirmektedirler (102).

2 — Filistin'e (Kenan Diyarına) Göç :

Harran'da bir süre kalan Hz. İbrahim, karısı Sare ve yeğeni Lût'u da yanına alarak Suriye topraklarına doğru göçetmeye başlıyor. İslâm kaynaklarında bu göç için açık bir sebep gösterilmiyor (103. Tevrat'ta bu göç olayı şu şekilde haber verilmektedir. «Abram, Rabbin kendisine söylediği gibi gitti; Lût da kendisi ile beraber gitti ve Abram gittiği vakit yetmiş beş yaşında idi. Abram, karısı Saray'ı ve kardeşinin oğlu Lût'u, Harran'da kazanmış oldukları bütün mallarını ve edinmiş olduğu canları aldı, Kenan diyarına gitmek üzere yola çıktılar ve Kenan diyarına geldiler. Abram, Şekem denilen yere, More meşesi ne kadar olan memleketi geçti ..... Ve oradan Beyt-el'in sarkında olan dağa hareket etti, garbında Beyt-el ve şarkında Ay olarak çadırını kurdu ve orada Rabbe bir mezbah yaptı ve Rabbin ismini çağırdı. Ve Abram gitgide Cenuba doğru göç ediyordu» (104).

Folklorik mahiyetteki rivayetlerde Hz. İbrahim'in, Harran'da Nemrud ile savaştığı zikredildiği gibi, bazı Ya-

(101) K. Kohler, a.g.e., s. 86

(102) K. Kohler, a.g.e., s. 85

(103) Taberi, Tarih, C.I, s. 244; İbni Sa'd, a.g.e., s. 46 - 47

(104) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XII, 4 - 9

hudi kaynaklarda O'nun Nemrud ile savaşıp O'nu mağlup ettikten sonra Halilullah (Allah'ın Dostu) ünvanını aldığı, bundan sonra maiyeti ile beraber Kudüs üzerine yürüdüğü kaydedilmektedir (105).

Rabbanî literatüründe Hz. İbrahim, aynı zamanda sürülerine otlak arayan bir kabile başkanı olarak takdim edilmektedir. Tevrat'ta da O'nun mal varlığından, sürülerinden ve kölelerinden sık sık bahsedilmektedir (106).

Tevrat, Hz. İbrahim'in Harran'dan çıkarak Filistin'e göç etmesine Tanrı'nın vahyinin sebep olduğunu beyan ettiği gibi, orada Tanrı'nın O'na, zürriyetini bol kılacağını, Nil ile Fırat arasındaki toprakları O'nun zürriyetine vereceğini va'dettiğini ifade eder (107). Yahudilerin Arz-ı Mev'ud (Tanrı tarafından Yahudi milletine va'dedilen topraklar), ideali Tevrat'ın bu ifadelerinden kaynaklanmaktadır. Yahudilerin, uzun süre kuracaklarını hayal ettikleri ve sonunda kurmaya muvaffak oldukları İsrail Devleti'nin sınırları, Tevrat'taki bu va'de uygun olarak Nil ve Fırat nehirleri ile çizilmektedir.

Hız. İbrahim'in Kenan topraklarına göçü, yazılı ve sözlü Yahudi rivayetlerine ve İslâm tarihlerine göre, güneye doğru tedricen gerçekleşmiştir. Yahudi kaynaklarda Hz. İbrahim'in, gittiği yerlere mezbahlar (kurban kesme yerleri) inşa ettiği belirtilirken, İslâm tarihleri O'nun gittiği yerlerde mescidler inşa ettiğini kaydetmektedirler (108).

Hız. İbrahim, Mısır'a gitmeden önce ve Mısır'dan döndükten sonra Filistin'de bir çok yerler dolaşmış, son ola-

---

(105) A.J. Wensinck, İbrahim, İ.A., C.V/2, s. 879 (Eşiya, XLI, 8)

(106) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XII, 5-6; XIII, 1-18

(107) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XV, 18-21

(108) İbni Sa'd, Tabakat, C.I, s. 47

rak Hebron'a yerleşmiştir. Bu bölgede O'nun ana hedefinin tevhid inancını yaymak olduğu şüphe götürmez. O'nun bu bölgeye geldiği sıralarda Filistin halkının putperestlik inancına sahip olduğu bilinmektedir (109). Mirdaş kaynaklarında Hz. İbrahim'in, bölge halkına kendi inancını benimsetmek için Mamre meşeliği veya Beer Şeba'da dört yolun kesiştiği bir yerde büyük bir bina yaptırarak gelen yolcuları bu binada ağırladığı, bu binanın dört bir tarafında birer kapı bulunduğu, her gelenin binaya serbestçe girerek evin ortasında, üzeri yiyecek ve şaraplarla dolu masaya oturup karnını doyurduktan sonra rahatça istirahat ettiği bildirilmektedir. Aynı kaynakların naklettiğine göre, Bu binaya gelerek karnını doyuran ve istirahat eden yolcular, yollarına devam etmek üzere binadan ayrılırlarken, Hz. İbrahim'e teşekkür etmek isterlerdi, ancak O, yukarıyı göstererek, kendisine değil, bir olan Allah'a teşekkür etmelerini söylerdi. O, bu şekilde kendi inancını o bölgenin ahalisine benimsetmeye çalışıyordu. (110)

Müsafirlerine şarap ikramı meselesi hariç, yukarda anlatılanlara benzer haberler, İslâm kaynaklarında da vardır. O'nun müsafirlerine karşı çok cömert davrandığı, bu yüzden **Ebu'l-Edyaf** (ziyaret verenlerin babası) ünvanını aldığı İslâm kaynaklarında mevcuttur (111).

Tevrat ve sözlü rivayetler, Allah'ın Hz. İbrahim'e, soyunu bol kılacağını, çocuklarını büyük millet yapacağını, hatta O'nun çocuklarına Nil ile Fırat arasındaki yerleri vatan olarak vereceğini vadettiğini sık sık tekrarlamaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'de bu mealde hiçbir ifade yoktur. Allah'ın Hz. İbrahim'e «ben seni insanlara önder kılacağım» diye hitabı üzerine O'nun, «soyumdan da önderler

---

(109) L. Woolley, *Abraham*, p.115 - 116

(110) Robert Gordis, *Abraham in the Haggadah*, U.J.E., V.I, p. 36; K. Kohler, *a.g.e.*, s. 86

(111) İbni Sa'd, *a.g.e.*, s. 47

yap» (112) diye cevap verdiğini bildiren ve İbrahim ile İsmail'in «Rabbımız, bizi sana teslim olanlar yap, neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar» (113) şeklinde dua ettiklerini bildiren Kur'an ayetlerini, Tevrat'taki ifadelerle karşılaştırdığımız zaman, Tevrat'ın tamamen bir soyu, inancı ne olursa olsun bir ırkı kasdettiği, buna karşılık Kur'an'ın hedefinin böyle olmadığı, ayetlerde geçen zürriyet kelimesinden dahi bir soy ve ırktan ziyade, bir inanç topluluğunun kasdedildiği, daha sonraki ayetlerin ma'nalarından açıkça anlaşılmaktadır. Zürriyet kelimesinin geçtiği ayetten sonraki ayette «Rabbim, bu şehri güvenli kıl, halkından Allah'a ve ahiret gününe inananları çeşitli ürünlerle besle» (114) denilmektedir. Daha sonraki ayetlerde konu daha çok vuzuha kavuşmakta ve Kur'an'ın gerçek amacının inananlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ayetlerde «Rabbı O'na (İbrahim'e) İslâm ol demişti. O da âlemlerin Rabbına teslim oldum demişti. İbrahim de bunu kendi oğullarına vasiyyet etti. Yakub da, «oğullarım, Allah sizin için o dini seçti, bundan dolayı sadece müslümanlar olarak ölünüz (diye vasiyet etmişti)». Bu ifadeler Tevrat'taki gibi sadece bir soyu ihtiva etmemektedir. Zımnen Arap ırkına işaret ettiği anlaşılabilebilir, O'nlardan sadece Allah'a ve ahiret gününe inananlar için dua edilerek, asıl hedefin iman olduğu ortaya konuyor.

Yukarda zikredilen ayetlerde Kur'an-ı Kerim'in hedef ve gayesi mükemmel bir şekilde gözler önüne serilmektedir. Kâbe'nin inşası esnasında yapılan duanın anlatıldığı ayette ve daha sonraki ayetlerde inanç ve iman moti-

---

(112) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 124

(113) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 128

(114) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 126

(115) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 131 - 133

fi işleniyor, gerçek inancın, Müslüman olmak olduğu ve Allah'ın, İbrahim'e «İslâm ol» diye emrettiği bildiriliyor. Daha sonra, İbrahim'le beraber, Arap ırkının atası olmayan Yakub'un çocuklarına bu tevhid inancını vasiyet ettikleri ve Yakub'un çocuklarının «biz O'na teslim olanlarız» (115) diyerek, O'nların da tevhid inancında oldukları açıklanıyor. Bir yandan, İsmail oğulları için dua edilirken, O'nlardan sadece iman edenlere dua ediliyor, öbür yandan Yakub'un oğullarının aynı inançta oldukları, bu yolla asıl önemli olanın Allah'ın birliğine inanmak olduğu ortaya konuyor. Tevrat'ta ve diğer Yahudi kaynaklarda asla böyle bir inanç birliği hedefi yoktur. Tevrat, İsrail oğullarını en üstün soy ve Tanrı'nın seçtiği ırk olarak takdim etmektedir (116)

Hız. İbrahim, Filistin'e geldikten sonra bu bölgenin muhtelif yerlerini dolaştığı gibi, zaman zaman bölge dışında da seyahatler yapmıştır. Bu seyahatlerin amacı da tevhid inancını yaymak idi.

F — MISIR'A SEYAHAT

Kur'an-ı Kerim'de Hız. İbrahim'in göçlerinden bahsedilmediği gibi, O'nun seyahatleri hakkında da her hangi bir bilgi verilmez. Ancak Hadis-i Şeriflerde bu hususta yeterli malûmat vardır. Sahih-i Müslim de mevcut olan ve Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir Hadis-i Şerif'te Hız. Muhammed şöyle buyurmaktadır. «Hız. İbrahim, üç yerde yalan söyledi : Birincisi, kavmi ilâhlarına kurban kesmeye giderken O, «ben hastayım» deyip Onlardan ayrıldığı zaman. İkincisi, putları kırdıktan sonra kavmi geri dönüp «bunları putlarımıza kim yaptı?» diye sorunca, «bunu onların büyükleri yaptı» diye cevap verdiği zaman. Üçün-

---

(116) Kitab-ı Mukaddes, Tesniye, XXIX, 16

cüsü, Cebbar'ın adamları karısı Sare'nin kim olduğunu sorduklarında «bu benim kızkardeşimdir» dediği zaman. Hz. İbrahim, yanında karısı Sare olduğu halde Cebbar'ın ülkesine geldi. Sare, insanların en güzellerindendi. Hz. İbrahim O'na, «bu Cebbar eğer senin benim karım olduğunu bilirse bana senin yüzünden zarar verir, şayet sana benim kim olduğumu sorarsa benim için «kardeşimdir» de, zira sen benim İslâm kardeşimsin, çünkü yer yüzünde senden ve benden başka Müslüman bilmiyorum» dedi. Cebbar'ın adamları çok güzel bir kadın'ın geldiğini O'na haber verince O da adamlarını göndererek Sare'yi sarayına getirtti. Sare, Cebbar'ın yanına girdiği zaman Hz. İbrahim, namaza durmuştu. Cebbar, Sare'ye elini uzattığı zaman şiddetle sarsıldı ve elleri felç oldu. Cebbar Sare'ye bir daha böyle bir şeye tevessül etmeyeceğini, kendisini bu durumdan kurtarmasını söyledi. Sare, O'nun için dua etti ve Cebbar felç durumundan kurtuldu, ancak kurtulduğu anda yeniden Sare'ye elini uzattı, aynı anda gene şiddetle sarsılarak felç oldu. Tekrar Sare'ye yalvararak, O'nu bu felaketten kurtarmasını, yaptığı işi bir daha yapmayacağını söyledi. Sare O'nun için tekrar dua edince O'nun felci geçti ve normal haline döndü. Fakat Cebbar, üçüncü olarak ellerini uzatarak tekrar O'na dokunmak istedi. Daha öncekilerde olduğu gibi gene felç olunca, tekrar Sare'ye yalvararak kendisini bu felaketten kurtarmasını, bu işi bir daha asla yapmayacağını söyledi, Sare O'nun için tekrar dua etti. Cebbar, bu felçten üçüncü defa kurtulunca Sare'yi kendisine getiren adamı çağırarak «sen bana bir insan değil, bir şeytan getirmişsin, al bunu benim topraklarımdan çıkar» demiş, Sare'ye Hacer'i cariyeye olarak hediye ederek O'nu geri göndermiştir. Sare Cebbar'ın yanından ayrıldığında İbrahim, hâlâ namazda idi, Sare gelince İbrahim namazdan çıktı ve O'na, nelerin ol-

duğunu sordu. O da «facir ve kafir'in hilesine Allah kafi-
dir» cevabını verdi.» (117)

Aynı olay, İslam tarihlerinde de ufak tefek değişik-
liklerle aynı şekilde nakledilmektedir. İbni Sa'd ve Taberî'de olay, Hz. İbrahim'in yolda Cebbar'ın adamları ile kar-
şılaştıktan sonra, O'nların karısı Sare'ye bakışlarından
şüphelendiği ve adamların kendisini sorguya çekmeleri
karşısında endişeye kapılarak hemen karısı Sare'yi ikaz
ettiği ve «bu adamlar seni bana sordular ben de kızkar-
deşimdir diye cevap verdim, O'nlar sana beni sorarlarsa
sen de «kardeşimdir» diye cevap ver» dediği şeklinde
geçmektedir. İslâm tarihlerinde nakledilenlere göre O'-
nun, karşılaştığı bu durumu daha önce bilmediği, bir em-
ri vaki karşısında kalınca böyle bir tedbire başvurduğu
anlaşıyor (118). Sahih-i Müslim'deki hadisten, O'nun bu
felaketten kurtulmak için, Sare'nin Cebbar'ın yanına gir-
diği sırada namaza durduğu ve Allah'a yalvardığı anlaşılı-
yor.

Tevrat, Hz. İbrahim'in Mısır'a gidişini açık bir şekil-
de haber vermektedir. Tevrat'a göre Hz. İbrahim, daha
Mısır'a gitmeden önce yolda karşılaçakları durumu bil-
mekte, bu yüzden karısı Sare'ye «sen çok güzelsin, yolda
bu kimin olur diye sorarlarsa sakın kocamdır deme, O'-
nun kardeşiyim de, senin yüzünden beni öldürmesinler»
diye tembihte bulunmaktadır. Yolda Fir'avunun adamları
ile karşılaştıkları zaman Sare, aynı şekilde «ben bu ada-
mın kız kardeşiyim» demektedir (119). Tevrat'ta Hz. İbra-
him'in bu olaydan ayrı olarak, benzeri bir olayla Gerar ül-
kesinde karşılaştığı, orada da karısı Sare için Gerar me-

---

(117) Ebu'l-Huseyn b. el-Haccac Müslim el-Kuşeyrî, **Sahih-i Müslim**, C.II, İstanbul, 1979, s.1840-1841

(118) İbni Sa'd, **Tabakat**, C.I, s.46-47; Taberî, **Tarih**, C.I, s.244

(119) **Kitab-ı Mukaddes**, Tekvin, XII, 10-20

liki Abimelek'e «bu benim kızkardeşimdir» dediği bildirilmektedir (120). Tevrat'a göre aynı olay, İshak ile karısı Rebeka'nın başından da geçmiş görünüyor. İshak, karısı ile beraber Gerar ülkesine gidiyor, İshak, karısı Rebeka'nın güzelliği yüzünden Gerar halkı kendisine kötülük ederler korkusu ile Rebeka'yı kız kardeşi olarak tanıtıyor. Kral Abimelek, bir gün kaldıkları yerde (her halde kendi sarayı) İshak ile Rebeka'nın oynadıklarını görünce, Rebeka'nın O'nun karısı olduğunu anlıyor (121).

Sözlü Yahudi rivayetlerinde Hz. İbrahim'in Mısır'a gidişi daha değişik bir tarzda ele alınmaktadır. O, Mısır'a oradaki rahiplerle ve bilginlerle mücadele için gitmiştir. O, Mısır'ın bilgin ve münevverleri ile bir çok konuda münakaşalar yapmış, sonunda O'nlara kendi fikirlerini kabul ettirmiştir. Kohler'in ifadesine göre O, Mısırlılara Matematik ve Astronomiyi öğretmiştir. Bu bilimler Mezopotamya'dan Mısır'a İbrahim zamanında gelmiş ve bu işte O'nun, büyük emeği geçmiştir (122).

Hız. İbrahim'in Mısır seyahati ile ilgili olarak İslâm kaynaklarında mevcut olan bilgiler bazı noktalarda Yahudi kaynaklardaki haberlerle benzerlik göstermektedir. Ancak gene de farklı noktalar vardır. Tevrat ve diğer Yahudi kaynaklarda Sare'nin Hız. İbrahim tarafından kızkardeşi olarak tanıtılması olayı iki yerde geçmiş olarak gösteriliyor. Birincisi, Mısır'da Firavun'a karşı, ikincisi ise Gerar ülkesinde kral Abimelek'e karşı, hatta üçüncü olarak İshak'ın karısı Rebeka'yı yine Abimelek'e karşı aynı şekilde takdim ettiği Tevrat'ta mevcuttur. Kur'an'da bu olay hiç yoktur, diğer İslâm kaynaklarında ise sadece bir tek olay vardır. Ülke Mısır ülkesidir, fakat Fir'avun'un adı ye-

(120) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XX, 1-13

(121) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXVI, 1-11

(122) K. Kohler, a.g.e., s.85

rine, Cebbar ismi vardır. Olay Cebbar ile İbrahim arasında geçmiş olarak takdim edilmektedir.

İslâm kaynakları, özellikle hadisler, «kız kardeşim» ifadesinin te'vilini dahi Hz. İbrahim'e yaptırmakta ve O'nun karısı için neden «kız kardeşim» dediğini açıklamaktadırlar. Hz. İbrahim, nedeni açıklarken, «çünkü sen benim din kardeşimsin» demektedir. Gerçi Tevrat'ta da karısı için neden «kız kardeşim» dediğine dair bir açıklama vardır, ama bu açıklamada açık bir tenakuz vardır. Bu konuda Tevrat'ta aynen şu ifadeler yer almaktadır «O, (Sare) gerçekten benim kız kardeşimdir, kendisi babamın kızıdır, fakat annemin kızı değildir ve benim karım oldu (123). Ancak bu ifadenin geçtiği bölümden önceki bölümlerde şu ifadeler geçmektedir.» Ve Terah'ın zürriyetleri bunlardır. Terah, Abram'ın Nahor'un ve Haran'ın babası oldu. Haran, Lût'un babası oldu ..... Abram ve Nahor, kendilerine karılar aldılar. Abram'ın Karısının adı Saray, Nahor'un karısının adı Milka idi. O, (Sare) Milka'nın babası, ve İskân'ın babası Haran'ın kızı idi. Ve Saray kısır-
dı ve çocuğu olmazdı (124). Bu sözlerden, önce, şu hususu tesbit ediyoruz, Haran, Nahor ve Abram, Terah'ın oğullarıdır. Lût, Haran'ın oğlu ve Terah'ın torunudur. Abram'ın karısı Saray, Nahor'un Karısı Milka ve İskân, Haran'ın çocuklarıdır. Böyle olunca Saray, İbrahim'in kızkardeşi değil, yeğeni, yani kardeşinin çocuğudur. Tevrat'ın daha sonraki bölümlerinde ise Saray, İbrahim'in baba bir, anne ayrı kardeşi olarak bildiriliyordu. Her iki durumda da Hz. İbrahim, nikahı düşmeyecek kadar yakın olan biri ile evlenmektedir. Acaba Hz. İbrahim'in şeriatında yeğenler ve kız kardeşlerle evlenmek caizmiydi?

---

(123) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XX, 12

(124) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 27 - 30

Hız. İbrahim'in Mısır seyahati ile ilgili olarak Tevrat'ta bulunan bilgiler, adeta O'nun namusuna karşı lakayd kaldığı intibainı vermektedir. Bugün Yahudilerin ellerindeki İbranice Tevrat'larda nasıl bir uslûbun kullanıldığını ve bu hadisenin nasıl anlatıldığını bilemiyoruz, ancak elimizde mevcut Türkçe'ye çevrilmiş Kitab-ı Mukaddes'lerde bu olayın anlatılışı Hız. İbrahim'i tahkir eder mahiyettedir. O, karısının elinden alınarak götürülmesine ses çıkarmamış, hatta kocası olduğunu anlarırsa kendisini öldürürler diye kendisine bu kimin olur diye sorulunca «kardeşimdir» demiştir. İşin daha tuhaf olan yanı, Tevrat'a göre, Hız. İbrahim, daha yolculuğa çıkmadan önce yolda olacakları tahmin etmiş ve bu hususda ne söyleyeceklerini karısına tembih etmiştir. «Mısırlılar seni görünce, bu O'nun karısıdır derler ve beni öldürürler, fakat seni sağ bırakırlar, senin yüzünden bana karşı iyi davranılsın ve senin sebebinle canım yaşasın diye O'nun kız kardeşiyim de» (125) demiştir.

Süryanî tarihçisi Ebu'l-Ferec'e göre Hız. İbrahim'in Mısır'a gittiğinde karşılaştığı Firavun, XI. Mısır kralı Panos idi. Ebu'l-Ferec'in ifadesine göre Panos, Sare'yi O'nun elinden aldıktan bir süre sonra O'na altın, gümüş ve kumaşlar vererek iade etmiş ve İbrahim'i Mısırdan çıkarmıştır. (126)

İslâm kaynaklarında bu olay Yahudi ve Hristiyan kaynaklardan daha saygılı bir uslûp ile verilmektedir.

F — LUT (A.S.) OLAYI

Kur'an-ı Kerim'de İbrahim (A.S.)in yeğeni Hız. Lût hakkında fazla teferruatlı bilgi yoktur. Sadece O'nun, kavmi-

---

(125) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XII, 13

(125) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XII, 13

(126) Gregory Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, C. I, Çev. Ö. Rıza Doğrul. Ankara, 1945, s. 78

nin, Allah'a isyan ettiği, ahlâken çok kötü şeyler yaptığı ve bu yüzden Allah tarafından helâk edildiği bildirilmektedir. Kur'an-ı Kerim, Lût (A.S.) olayına bağlı olarak O'nun kavmini helâke memur edilen meleklerin Hz. İbrahim'e uğradıklarını, Hz. İbrahim'in O'nlara bir buzağı keserek ikram ettiğini, bu esnada çocuğu olmayan Sare'ye meleklerin bir çocuğunun olacağını ve O'nu İshak ile müjdelediklerini haber vermektedir (127).

Kur'an-ı Kerim'in Lût (A.S.) hakkında anlattığı bütün olaylar, bu çerçeve içinde cereyan etmektedir. Hedef, O'nun kavminin içine düştüğu sapıklıkları ve bu yüzden O'ların dışar oldukları felaketleri haber vererek bu olaydan ibret alınmasını sağlamaktır.

Diğer İslâm kaynakları, Lût (A.S.) olayını aynı çerçeve içinde ele almakla beraber biraz daha teferruatlı bilgi verirler. Bu bilgiler, daha ziyade O'nun kavminin işledikleri ahlâksızlıklar yüzünden uğramış oldukları felaketin teferruatı hakkındadır.

Yahudi kaynakları, Lût (A.S.) u, çok teferruatlı olarak anlatmaktadırlar. Tevrat'a göre O, Ur şehrinden çıktığı andan itibaren devamlı olarak Hz. İbrahim'in yanındadır. O, hem Hz. İbrahim'in yeğeni, hem de kayınbiraderidir (128). Her ikisi de sürü sahibidir, bu yüzden aralarında bazı anlaşmazlıklar dahi olmaktadır. Ancak Hz. İbrahim her zaman O'nu himaye etmektedir.

Tevrat ve Sözlü Yahudi rivayetlerinde İbrahim, aynı zamanda bir savaşçı ve ordu kumandanıdır. Lût, Sodom'da otururken komşu devletler Sodom'a saldırırlar ve Lût'u esir alırlar, ayrıca O'nun bütün mallarını yağmalarlar. Bu-

---

(127) Kur'an-ı Kerim, Hûd, 69 - 76; Hicr, 51 - 55; Zariyat, 24 - 30; Neml, 54 - 58

nun üzerine Hz. İbrahim 318 uşağı ile beraber saldırganların üzerine yürür ve Lût'u onların ellerinden kurtarır (129). Tevrat'ta anlatıldığına göre yapılan bu savaşta iki ayrı ittifak grubu mevcuttu. Lût'un yaşadığı Sodom devletinin grubu savaşta mağlup olunca, Hz. İbrahim, yeğeni Lût yüzünden mağlupların safına geçerek öbür devletlere karşı savaştı ve O'nları mağlup etti. Ancak gerek galip ve gerekse mağlup tarafta bulunan devletler ve Onların kralları hakkında, Tevrat'ta bulunan bilgilerde büyük çelişkiler mevcuttur. Zikredilen krallar, tarihi bilgilere göre, ayrı ayrı zamanlarda yaşamış birbiri ile çağdaş olmayan kimselerdir. Tervat, ayrı yüzyıllarda yaşayan kimseleri birbirleri ile savaştırıyor. Bu da bize gösteriyor ki, Tevrat kaleme alınırken (zamanında yazılmadığı için) bir takım sahis ve devlet isimleri birbirine karıştırılmış, değişik zamanlarda cereyan eden hadiseler birleştirilerek tek olaymış gibi yazılmıştır (130).

Sözlü Yahudi rivayetlerine göre bu savaşta Hz. İbrahim, yerden ekin köklerini sökerek düşmanların üzerine fırlatmış, bunlar ok ve yay haline gelerek düşmanları helâk etmiştir. Tevrat, Hz. İbrahim'e gelerek Lût'un esir alındığını haber veren kaçağın adını ayrıca zikretmez (131). Ancak bu kaçağın adı Rabbinik literatürde Og olarak geçmektedir. Bu Og ismi, Tevrat'ın Tesniye kitabında, demirden bir yatakta yatan dokuz arşın uzunluğunda, dört arşın eninde bir kral olarak takdim ediliyor (132). Rabbinik literatür'e göre, Lût'un esir alındığını Hz. İbrahim'e haber

---

(128) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XI, 27-29

(129) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XIV., 1-24

(130) S. Arthur Cook, Abraham, Encyclopedia Britanica V. I, p. 71

(131) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XIV., 13

(132) Kitab-ı Mukaddes, Tesniye, III, 10-11

veren bu Başan Kralı Og, Nuh tufanından önce yaşamış olan devlerin kalıntısı olup, Hz. İbrahim'in karısı Sare'ye göz koymuştu ve bu yüzden Hz. İbrahim'i savaşa sokmak istiyor, savaşta O'nun ölmesini, böylece O'nun karısına sahip olmayı umuyordu (133). Burada Tevrat ile sözlü rivayetler arasında bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Tevrat'a göre Nuh Tufanı bütün Dünyayı kaplamış, Nuh'un çocuklarından başka kimse yeryüzünde kalmamış, insanlık O'nlardan türemiştir (134). Sözlü rivayetlere göre ise, Hz. İbrahim'e gelip, Lût'un esir alındığını haber veren bu Og, Nuh tufanından önce yaşamış olan devlerin kalıntısıdır. Bundan, Nuh'un oğulları dışında Tufan'dan kurtuluların mevcut olduğu veya Tufan'ın evrensel olmayıp, mahalli olduğu sonucu çıkmaktadır.

Bazı İslâm Tarihi kaynakları da Hz. İbrahim'in savaşlar yaptığını haber vermektedirler. Bunlara göre Allah, Hz. İbrahim'i dost ittihaz edince O, buna karşı şükretmek için bütün kölelerini azad etmiştir. Azad ettiği bu köleler O'nun yanından ayrılmamış ve Hz. İbrahim'in yaptığı savaşlarda O'nunla beraber savaşmışlardır. Bu köleler yer yüzünde efendisi ile birlikte savaşan ilk kölelerdir (135).

Tevrat, Lût hakkında bize şu bilgiyi veriyor «Lût Tsoar'dan çıkıp dağda oturdu, iki kızı O'nunla beraberdi. Çünkü Tsoar'da oturmaktan korktu. O ve iki kızı bir mağarada oturdular. Büyük kız, küçüğüne dedi. Babamız kocamıştır ve bütün Dünya'nın yoluna göre yanımıza girmek için memlekette erkek yoktur. Gel babamıza şarap içirelim, babamızdan zürriyetler yaşatmak için O'nunla yatarız. O gece babalarına şarap içirdiler, büyük kız girip babası ile yattı ve O'nun yatmasını ve kalkmasını bilmedi. Ertesi gün, büyük kız küçüğüne dedi. İşte dün gece babamla yat-

(133) K. Kohler, *Abraham*, J.E., V.I, p. 86

(134) *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, VI - XI

(135) İbni Sa'd, *Tabakat*, C.I, s. 47

tım. Bu gece de O'na şarap içirelim ve babamızdan zürriyet yaşatmak için gir O'nunla yat ve o gece dahi babalarına şarap içirdiler. Küçük kız kalkıp O'nunla yattı. Lût'un iki kızı böylece babalarından gebe kaldılar.» (136)

Tevrat, Lût'u şarap içen, kızları ile zina eden bir kişi olarak takdim ettiği gibi, Yakub'un oğlu Yehuda'yı, tanıyamadığı için dul gelini ile zina eden, fakat bir süre sonra gelininin hamileliğini duyunca O'nun yakılmasını emreden, Dul gelinin kendisi ile zina edenin kayınpederi olduğunu ispatlaması üzerine O'na karşı verdiği emri geri alan (137) bir kimse olarak göstermektedir. Yine Tevrat, Davud (A.S.)u, Sarayı'nın damına çıkıp evinde yıkanan bir kadını seyreden, sonra O'nu Sarayına getirip zina eden, bu kadının kocasını savaşta ön safa gönderip öldürten bir kimse olarak (138) bildirmektedir. Tevrat'ta buna benzer daha pek çok müstehcen olay, peygamberlere isnad edilmektedir. Peygamberlik anlayışı bu olan Tevrat, Hz. İbrahim'i namusu konusunda lakayd, hatta karısının güzelliğinden istifade ederek insanların kendisine iyi davranması ve ikramlarda bulunması için O'nu «bu benim kız kardeşimdir» diye takdim eden bir kişi olarak gösteriyor.

G — HACERLE İSMAIL (A.S.)'İN EVDEN ÇIKARILIŞI

İslâm kaynakları, Hz. İbrahim'in Mısır'dan Filistin'e döndükten sonra orada geçen hayatı hakkında fazla bilgi vermezler. Hz. İbrahim'in, bu bölgede Sebi denilen yerde

---

(136) Kitabı- Mukaddes, Tekvin, XIX, 29 - 38

(137) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXXVIII, 1 - 30

(138) Kitab-ı Mukaddes, II. Samuel, XI, 2 - 27; Tevrat'taki Tutarlılık ve Çelişkiler için Bkz. Hikmet Tanyu, Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, A.Ü.İ.F.D., C. XIV, Ankara, 1967, s. 115 - 119

kuyu kazdığını ve Mescit inşa ettiğini, Ancak yerli halkın kendilerini rahatsız etmesi yüzünden oradan ayrılarak Ramle ile İliya arasında bir yere yerleştiğini, O'nun ayrılmasını müteakıf Sebi'deki kuyunun kuruması üzerine, Sebi halkının kendisine geri gelmesi için müracaat ettiklerini, fakat İbrahim'in bunu kabul etmeyip, O'nlara yedi tane koyun verip geri gönderdiğini vb. olayları haber verirler (139). Bu olay bazı değişikliklerle beraber Tevrat'ta da vardır (140).

Gerek İslâm kaynakları, gerekse Yahudi kaynakları, Hz. İbrahim ve Sare'nin Mısır'dan geri dönerken Hacer'i, Sare'nin kölesi olarak oradan Filistin'e getirdiklerini haber vermektedirler.

1 — Hz. İbrahim'in Hacer'le evlenmesi : Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere İslam kaynakları, Hz. İbrahim'in ilk karısı Sare'nin kısır olup uzun süre çocuğunun olmadığını (141) bu yüzden Hz. İbrahim'in zaman zaman çocuk özlemi çektiğini haber vermektedirler. Durumu gören Sare, Mısır'dan getirmiş olduğu cariyesi Hacer'i, çocuk doğurması için Hz. İbrahim'e eş olarak verir. Kısa sürede Hacer, hamile kalır ve Hz. İsmail Dünyaya gelir. İsmail'in doğumundan sonra Sare Hacer'i kıskanmaya başlar. Bir süre sonra Sare İshak'ı doğurunca bu kıskançlık daha da artar ve Sare Hz. İbrahim'e, Hacer ve İsmail'i evden çıkarmasını söyler. Hz. İbrahim, Allah'ın emri üzerine İsmail ve Hacer'i Mekke'ye götürüp oraya bırakır (142).

Tevrat'ta bu olay çok tafsilatlı olarak nakledilmekte, Sare'nin, Hacer daha hamile iken O'na yaptığı işkenceler

---

(139) Taberî, Tarih, C.I, s. 247

(140) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXI, 21 - 34

(141) Kur'an-ı Kerim, Hûd, 71 - 73

(142) İbni Sa'd, Tabakat, C.I, 50 - 52; Taberî, Tarih, C.I, s. 247 - 250

yüzünden Hacer'in evden kaçtığını, ancak tekrar eve geri döndüğünü haber vermektedir. Tevrat İsmail'in çöle götürüldüğünü orada çocuklar sahibi olduğunu ve Arapların O'ndan türediğini haber vermektedir (143). Burada önemi ne binaen bir noktayı açıklamak isteriz. Arap'ların İsmail (A.S.)den türediğini bizzat Tevrat haber vermektedir. Bazı müsteşriklerin iddia ettikleri gibi (144) bu haberi Hz. Muhammed, ortaya atmış değildir.

Tevrat'a göre, İsmail doğduğunda Hz. İbrahim 86 yaşında idi. İshak doğduğunda ise 100 yaşında idi. İshak'ın süttten kesilmesi üzerine verilen ziyafette İsmail İshak'a gülünce, Sare hiddetlenerek İsmail'i ve annesini evden çıkarmasını Hz. İbrahim'e söylemiştir. Yani İsmail'in evden çıkarıldığı tarihte İsmail'in en az 15 yaşında olması gerekiyor (145). Ama nedense Tevrat, aynı babın daha sonraki kısımlarında önceden 15 yaşında olduğunu söylediği İsmail'i, birden bire annesi Hacer'in kucağında bir bebek haline getiriyor. Bu kısımlarda İsmail küçük bir çocuk oluyor, annesi susuzluktan O'nun ölümünü görmemek için O'nu bir çalının arkasına atıyor. Bu sırada oradan zezem suyu çıkıyor (146). Tevrat'a göre İsmail büyüyeceğine, sürekli olarak küçülüyor.

2 — Mekke'ye Gidiş : İslâm kaynaklarına göre, Sare kıskançlığı yüzünden İsmail ve Hacer'in evden çıkarılmasını isteyince Hz. İbrahim, Allah'ın emri ile onları evden çıkarmış ve Cebrail'in rehberliğinde Mekke'ye, Kâbe'nin bulunduğu yere kadar getirmiştir. O sırada Mekke'de

---

(143) Kitab-ı Mukaddes Tekvin, XVI, 1-15; XXI, 8-21; XXV, 12-18

(144) L. Caetani, İslâm Tarihi, Çev. Hüseyin Cahit, C. II, s. 211-213

(145) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XVI, 16; XXI, 5-11

(146) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXI, 14-20

hiçbir insan yaşamıyordu ve çevrede yiyecek, içecek bir şey de yoktu. O'nları oraya bırakmak ölüme terk etmek gibi bir şeydi ve böyle yapmak Hz. İbrahim'e çok zor geliyordu. Bu hüznünde O, «Rabbımız, ben çocuklarımdan birini senin Beyt-i Haramının yanında ekinsiz bir vadiye yerleştirdim. Namaz kılsınlar diye (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir takım gönülleri O'nları sever yap ve O'nları çeşitli meyvelerle besle ki O'nlr şükretsınler» (147) diye Allah'a dua etti. O'nları çok az olan yiyecek ve içeceklerle orada bırakıp geri dönerken Hacer, O'na «bizi hiç kimsenin ve hiçbir yiyeceğin bulunmadığı bu yerde bırakıp geri mi gidiyorsun?» diye sordu. Hz. İbrahim, Rabbinin böyle emrettiğini, bu yüzden böyle yapmak zorunda kaldığını söyleyince Hacer, durumu kabullendi. Çok güç bir durumla karşılaşan Hz. İbrahim, şöyle dua etti, «Rabbımız, sen bizim gizlediğimizi de, açığa vurduğumuzu da hep bilirsin. Ne yerde, ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz» (148) Hz. İbrahim, Filistin'e döndükten sonra, yiyecek ve içecek hiçbir şeyin bulunmadığı ve hiçbir insanın yaşamadığı bu ıssız yerde Hacer ve İsmail yapa-yalnız kalmışlardı. İsmail bir süre sonra susayınca Hacer etrafa su aramaya çıktı, bu günkü Safa ile Merve arasındaki bölgede su aramak ve çocuğunun susuzluktan ölmesini görmemek için koşuştururken, İsmail'i bıraktığı, bu günkü Zemzem kuyusunun bulunduğu yerden bir suyun fışkırdığını gördü ve oradan çıkan su ile çocuğun ve kendisinin ihtiyaçlarını karşıladı (149). Bu sırada Cürhüm kabilesinden bir topluluk Şam'a gitmek üzere çevreden geçiyorlardı. Bunlar Hacer ve İsmail'in bulunduğu yerin üstünde uçuşan kuşları gördüler. O bölgenin en

(147) Kur'an-ı Kerim, İbrahim, 37

(148) Kur'an-ı Kerim, İbrahim, 38

(149) İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I, s. 51; Taberi, *Tarih* C. I, s. 258;

İbni Kesir, *el-Bidaye*, C. I, s. 155

önemli problemi su bulmak idi. Kuşların bulunduğu bir yerde suyun bulunmasının büyük bir ihtimal olduğunu tahmin eden kervandaki insanlar, kuşların uçtuğu yere doğru geldiklerinde, orada bir kadın ve çocuğun olduğunu gördüler, Onların yanına gelerek su almak için izin istediler. Hacer O'nlara gerekli izni verdi. Cürhümlü'lerden bir grup, buraya gelerek yerleştiler. Bir süre sonra Hacer burada vefat etti. İsmail, Cürhümlü'lerden bir kız ile evlendi ve kısa sürede O'nların dilini öğrendi (150).

İbrahim, İsmail'i ziyaret için Mekke'ye geldiğinde, İsmail evde olmadığından karısı O'nu karşıladı, ancak gelen müsafire (İbrahim'e) kadın iyi davranmadığı gibi, kendi hallerinden şikayet etti. İbrahim, kim olduğunu söylemeden kadına «kocan eve geldiğinde, şu şu eşkâlde bir ihtiyar geldi ve sana evinin eşliğini değiştirmeni salık verdi» diye söyle dedi. İsmail eve gelince, karısının tarifinden, gelenin babası İbrahim olduğunu anladığı gibi, «evinin eşliği» tabiri ile karısını kasdettiğini anlayıp, O'nu boşadı. Bir süre sonra başka bir kadınla evlendi. İbrahim tekrar İsmail'i ziyarete geldi, İsmail yine evde yoktu, karısı yaşlı bir müsafirlerinin geldiğini görünce, O'na her türlü saygı ve ikramı gösterdi. İbrahim, O'nlara dualar ettikten sonra kadına «kocan eve gelince, bize şu şu evsafa bir ihtiyar geldi, sana evinin eşliğini sabit kılmanı söylüyor» diye söylemesini tembih ederek oradan ayrıldı. İsmail eve geldiğinde, gelenin babası olduğunu, bu defa evlendiği kadından babasının memnun olduğunu anladı (151).

İsmail ve Hacer'in evden çıkarılmaları hakkında L. Woolley, entresan bir görüş ileri sürmektedir. O'na göre

(150) İbni İshak, Sire, s. 77; Taberi, Tarih, C. I, s. 255-256; İbni Kesir, el-Bidaye C. I, s. 154-155

(151) Taberi Tarih, C. I, s. 257; İbni Kesir, el-Bidaye, C. I, s. 155-156

İbrahim'in, İsmail ve Hacer'i evden çıkarması Sümer kanunlarının gereği olarak gerçekleşmiştir. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan ve metni çözülen Sümer kanununa göre, Sümerler'de normal olarak tek evlilik vardır. Bir erkek ancak bir kadınla evlenebilir. Ancak kadının kısır olması halinde çözüm yolu olarak koca, isterse kısır kadını boşayabilir, isterse bu kısır kadını boşamadan ikinci bir kadın alabilir, fakat bu ikinci kadın, hiçbir şekilde birinci kadın olma hakkını alamaz. İlk kadının kısırlığı halinde ikinci bir çözüm yolu, kısır kadının kendi cariyelerinden birini kocasına vermesidir. Bu cariye kadının, çocuğu olması halinde bu çocuk kanunî mirascı olur ve artık koca hiçbir şekilde başka bir kadını eve getiremez. Cariyeden çocuk doğduktan sonra bile ilk kadın, eşlik hakkını kaybetmez, her zaman tercih hakkına sahip olur. Eğer cariye anne, ilk eşi kendine rakip görüp O'nunla geçinemezse, O'nun esas sahibi olan ilk eş, isterse onu tekrar kocasından alıp kendisine esir yapabilir, ancak başkasına satamaz. (Bu Sümer kanunları, P. V. Schei tarafından **La Loi de Hammurabi** adı ile Fransızca'ya çevrilerek 1904 yılında Paris'te yayınlandı.) L. Woolley'e göre, Sare ile Hacer arasında meydana gelen hadise, bu kanunların çerçevesinde cereyan etmiş olup, bu kanunlara göre, bu durumda İbrahim (A.S.) in, yapabileceği başkaca bir şey yoktu. İbrahim, Sümer kanunlarının gereği olarak, Sare'nin isteği ve ısrarı üzerine Hacer ve İsmail'i evden çıkarmıştır (152). Ancak burada akla başka sualler de gelmektedir. Sümer kanunlarına göre, cariye eş'den olma çocuk, kanuni mirascı durumuna geldiği halde, neden İsmail mirastan mahrum edilmiş ve evden çıkarılmıştır. Tevrat, İbrahim'in bütün mirasını İshak'a bıraktığını, İsmail ve diğer kardeşlerine sadece

---

(152) L. Woolley, Abraham, p. 110

bazı hediyeler verdiğini nakletmektedir (153). Acaba kısır eşin çocuk sahibi olmasından sonra bu çocuk, mirastan mı mahrum oluyor? Göçebe kanunlarına göre, özellikle erkek çocuk çok kıymetlidir. Böyle olmasına rağmen, Woolley'e göre, Hz. İbrahim, Sare'den çok korktuğu veya O'nu çok sevdiği için, dolayısı ile Sare'yi Hacer'e tercih ettiği için değil, Sümer kanunlarının gereği olarak böyle davranmak zorunda kalmıştır.

Tevrat'ın açıklamasına göre, İsmail, İshak'la alay ettiği için Sare, adeta İbrahim'e ultimatom veriyor ve «bu çocuğu evden çıkar ve bu, İshak ile mirasçı olmasın» diyor (154). Woolley'e göre, İshak'ın İsmail'e üstünlüğü, ilk kadının çocuğu olması yüzündendir (155). Sare'nin, İsmail'i evden uzaklaştırmak istemesinin esas sebebinin, ahlâkî olduğu, bir cariyenin çocuğu ile beraber İshak'ın yetişmesini istemediği de rivayetler arasındadır (156).

H — KURBAN OLAYI

Kur'an-ı Kerim, Kurban olayını Saffat süresinde ateşe atılma olayının ardından özlü bir biçimde şöyle haber vermektedir. «Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz» dedi. Oysa sizi de taptıklarınızı da Allah yarattı. O'nun için bina yapın da O'nu ateşe atın dediler. O'na bir tuzak kurmak istediler, biz de O'nları alçak düşürdük. O dedi ki «ben rabbıma gideceğim O beni doğru yola iletecek, Rabbim bana iyilerden (bir çocuk) Lutfet» O'na halim (iyi huylu) bir erkek çocuğu müjdeledik. Çocuk, O'nun yanında koşma çağına gelince «Yavrum, ben uykuda seni kesiyor gö-

---

(153) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXV, 5

(154) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXI, 10

(155) L. Woolley, a.g.e., s. 105 - 108

(156) Robert Gordis, Abraham, U. J. E., V. I, p. 37

rüyorum bak ne dersin» dedi. (Çocuk) «Babacığım sana emredileni yap, inşallah beni sabredenlerden bulacaksın» dedi. İkisi de böylece teslim oldular ve O'nu alnı üzerine yıktı. Biz ona, «ey İbrahim! sen rüyayı doğruladın, işte biz, güzel davrananları böyle mükafatlandırırız» diye seslendik. Gerçekten bu, apaçık bir imtihandı ve fidiye olarak O'na büyük bir kurbanlık verdik. Sonra gelenler arasında O'na, (iyi bir ün) bıraktık. (Sonra gelecek olanlar) «İbrahim'e selâm olsun» diyeceklerdi. Biz güzel davrananları işte böyle mükafatlandırırız.» (157). Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim, gerek İbrahim'in, gerekse oğlunun, Allah'ın emrine nasıl muti olduklarını ibret olsun diye zikretmekte, ateşe atılma olayından sonra, İbrahim'in dolaştığı yerleri hiç anmamaktadır. Sadece O'nun bir çocuk istediğini, Allah'ın O'nu bir çocukla müjdelediğini, çocuğun ismini (İsmail veya İshak) anmadan beyan ettikten sonra, çocuğun koşacak çağa geldikten sonra İbrahim'in, rüyasında çocuğunu kesmekle emrolunduğunu, bu durumu çocuğa bildirdiği zaman «ne ile emrolunduysan onu yap» cevabını aldığını ve kurban edilme olayının cereyan ettiğini ifade etmektedir.

Kurban olayı Tevrat'ta, İshak'ın kurban edildiği şeklinde geçmektedir. Bu olay çok teferruatlı bir tarzda, kurban esnasında kullanılan bıçağa, iplere varıncaya kadar bu kipte anlatılmaktadır (158).

Hangi çocuğun kurban edildiği hususu, Yahudi kaynaklarda tartışılmaz. Bu kaynaklar, İshak'ın kurban edildiğinde müttefiklerdir. İslâm Tarihlerinde ve Tefsir kitaplarında İsmail'in mi, yoksa İshak'ın mı kurban edildiği geniş şekilde tartışılır.

---

(157) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 95 - 111

(158) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin XXII, 1 - 19

İbrahim uzun süren bir evlilik hayatına rağmen çocuk sahibi olamadığı için, Tanrıdan bir evlât istemiş, Allah da ona çok istediği bu evladı verdikten sonra, O'nu, (imtihan kasdı ile) kurban etmesini istemiştir. İlk çocuk Tevrat'ın beyanına göre İsmail'dir (159). İstenen ve Allah'ın verdiği ilk oğul, İsmail olduğuna göre, tabii olan, O'nun kurban edilmesidir. Saffat süresi 102. ayette «Çocuk O'nun yanında koşma çağına gelince» ifadesine dayanarak, «İsmail, küçük yaşta İbrahim'in yanından ayrılmıştı, İbrahim'in yanında koşma çağına O'nun değil, İshak'ın gelmesi mümkündür, bu yüzden kurban edilmesi emrolunan İshak'tır» denilmesine, İbni Kesir şöyle cevap veriyor. «İbrahim, İsmail'in yanına sık sık gidiyor ve O'nu ziyaret ediyordu. Çünkü O'nu ekinsiz bir vadiye bırakmıştı, bu yüzden, «çocuk O'nun yanında koşma çağına gelince» ifadesinden, İsmail'in anlaşılmasına bir engel yoktur» (160). Ayrıca Tevrat'ta da her şeyin ilkinin kurban etme emri sık sık tekrarlanmakta olduğuna göre (161), Bizzat Tevrat delili ile ilk çocuk İsmail'in, kurban edilmesinin emredildiği açıktır.

---

(159) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin XVI, 15-16

(160) İbni Kesir, el-Bidaye, C. I, s. 157-160; Ebu'l-Hasen Ali el-Hüseyni, es-Siretu'n-Nebeviyye, Çev. Osman Keskioglu, Konya, 1981, s. 47.

(161) Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, XIII, 2; «Bütün ilk doğanları İsrail oğulları arasında, insanda, hayvanda, bütün rahmi açanları benim için takdis et o, benimdir»; Çıkış, XXII, 29 «Hasadını ve masaranın akıttığını takdimde gecikmeyeceksin. Oğullarının ilk doğanını bana vereceksin»; Sayılar, III, 13 «Çünkü ilk doğanlar benimdir. Mısır diyarında bütün ilk doğanları vurduğum günde, İsrailde insan olsun, hayvan olsun bütün ilk doğanları kendime takdis ettim. Onlar benim olacak, ben rabbım»; Hezekiel, XX, 26, «ve onları harab edeyim de rab ben idiğimi bilsinler diye her ilk doğanı ateşten geçirerek ettikleri takdimelerle onları murdar ettim.»

İslâm kaynaklarında kurban olayı şu şekilde anlatılmaktadır. İbrahim, Allah'tan aldığı emirle İsmail'i Mekke'ye bıraktıktan sonra, Cürhümlüler, Hacer'den izin alarak Kâbe çevresine yerleştiler. İbrahim, zaman zaman O'nları ziyarete geliyordu. İsmail, belli bir yaşa geldikten sonra, Allah, rüyasında Hz. İbrahim'e görünerek en sevdiğini kendisi için kurban etmesini istedi. İbrahim, oğlu İsmail'e durumu bildirince, İsmail, Allah'ın emrine tabi olduğunu ve ne ile emrolundu ise onu yapmasını babasına söyledi. Babası O'nu yatırıp boğazına bıçağı sürmesine rağmen Allah, evlâdını kesmesine müsaade etmedi, O'na bir koç göndererek onun yerine bu koçu kurban etmesini bildirdi ve İbrahim koçu kurban etti. İslâmiyetteki kurban vecibesinin temeli bu olaya dayanmaktadır. İslâmî kaynaklarda İsmail babasına «ey babacığım beni keserken seni rahatsız etmeyeyim, onun için ellerimi ayaklarımı bağla, yüzüme bakınca merhamete gelmeyesin onun için yüzümü kapat» demektedir (162). Yahudi rivayetlerde ise, İshak kurban edilirken bıçağı görerek korkmasın diyerek, gökten bir melek inmiş ve O'nun gözlerini kapatmıştır. Bu olayın tesiri ile İshak'ın gözleri bir daha görmemiştir (163). İslâm kaynaklarına göre İsmail'in kurban edilmek üzere babası tarafından evden uzaklaştırılmasından itibaren şeytan, gerek İbrahim ve İsmail'i, gerekse Hacer'i devamlı şekilde Allah'ın emrine karşı gelmeleri için kışkırtmış, fakat bu işte muvaffak olamamıştır. İbrahim, bu esnada şeytanı kovmak için taşlamıştır. İslâmiyetteki hac ibadetinde şeytan taşlamanın bu olayla irtibatlı olduğu rivayet edilmektedir (164). Aynı şeytan motifi, Yahudi kaynaklarda da vardır, ancak sözlü Yahudi rivayetlerinde şeytan'ın adı

---

(162) Taberi, Tarih, C. I. s. 274 - 275; Kurtubi, el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an, C. XV, s. 102 - 103

(163) K. Kohler, a.g.e., s. 86

(164) Taberi, Tarih, C. I, s. 275

«Mastemah» olarak geçer (165). İbrahim'in vahyi isimli eserde ise, Şeytanın adı «Azazil»dir (166). Kur'an-ı Kerim, kurban olayını büyük bir imtihan olarak zikretmektedir (167). Kurtubî'ye göre Allah, İbrahim'in, kendi çocuğuna olan sevgisi ile, kendisini yaratana karşı olan sevgi ve bağlılığı arasında bir tercih yapmasını istemiş, İbrahim Allah sevgisini evlât sevgisine tercih etmiştir. Dünya'da evlâttan vazgeçmek en zor iştir. İbrahim, Allah için O'nu feda etmekten çekinmemiştir (168). Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in imtihanı hakkında şöyle buyurulmaktadır. «Rabbî bir zamanlar İbrahim'i bir takım kelimelerle imtihan etmişti, O da onları tamamlayınca «ben seni insanlara önder yapacağım» demişti» (169). Allah'ın İbrahim'i kendileri ile imtihan ettiği kelimelerin neler olduğu hususunda çok çeşitli rivayetler vardır. Bazılarına göre bunlar mağaradan ilk çıktığında yıldız ay ve güneşle imtihan olunması, oğlunu kurban etmekle emrolunması, Ateşe atılması sünnetle ve Haccın erkânı ile emrolunması, memleketinden çıkmakla emrolunması, misvak kullanma, koltuk altı ve kasıkları temizleme, bıyıkları kısaltma, saçları düzeltme, büyük ve küçük abdestten sonra temizlik, Cuma günleri gusûl abdesti almak, ağıza ve buruna su vermek gibi şeylerdir (170). Tevrat'ta, İbrahim'in bir kere imtihan edildiği yazılı olmasına rağmen, Midraş rivayetlerinde on tane imtihan hikayesi vardır. Ayrıca O'nun dört değişik hayvanı kurban etmesi, kuşları kurban etmesi olayı da bu

---

(165) K. Kohler, a.g.e., s. 86

(166) Moses Bottenwieser, Abraham, Apocalypse of, U. J. E., V. I, p. 38

(167) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 106

(168) Kurtubî, el-Cami'li Ahkâmî'l-Kur'an, C. XV, s. 107

(169) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 124

(170) Taberî, Tarih, C. I, s. 280-285; Tantavî Cevheri' el-Cevahir, C. I, s. 120; Reşid Rıza, Menar, C. I, s. 453

rivayetlerde yer almaktadır (171). Kuşlarla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurulmaktadır. «İbrahim de bir zaman «Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster» demişti. (Allah, O'na) inanmadın mı? dedi O da Hayır (inancım) ama kalbim kuvvet bulsun diye (görmek istiyorum) dedi. O halde kuşlardan dördünü tut, onları kendine çek (iyice incele) sonra (kesip) her dağın başına onlardan birer parça koy, sonra onları kendine çağır, koşarak sana gelecekler» (172). Rivayete göre bu kuşlar; Tavus, Güvercin, Karga ve Horozmuş. Ebu Humeyre'den rivayet edilen bir Hadis-i Şerif'te Hz. Muhammed «Allahım, ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster» diye İbrahim'in soru sorarak düştüğü şüphe hususunda, bizim O'ndan daha fazla şüphe etmeye hakkımız vardır» buyurmaktadır (173).

İbrahim'in hayatını anlatmaya başladığımız andan beri naklettiğimiz bir kısım rivayetler (bilhassa tarih kitaplarında zikredilen) Yahudi rivayetlere paralellik arzeder. Muhammed Abduh, bilhassa İbrahim'in imtihan olduğu şeyler hususunda İslâm kaynaklarındaki rivayetlerin, İslâma sokulmak istenen Yahudi rivayetler olduğunu ifade etmektedir (174).

I — KÂBE'NİN İNŞASI

İbrahim'in İsmail'i kurban etmeye teşebbüsü olayı, İsmail'in çocukluk çağında cereyan etmiştir. İslâmi rivayetlere göre, İbrahim'in, daha başlangıçta Hacer'le İsmâ-

---

(171) K. Kohler, a.g.e., s. 86

(172) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 260

(173) Müslim, Sahih'i Müslim C. II, s. 1839, Süleyman Ateş, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, Ankara, 1983, s. 43

(174) Reşid Rıza, Menar, C. I, s. 454

il'i Mekke'ye, Kâbe çevresine getirip bırakması olayı, Kâbe'nin inşası ile bağlantılıdır. Filistin'den yola çıktıklarında «Cebrail, onlara refakat ederek Kâbe'nin yapılacağı yere ulaşıncaya kadar O'nlara rehberlik etmiştir. İbrahim, yolda sık sık «burası mı?» diye sormuş, Cebrail «hayır burası değil» diye cevap vermiştir. Kâbe çevresine geldiklerinde ise, «işte burası» demiş ve İbrahim'e inşa edeceği mabedin yerini göstermiştir, hatta zemzem suyunu bulduktan sonra bizzat bir meleğin gelerek Hacer'e, korkmamasını, zira burada bu çocuğun ve babasının inşa edecekleri bir Beytullah'ın mevcut olduğunu bildirdiği rivayet edilmektedir (175).

Tevrat ve diğer Yahudi Kaynaklar, İbrahim'in gittiği yerlere kurban kesme yerleri (mezbah) inşa ettiğini bildirirler (176). L. Woolley, Hz. İbrahim'in kurban kesme ibadetini, esas memleketi Babilonya'dan getirdiğini söyler. O'na göre, İbrahim (A.S.) zamanında Mezopotamya'da insan kurbanı yoktu, ama hayvan kurbanı vardı. Hayvanlar özel olarak yapılmış kurban kesme yerlerinde kurban ediliyordu. Nuh (A.S.) da (Sümerce'de adı Utanapiştim) kendine kurban kesme yerleri inşa etmişti. Ur'da yapılan kazılarda tuğladan inşa edilmiş bu özel kurban kesme yerleri bulunmuş olup, buralarda içinde pişmiş et, hurma, ekmek ve çeşitli yiyecekler bulunan yemek kablaları ve su kablaları bulunmuştur. Nuh (A.S.), bu sunaklarda hayvan ve kuşları kurban ediyordu. Hz. İbrahim, Ur'daki bu adeti sürdürmüş, Ur'dan ayrıldıktan sonra her gittiği yere bu sunaklardan yapmıştır. Fakat Filistin'e vardığında kendi inancından farklı olarak Filistin yerlilerinin, insan kurban ettiklerini görmüştü. O'nlara, doğan ilk çocuklarını Tanrıya kurban ediyorlardı. Woolley'e göre İbra-

(175) Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre, *Sahih-i Buhari*, C. IV, İstanbul, s. 114

(176) *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, XII, 8

him'i, oğlunu kurban etmeye sevkeden olay, Filistinliler'de gördüğü bu olaydır. Fakat tanrısı O'na izin vermemiş, oğlu yerine O'na bir koç göndermiştir (177).

İslâm kaynaklarına göre ise İbrahim, gittiği yerlere mezbah değil, Mabel (ibadethane) inşa etmiştir. Nitekim İsmail ve Hacer'i Kâbe'ye getirişinin asıl sebebi, oraya bir mabel yapmakla emrolunmasıdır. Tevrat'ta, Kâbe'nin inşası ile ilgili bilgi yoktur. Kur'an-ı Kerim, Kâbe'nin yer yüzünde inşa edilen ilk mabel olduğunu şu ayeti ile açıklar «Şüphesiz insanlara (mabel olarak) ilk kurulan ev, Mekke'de olandır (O) bereket ve hidayet kaynağı olarak kurulmuştur. Onda açık deliller ve İbrahim'in makamı vardır. O'na giren güvene erer .....» (178). Kâbe'nin yer yüzünde inşa edilen ilk bina olup olmaması, münakaşa konusudur. Kâbe'nin, Hz. Adem tarafından inşa edildiği, ancak onu taş ile ilk defa Şit (A.S.) in inşa ettiği, Nuh Tufanı ile Kâbe'nin yıkıldığı şeklindeki rivayetleri (179) İbni Kesir, hurafe olarak kabul etmekte ve yer yüzünde ibadet için yapılan ilk mabelin, Hz. İbrahim ve İsmail tarafından inşa edilen Kâbe olduğunu bildirmektedir. (180). Taberi, bir adamın Hz. Ali'ye gelerek, yeryüzünde ilk inşa edilen binanın Kâbe olup olmadığını sorunca, Hz. Ali'nin «hayır» diye cevap verdiğini nakleder (181). İbni İshak, Salih ve Hûd peygamberlerin dışında bütün peygam-

---

(177) L. Woolley, *Abraham*, p. 114 - 115

(178) *Kur'an-ı Kerim*, Al-i İmrân, 96 - 97

(179) Abdurrahman İbni Haldun el-Mağribî, *Kitabu'l-İber*, C. I, Beyrut, 1967, s. 623; Şakir Berki, *Kur'anda Peygamberler Tarihi*, Ankara, 1957, s. 16; Ali Himmet Berki, *Osman Keskioglu, Hâtemu'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı*, Ankara, 1966, s. 13

(180) İbni Kesir, *el-Bidaye*, C. I, s. 123

(181) Taberi, *Tarih*, C. I, s. 251

berlerin Kâbe'yi ziyaret ettiklerini, Kâbe'nin Adem (A. S.) tarafından inşa edildiğini, fakat Nuh Tufanı ile yıkıldığını beyan eder (182).

Yüce Allah, Hz. İbrahim'e Kâbe'nin yerini bildirdiğini şu ayetle açıklamaktadır «Bir zamanlar İbrahim'e beytin yerini açıklamıştık. Buna hiçbir şeyi ortak koşma, tavaf edenler, ayakta duranlar, rüku ve secde edenler için evimi temizle dedik» (183). Ayet, hem Kâbe'nin yerinin Hz. İbrahim'e açıklandığını, hem de oranın temiz tutulması gerektiğini açıklamaktadır. Kâbe'nin inşa edilmesinin sebebi Bakara suresinde şöyle açıklanmaktadır. «Biz beyti (Kâbe) insanlara toplantı ve güven yeri yaptık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin. Biz İbrahim ve İsmail'e Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rüku ve secde edenler için evimi temizleyip diye emretmiştik» (184). İbni Kesir, «İbrahim'in makamında namaz yeri edinin» emrinin, «orada namâz kılın» ma'nasına geldiğini, yoksa orayı mesh edin ma'nasına gelmediğini ifade ediyor. Aynı müfessir, «orayı temiz tutun» emrinden kasdedilenin, buranın putlardan veya Allah'a şirk koştuktan temizlenmesi olduğunu, zira Hz. İbrahim zamanında bir kısım insanların putlara taptıklarını ve şirk koştuklarını bildirmektedir (185).

Filistin'den ilk gelişte yeri tesbit edilen Kâbe'nin yapılması, İsmail'in büyüüp babasına yardım edecek çağa geldiği zaman gerçekleşmiştir. İbrahim, Kâbe'yi inşa etmek üzere Şam Bölgesi'nden çıkıp Mekke'ye geldiğinde,

---

(182) İbni İshak, Sire, s. 73

(183) Kur'an-ı Kerim, Hac, 26

(184) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 125

(185) İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, C. I. s. 170-172

İsmail'i Zemzem kuyusuna yakın bir yerde bir ağacın altında okunu yontarken buldu. Ona, «Rabbim burada bana bir bina yapmamı emretti, bu işte bana yardım edeceksin» dedi, İsmail O'na, «Rabbim sana ne emretmişse onu yap, ben de sana yardım edeceğim» dedi. İbrahim Kâbe'nin bulunduğu yeri göstererek «şuraya yapmamı emretti» dedi. Ve İsmail ile birlikte Kâbe'nin duvarlarını çıkmaya başladılar. İbrahim, İsmail'le beraber evin temellerini yükseltirken «Yarab bizden kabul et, şüphesiz sen bilen ve işiten-sin» (186) diye dua ediyorlardı. Kâbe duvarlarının yükseltilmesi esnasında vaki olan hadiselerle ilgili olarak İslâm tarihi kaynaklarında çok mufassal bilgiler vardır (187). Kâbe'nin inşasının tamamlanmasını müteakip, Allah İbrahim'e, insanları hacca çağırmasını emretmiştir. Bu konu, Kur'an'da şu şekilde haber verilmektedir. «İnsanlar için haccı ilân et (O'nları hacca çağır) gerek yaya, gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler» (188). Allah'ın, İbrahim'e bu şekilde emretmesi üzerine İbrahim (A.S.), «nasıl çağırayım yarab» demiş, Allah da «lebbeyk Allahumme lebbeyk de» buyurmuştur. Bunun üzerine İbrahim, Yemen, Şam ve diğer yönlere dönerek insanları hacca, Allah'ın emrettiği şekilde çağırmıştır. Çağrısına katılanlarla beraber İbrahim ve İsmail, ilk haccı ifa etmişlerdir (189).

Kâbe'nin bu şekilde inşası ve arkasından hacca çağırısı, halkın bu çağrıya icabet ederek İbrahim'le beraber haccetmesi, Hz. İbrahim'in bir din tesis ettiğinin ve o dönemde o bölgede bulunanların Hz. İbrahim'in inancı üzerine olduklarının açık delilidir. Haniflik bahsinde bu konuya

---

(186) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 127

(187) Taberi, Tarih, C. I, s. 251 ve devamı, İbni Kesir, el-Bida-ye, C. I 163 ve devamı

(188) Kur'an-ı Kerim, Hac, 27; İbni İshak, Sire, s. 72-73

(189) Taberi, Tarih, C. I, s. 261

daha geniş şekilde temas edeceğiz. Kâbe'nin inşasından sonra oranın aldığı statüyü, Kur'an-ı Kerim kısaca açıklıyor «Kim oraya girerse emin olur» (190). Hz. İbrahim zamanında Mekke ve Kâbe, güvenli belde ve mekan olarak ilân edilmiş, İslâmiyet de aynı prensibi benimseyerek bu geleneği sürdürmüştür. İbrahim (A.S.) in davetinden önce Mekke, diğer beldeler gibi helâl bir belde idi, İbrahim'in Kâbe'yi inşasından sonra savaş ve cidalin haram olduğu bir belde haline gelmiştir (191). Abdullah b. Zeyd b. Asım'dan rivayet edilen bir Hadis-i Şerif'e göre Resulullah «İbrahim, Mekke'yi haram kıldı ve Ehli için dua etti. Ben de İbrahim'in Mekke'yi haram kılması gibi Medine'yi haram kıldım. O'nun Mekke ehlini davet ettiği gibi ben de Medine ehlini davet ettim» (192) buyurmaktadır. «Kim oraya girerse emin olur» sözünün uygulamasını, İbni Abbas şöyle açıklıyor. «Her hangi bir kimse Kâbe dışında bir suç işlerse, sonra Kâbe'ye sığınırsa O orada emindir. Orada iken O'na hiçbir şey yapılmaz, fakat Mekkeliler, Kâbe içinde bu suçlu ile konuşmazlar, üflet etmezler, hiçbir şey satmazlar, yemek ve su dahi vermezler, fakat o dışarı çıktığı an, had cezasını uygularlardı (193). «Haram» kelimesi, savaş, adam öldürme, kavga etme ve benzeri şeylerin yasak oluşunu ifade eder, «emn» kelimesi de her türlü tehlike ve kötülüklerden emin olma ma'nasına gelir. Yine İbni Abbas'dan rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed, Mekke'nin Fetih gününde «Semavat ve arz yaratıldığından beri bu belde haramdır ve yine Allah'ın haram kılış ile kıyamet gününe kadar haram olacaktır. Benden önce hiç kimseye burada savaşmak helâl olmamıştır. Benim için de helâl değildir, ancak günden bir saat için helâldir.»

---

(190) Kur'an-ı Kerim Al-i İmran, 97

(191) Kurtubi, el-Cami' li Ahkamı'l-Kur'an, C. II, s. 118

(192) Kurtubi, a.g.e., s. 118

(193) İbnu'l Cevzi, Zadu'l-Mesir, C. I, s. 140

buyurmuştur (194). Görüldüğü üzere İslâm kaynaklarına göre, Mekke'de Kâbe'nin inşaaından sonra Hz. İbrahim, buraya hukukî bir statü sağlamış ve bir düzen, nizam tesis etmiştir. İbrahim (A.S.), orada yaşayan insanları hacca çağırdığına ve bir kısım insanlar da onun davetine icabet ettiğine göre, O dönemde İbrahim'in dini o bölgede yayılmıştır.

Pekçok tarihcinin belirttiği üzere İsmail'in Cürhümlüler'den kız alması ve Tevrat'ın belirttiği üzere 12 çocuğunun olması (195), O'nun eski Araplarla karışmasını ve yeni bir Arap neslinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarihçiler, umumiyetle Arapları üç gruba ayırmaktadırlar. 1 — Arab el-Baide, 2 — Arab el-Arife, 3 — Arab el-Müsta'rebe. Birinci grup, kaybolan Araplar, İkinci grup, yerli Araplar olup, üçüncü grup, aslı Arap değilken, yerli Araplarla karışıp Araplaşanlardır. Bu üçüncü grubun babası olarak İsmail (A.S.), gösterilmektedir (196). Kâbe'nin inşasını müteakip İbrahim, Filistin'e dönmekle beraber, gene Mekke'ye geliyordu (197). İsmail, Kâbe'nin inşasında babasına yardımcı olduğu gibi, hak dini tebliğ hususunda da ona yardım ediyordu. Allah'ın İbrahim'e indirdiği sahifeleri, babasının vefatından sonra kavmine tebliğ ile memur olarak peygamberlik vazifesini sürdüren (198) İsmail'i, özellikle Mekkelî Araplar, Tevrat'taki nakle ihtiyaç duymaksızın tanıyor, kendilerinin İsmail soyundan geldiklerini biliyorlardı.

---

(194) Kurtubi, a.g.e., s. 118

(195) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXV, 12 - 16

(196) Ebu'l-Hasen Ali el-Hüseyni en-Nedvi, es-Siretü'n-Nebeviyye, s. 43; A.J. Wensinck İsmail, Daru'l-Maarifi'l-İslâmiyye, C. I, Tahran 1933, s. 25 - 29

(197) İbni Sa'd Tabakat, C. I, s. 48

(198) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 54 - 55; En'am, 86; Enbiya, 35; Sad, 48

K — HZ. İBRAHİM'İN ÖLÜMÜ

Hız. İbrahim; önce Sare, daha sonra Hacer ile evlenmiştir. Hacer Mekke'de vefat etmiş ve Kâbe'nin hicrine defn edilmiştir. İsmail (A.S) de ölümünden sonra Annesi Hacer'in yanına defn edilmiştir (199). İbrahim'in Kâbe'yi insasından sonra Filistin'deki hayatından, İslâm kaynakları fazla bahsetmezler. Tevrat ve diğer Yahudi kaynakları, O'nun oğlu İshak'ı nasıl evlendirdiğini, yaptığı savaşları çok geniş bir şekilde verirler. Gerek Yahudi kaynakları ve gerekse İslâm kaynakları, Sare'nin ölümünden sonra O'nun, Ketura veya Kontura isimli bir kadınla evlendiğini ve çocuk sahibi olduğunu naklederler. İbni Sa'd ve Taberi gibi İslâm tarihçileri, O'nun ayrıca Hacunî veya Hacur adında bir kadınla daha evlendiğini ve O'ndan da çocuk sahibi olduğunu rivayet etmektedirler (200). Ölümünden önce Filistin'i İshak'a, Mekke'yi İsmail'e bırakan İbrahim, diğer çocuklarını doğruya doğru göndermiştir. İbni Sa'd'a göre bu çocuklar. «Ey babamız İshak ile İsmail'i yanında bırakıp bize vahşilere gitmemizi mi emrettin?» deyince İbrahim, O'nlara «böyle yapmakla emrolundum» deyış, O'nlara Allah'ın isimlerinden bir isim öğreterek gidecekleri yerlere göndermiştir. Hız. İbrahim'in oğullarından bir kısmı Doğuda Horasan'a gelmişler, Hazar Türkleri O'nlarla karşılaşp, O'nlarnın ne şekilde dua ettiklerini duyunca «bunu öğreten kimsenin yer yüzünün en hayırlı insanı veya melek olması gerekir» dediler. İbrahim'in oğulları Hazarlar'ın Melikine Hakan adını verdiler (201).

---

(199) A. J. Wensinck, İsmail, I, A., C. V/2, İstanbul, 1938, s. 1110-1111

(200) Taberi, Tarih, C.I, s. 311; İbni Sa'd, Tabakat, C I s. 47

(201) İbni Sa'd Tabakat, C. I, s. 47; Taberi, Tarih, C. I, s. 311

Tevrat, Sare'nin ölümünden sonra İbrahim'in, Ketura ile evlendiğini, ancak bütün mirasını İshak'a bıraktığını ve Ketura'nın çocuklarını doğuya gönderdiğini naklederken (202), sözlü Yahudi rivayetleri, İbrahim'in bu çocuklara Sihir ilmini öğrettiğini belirtiyorlar. Hz. İbrahim'in, ilâhi görevin mirasçısı olarak tayin edildiğini, O'nun çocuklarına, putlara tapmamalarını, sihir, büyük gibi kötü şeylerle meşgul olmamalarını vasiyet ettiğini söyleyen bu sözlü Yahudi rivayetleri, büyük bir tenakuza düşerek O'nun Ketura'dan olma çocuklarına Sihir ilmini öğrettiğini bildirmektedirler (203).

Tevrat'a göre Hz. İbrahim, 175 yaşında iken (204) İslâm tarihi kaynaklarına göre 200 yaşında iken (205) Hebrun'da vefat etmiştir. Taberi onun yaşadığı bölgeyi şöyle özetlemektedir. «Babilde doğdu, oradan Şam'a göçtü, orada Sare ile evlendi. Sonra Harran'a gitti, oradan Ürdün'e gitti, oradan Mısır'a gitti, oradan tekrar Şam'a döndü. İliya ile Filistin arasında Sebi denilen yere yerleşerek orada bir kuyu kazdı ve mescid yaptı. Oradan Ramle ile İliya arasında bir yere yerleşti. Mekke'ye gitti, geri döndü. Hebran'da yaklaşık 200 yaşında iken öldü ve Sare'nin gömülü olduğu mezraya gömüldü (206).

Gerek Yahudi kaynakları, gerekse İslâm kaynakları, Hz. İbrahim'in ve diğer peygamberlerin kaç yıl yaşadıklarını belirtirken bugüne göre iki hatta üç neslin ömrünün sı-

---

(202) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXV, 6.

(203) K. Kohler, *Abraham*, J. E., V. I, p. 86 - 87

(204) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XXV, 7 - 10

(205) İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I, s. 48. İbni Kesir, *el-Bıdaye*, C. I, s. 174 - 175

(206) Taberi, *Tarih*, C. I, s. 311 - 312

ğacağı kadar büyük bir zaman vermektedirler. Adem'in, Nuh'un ve diğerlerinin ömürleri çok uzun gösterilmektedir. L. Woolley bu konuya da çok değişik bir şekilde bakıyor ve ilk insandan itibaren bu güne kadar insan ömrünün hep aynı olduğunu, geçmişteki yaşamış olan insanların ömrünün ancak bu günkü insanların ömrü kadar uzun olabileceğini belirterek, Ur kazılarında çıkan belgelerde de insanların ömürlerinin çok uzun olarak kaydedildiğini ifade ediyor ve buna sebep olan şeyleri iki noktada topluyor.

1 — Bu çok uzun ömürlü insanların yaşadığına dair rivayetlerin menşei Sümerler'dir. Mukaddes kitapların dayanağı da Sümer yazmalarıdır. Kazılarla ortaya çıkarılan Sümer belgelerinde bu durum açıkça görülüyor. Ancak Sümerlerin Takvim sistemleri (yıl ve ay kavramları), bu gün bizim bildiğimiz sistemlerden farklı olduğundan, böyle bir durum ortaya çıkmış olmalıdır. Sümerlerin astronomik hesaplarının farklılığını veya Sümer sayı sisteminin değişikliğini kavrayamayan Kitab-ı Mukaddes yazarlarının, Sümer yazmalarındaki tarihleri olduğu gibi yazmalarından böyle bir durum ortaya çıkmış olmalıdır. Yazara göre, İbraniler, Sümer krallarının arşivlerine bakarak bazı şeyleri oradan kopya etmişlerdir. Bu kopya esnasındaki yanlış anlama dolayısı ile bu durum ortaya çıkmıştır (207).

2 — Yahut, aynı ismi taşıyan iki hatta daha fazla insanın bir insan zannedilerek o günkü şartlar içinde tek şahıs olarak kaydedilmesi, bu yanlış anlamanın temel sebebini teşkil eder. Tarihde ve bugün bile doğan pekçok çocuğa dedenin adını vermek adettir. Meselâ Tevrat'ta İbrahim'in, hem dedesinin adı, hem de kardeşinin adı Nahor'dur. XX. yüzyılda da durum, hemen hemen aynıdır. Araplarda da bazı krallar kendi babaları yerine, dedelerinin adı ile anılmak-

---

(207) L. Woolley, *Abraham*, p. 197

tadırlar, meselâ 1949 yılındaki Suudi Arabistan Kralı Abdulaziz, İbni Suud adı ile anılıyordu. Halbuki onun babasının adı Abdurrahman'dır, adını taşıdığı Suud ise, 1724 yılında ölmüştür. Yine İsa (A.S.), kendinden asırlarca önce yaşamış olan Davud'un ismi ile «Davud oğlu İsa» şeklinde anılmaktadır. İşte aynı adı taşıyan dedelerle torunların hayatı birleştirilerek tek şahıs haline getirilmiş olabilir. Unvanı veren en büyük dedenin lakabını taşıyan kimseler, asırların geçmesi ile bu ata ile aynileştirilmiş olabilir. İbrahim'in 175 yıl yaşamış olmasının rivayet edilmesinde de durum aynı olabilir. Aynı adı, Abram adını taşıyan baba-oğul, hatta dede-torun, zamanla bir kişi sanılarak kayıtlara böyle geçmiş olabilir. Tevrat'taki isim değişikliği olayı da bununla alakalı olabilir. Başlangıçta isim, Abram iken sonradan Abraham haline geliyor. Abram ile Abraham iki ayrı şahıs olup, bunlar birbiri ile karıştırıldığından bir şahıs zannedilmiş olabilir (208).

Bize göre Woolley'in gösterdiği birinci sebep, akla daha uygun görünüyor. Gerçekten o dönemdeki Sümer rakamlarının iyi anlaşılamaması sonucu, daha sonra Sümer belgelerinden kopya yapanlar böyle bir hataya düşmüş olabilirler. Astronomik hesaplamaların farklılığı mantıklı bir izah tarzı olarak görülüyor.

L — HZ. İBRAHİM'İN VASIFLARI

Kur'an-ı Kerim, İbrahim (A.S.)'i, iyi ahlâk örneği olarak göstermekte ve onun Allah tarafından dost ittihaz edildiğini haber vermektedir (209). Aynı şekilde Yahudi kaynaklarda da O'nun, Allah tarafından dost ittihaz edildiği zikredilmektedir (210). Kur'an-ı Kerim, O'nun esas olarak

(208) L. Woolley, a.g.e., s. 200

(209) Kur'an-ı Kerim, Nisa, 125

(210) C. Howel Toy, Abraham, J. E., V. I, p. 87

putperestliğe karşı gelişini ele almakta ve örnek göstermekte, onun müşriklerden olmadığını, aksine Hanif ve Müslim olduğunu bildirmektedir (211). Kur'an, O'nun Lût kavmini helâke giden meleklerle ziyafet verdiğini, Onlar'a bir buzağı kestiğini haber verdiği gibi (212), diğer İslâmî eserler, O'nu, ziyafet verenlerin babası olarak takdim etmektedirler (213). Lût kavmine giden meleklerle verilen ziyafet Tevrat'ta, kaç ölçek ve hangi çeşit un'un kullanıldığına varıncaya kadar teferruatlı bir şekilde anlatılmakta, (Kur'an'da, gelenlerin yemeğe ellerini sürmedikleri, O yüzden, İbrahim'in onlardan korktuğu bildirildiği halde) Ekmekli, ayranlı, sütlü ve buzağılı sofraya meleklerin oturup yemek yedikleri ifade edilmektedir (214). Kur'an'da O'nun Allah'a itaatkarlığı, verilen nimetlere karşı şükretmesi, çok vefalı oluşu (215), daima Allah'a yalvaran, içli ve yumuşak huylu, halim (216) bir insan olduğu beyan edilmektedir. Ayrıca, tefsir ve tarih kitaplarında; Kur'an-ı Kerim'deki Tevbe Suresi 112. ayette geçen on vasıf, Ahzab Suresi 35. ayette geçen on sıfat, Müminûn Suresi 1. ayetten 10. ayete kadar geçen on sıfat ve Mearic Suresi 23. ayetten 34. ayete kadar geçen on sıfatın, İbrahim (A. S.) e ait vasıflar olduğu zikredilmektedir. (217). İslâmî rivayetlere göre O, Allah kendisini dost itti haz edince, elindeki bütün köleleri Allah'ın bu lutfuna karşı azad etmiştir. İbrahim (A.S.), bir gün Allah'tan hayır isteyince saçlarının üçte biri ağarmıştır. Saçlarının ağarmasına karşılık «bu nedir yarabbi» diye sorunca Allah, «bu, dünyada ibret,

---

(211) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 135; Al-i İmran, 67-95

(212) Kur'an-ı Kerim, Zariyat, 24-27

(213) İbni Sa'd, Tabakat, C. I, s. 47

(214) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XVII, 18

(215) Kur'an-ı Kerim, Hûd, 120-121

(216) Kur'an-ı Kerim, Hûd, 75; Tevbe, 114

(217) Taberî, Tarih, C. I, s. 279; Tantavi, el-Cevahir, C. I, s. 120

ahirette ise nur'dur» diye cevap verdi. Bunun üzerine O, «yarab bunu arttır» diye dua etti (218). Hz. Muhammed, «her peygamberin bir vasısı vardır benim vasım, İbrahim A. S.'dir» buyurmuştur (219). Yine Hz. Muhammed, Mirac gecesi peygamberleri gördüğünü, İbrahim'in kendisine benzediğini haber vermiştir (220).

Yahudi rivayetlerde İbrahim'in birçok iyi vasıfları anlatılır. Daha önce zikrettiğimiz gibi dört yolun kesiştiği yerde bir ev yapıp orada yolculara ikramda bulunması (221), onun şefkat ve merhamet sahibi oluşu, alçak gönüllü oluşu (222), Tanrının va'dine inanışı, cesaret, sadakat ve dürüstlüğü, takvası, tanrının emirlerini yerine getirme hususundaki azmi ve en önemlisi tevhid inancını yayma hususundaki gayretleri Tevrat ve sözlü rivayetlerde geniş olarak anlatılır (223). Yahudi kaynaklar O'nu, yazının mucidi olarak gördükleri gibi, astronomi ve matematik alanında da O'nun çok bilgili olduğunu, ayrıca Sihir ilmini ve diğer gizli ilimleri bildiğini rivayet ederler (224). O'na nisbet edilen vahiy kitabında, O'nun mirac ettiği, Tanrı'nın orada O'na, hayatın bütün gizliliklerini gösterdiği, orada hukukun bütün gizliliklerini öğrendiği yazılıdır (225). İncillerde sık sık rastladığımız İsa'nın hastaları iyileştirmesi olaylarına benzer hadiseler Hz. İbrahim hakkında da rast gelmekteyiz. Sözlü rivayetlerde O, hastalarını iyileştiren bir kimse olduğu gibi, ziraat alanında bir

(218) İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I. s. 47

(219) Ahmed b. Hambel, *Müsned*, C. I, s. 43

(220) Ahmed b. Hambel, *Müsned*, C. III, s. 334; İbni Kesir, *el-Bida-ye*, C. I, s. 173

(221) K. Kohler, *a.g.e.*, s. 86

(222) C. Howel Toy, *Abraham*, J. E., V. I, p. 87

(223) C. Howel Toy, *a.g.e.*, s. 87

(224) Robert Gordis, *Abraham in the Haggadah*, U. J. E., V. I, p. 36

(225) C. Howel Toy, *Abraham*, J. E., V. I, p. 87

kaşıftır. O dönemde tarlaya ekilen tohumların ve mahsülün haşerattan nasıl korunacağını çiftçilere o öğretmişti, Tanrının meleği ona, vahiy dili olan İbraniceyi öğretmiştir. O, bu dil ile eski milleterin bütün gizli kitaplarının sırlarını ve şifrelerini çözmüştür. Keldanilerin, matematik ve astronomi bilgilerini Mısır'a taşıyan da odur. Mısır'da binginlerle pekçok mücadelelere girişmiş onları susturmuş ve pek çoğunun hayranlığını kazanmıştır. İbrahim, Kenan diyarına gittiğinde, orada bulunan bütün ayin ve merasimleri gözlemiş, örf ve adetleri tedkik etmiştir (226). Yahudi kaynaklarda, İbrahim'in zamanına kadar Tanrının sadece göğün tanrısı kabul edildiği halde, O'nun gelişi ile birlikte tanrının, hem yerin, hem de göğün Tanrısı olarak kabul edilmeye başlandığı görüşü vardır (227).

İbni Meymun, İbrahim'e gelen vahyin, uykuda rüya halinde geldiğini, eserinin pek çok yerinde zikrettiği gibi, O'nun, Allah'ın emirlerine itaatının korkudan değil, Allah sevgisinden kaynaklandığını söylüyor ve oğlu İshak'ı kurban ederken, bunu sevap umarak veya cezadan kurtulmak için değil, Allah sevgisinden yaptığını söylüyor (228). İshak'ın yerine İsmail'i koymak kaydı ile, İbni Meymun'un görüşünün, İslâmi görüşe uygun olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kur'an'da İbrahim, oğluna, «ey oğulcağım, ben seni uykumda keser görüyorum» (229) ifadesi vardır.

Yahudi kaynaklarda Hz. İbrahim'in iyi vasıflarının yanı sıra, O'nun kabahatleri de anlatılır. Meselâ Tanrı ona bir çocuğunun olacağını müjdelediği zaman, şüpheye düşmüş ve bunun doğru olup olmadığını yıldızlarla müzakere etmiştir. Bunun üzerine Tanrı tarafından ikaz edilmiş ve

(226) K. Kohler, a.g.e. s. 85

(227) C. Howel Toy, a.g.e., s. 87

(228) İbni Meymun, *Delaletü'l-Hairin* s. 567

(229) Kuran-ı Kerim, Saffat, 102

azarlanmıştı (230). Yine yeni yılın ilk ayında, Tişri ayının başlangıcında, mahsülünün verimliliğini öğrenmek üzere İbrahim (A.S.), yıldızlara bakmış ve onlara danışmıştır. Bu sırada Tanrıdan vahiy gelerek yıldızlara bakarak gelecek hakkında hüküm vermenin doğru olmadığı ona bildirilmiştir (231). Sözlü Yahudi rivayetleri, İsmail'in evden çıkarılmasını, İshak'ı korumak amacı ile alınmış bir tedbir olarak gösteriyorlar. Onlara göre İbrahim, esas soyunu İshak'la sürdürecektir, bu yüzden O'nu Kenanlı bir kızla dahi evlendirmemiş, kölesini kendi ülkesine göndererek O'na, kardeşinin kızı Rebeka'yı almıştır. Hz. İbrahim, bu rivayetlere göre Yahudilikçe benimsenen 613 emri yerine getirdiği gibi, düzenli olarak sabah ibadetlerini yapmıştır (232). Ayrıca O'nun miracı esnasında bir melek gelerek O'na dua öğretmiş, bu Miracta O, Tanrı ile kainatın kadere konusunda konuşmalar yapmıştır (233).

İslâmî kaynaklara göre, O'nun yaratıcısını bulma hususunda Yıldız, Ay ve Güneş'i gözetlemesi, fakat kısa aralıklarla onların ilâh olmadığını anlaması olayı; Mısır'da Firavun'un adamları ile karşılaşp, karısının kim olduğu sorulduğunda, O'nun için (dîn kardeşi anlamında) «kardeşim» demesi; kavmi putlara kurban kesmeye giderken «hastayım» deyip oraya gitmemesi; putları kırdıktan sonra bunu kimin yaptığını sormaları üzerine en büyük putun yaptığını söylemesi (234); Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini sorması, Allah'ın O'na, «inanmadın mı?» diyerek soru sorması üzerine «hayır inandım ama kalbimin mutmain olması için soruyorum» mealinde cevap vermesi (235), Müşrik

(230) Robert Gordis, *Abraham in the Haagadah*, U. J. E. V. I, p. 36

(231) K. Kohler, *a.g.e.*, s. 25

(232) Robert Gordis, *a.g.e.*, s. 37

(233) Moses Buttenwieser, *Abraham*, U. J. E., V. I, p. 38

(234) Buhari *Sahih-i Buhari* C. IV. s. 112

(235) *Kuran-ı Kerim*, Bakara, 260, Saffet, 89, Enbiya, 63

babası için Allah'a dua etmesi (236) ve Lût kavminin helâkine memur meleklerle, Lût'un kurtuluşu hususundaki endişelerini dile getirişi (237) hadiseleri, vaki olmuştur. Ancak bunlar gerçek kusur değildir.

Hız. İbrahim'in, hayatı boyunca güttüğü en büyük hedef, putperestlerle mücadele ve Allah'ın birliğini ispat etmektir. O'na vahyin geldiğini, Yahudi ve İslâm kaynakları ittifakla kabul ederler. İslâmî kaynaklar, O'nun tebliğ ettiği bir dinin mevcut olduğunu, daha önceki peygamberlerle irtibatlı olmasına rağmen, tebliğ ettiği inancın ve tesis ettiği dinî sistemin (İslâmiyet, Yahudilik Nasranilik gibi) özel bir adının olduğunu, İbrahim'in tebliğ ettiği dinin adının Haniflik olduğunu söyler. Kur'an'da, Hanif kelimesinin geçtiği ayetlerin ve Hadis-i Şerif'lerin incelenmesinden, bu açıkça anlaşılır. Bütün İslâm tarihçileri hep «Dinu'l-Hanifiyyeti» (238) tabirini kullanmaktadırlar. Hatta pekçok müfessir, Bakara süresi 140. ayette «O'nun katında, Allah'dan şehadeti gizleyenden daha zalim kim olabilir?» ifadesini tefsir ederken, burada gizlenen şehadetle maksadın Haniflik hakkındaki şehadet olduğunu, Yahudi ve Hristiyanların, Hız. İbrahim'e gönderilen Haniflik dinini bildikleri halde bu ismi kitaplarından çıkararak sakladıklarını, bu ayetle Allah'ın bunlara işaret ettiğini ifade etmektedirler (239). Tevrat, İbrahim'i, daha ziyade bir ata olarak takdim eder. Kabile başkanı, hatta savaşçı bir ced. Bu kitap O'nun yaptığı şeylerden, dinî mahiyet taşıyan bazı

(236) Kuran-ı Kerim, Mümtehhine, 4; Tevbe, 114

(237) Kuran-ı Kerim, Hüd, 74, 75, 76

(238) İbni İshak, Sire, C. I, s. 70

(239) Celaleddin Muhammed b. Ahmed Mahalli, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi-Bekir es-Suyuti, Tefsiru'l-Celaleyn, C. I, Mısır (H.) 130. I, s. 13; Nasıruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Kadi Beydavî, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, C. I, İst. H. 1301 s. 118

noktaları bildirmekle beraber, O'nu tam müstakil bir din kurmuş olarak göstermiyor.

İslâm kültür muhitinde yetişmiş olan ünlü Yahudi filozofu İbni Meymun, İbrahim'i, insanlara aklî deliller gösteren, onlara güzel sözlerle hitap edip, putperestlikten vaz geçmelerini sağlayan bir kimse olarak kabul etmekte ve onun hiçbir zaman ortaya çıkıp asla «Tanrı beni size gönderdi. O şöyle emretti, şöyle yasakladı» demediğini, hatta sünnetle emrolunduğu zaman, kendisi ile beraber sadece köle ve çocuklarını sünnet ettiğini; halkı, bir peygamberin davet ettiği tarzda sünnet olmaya davet etmediğini söylemektedir (240). Bu filozofa göre İbrahim, sadece aklî delillerle Allah'ın birliğini bulan vahiy alsa bile, bir vahiy tebliğcisi olarak halkın karşısına çıkmayan bir kimse dir.

Bazı müsteşrikler, İbrahim'in getirdiği ve tebliğ ettiği inancı, Yahudilikle eşdeğer tutup, ona **İbrahim'in Yahudiliği** gibi bir isim takmaya çalışmaktadırlar. Bunlar aynı zamanda İslâmiyetin pek çok şeyi Yahudilikten aldığını, Hz. Muhammed'in Medine'de Yahudilerle mücadeleye başlamasından sonra, O'nun, **Musa'nın Yahudiliğini** redderek İbrahim'e dayanmaya çalıştığını ve dolayısı ile **Musa'nın Yahudiliği'nden, İbrahim'in Yahudiliği'ne** sığındığını iddia etmektedirler (241). Gerçekten aynı iddialar, Hz. Muhammed zamanında da mevcuttu. Hem o zaman bu iddiayı sadece Yahudiler değil, Hristiyanlar da ileri sürüyor, İbrahim'in Yahudi veya Nasrani olduğunu iddia ediyorlardı. Kur'an, bu iddialara o zaman «İbrahim Yahudi veya Nasrani değildi, O hanif ve müslimdi» diyerek cevap verdiği gibi, putperestlerin dahi O'na sahip çıkmaya çalışmaları üze-

---

(240) İbni Meymun, Delaletu'l-Hairin s. 416

(241) Wensinck, İbrahim, C. I, Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiye, Tahran, 1933, s. 26-28

rine, aynı ayetin devamında «O, müşriklerden de değildi» (242) diyerek nihaî cevabı vermiş ve bu münakaşanın yer-sizliğini, O'nun neden Yahudi veya Nasrani olamayacağını da şu şekilde açıklamıştır. «Ey ehli kitab! neden İbrahim hakkında tartışıyorsunuz? Halbuki Tevrat ve İncil, ondan sonra inzal edilmiştir» (243) Yahudilik, Yakub'un oğlu Yehuda ya nisbetle ondan ve kardeşlerinden türeyen İsrail oğulları ırkına ve sonra onların inancına verilen bir isim olduğuna göre, İbrahim'e, kendi torununun oğlunun ismi ile anılan bir dini izafe etmenin, ne kadar gayri mantiki olduğunu söylemeye gerek yoktur. Tevrat'la açıklanan dinin adına Yahudilik denilmesi, noktai nazarından bu daha da mantıksız olur. Kur'an-ı Kerim, bu hususu işaret ederek Tevrat ve İncil'in İbrahim'den çok sonra nazil olduğunu açıklamaktadır. Böyle olunca ortada **Musa'nın Yahudiliği** varken İbrahim'in inancına Yahudilik demek mümkün değildir (244). Yahudiler'de genel kanaat, O, vahiy alan bir atadır, ama Yahudilik'ten ayrı bir din tebliğ etmemiştir, hatta onun peygamberane davranışları pek yoktur.

Hız. İbrahim'in hayatının geniş bir şekilde araştırılması sonunda, O'nun yaptıklarının, peygamberlikle görevlendirilmeyen bir kimse tarafından başarılmasının mümkün olmadığı ortaya çıkar. İslâmiyet, O'nu bir dinin, **Haniflik** dininin tebliğcisi olarak kabul eder. Bu bakımdan Hanifliğin ne olduğu konusunu iyice tedkik etmek gerekir. Hanifliğin ne olduğunu, bir din olup olmadığını daha iyi anlamak için, o inancı tebliğ eden İbrahim (A.S.) ın, hangi ortamda yettiğini, onun dönemindeki insanların, inancının ne olduğunu, iyice araştırmak gerekir.

---

(242) Kuran-ı Kerim, Al-i İmran, 67

(243) Kuran-ı Kerim, Al-i İmran, 65

(244) Muhammed Ferid Vecdi, İbrahim, Daru'l-Maarifi'l-İslamiyye

İKİNCİ BÖLÜM

H A N İ F L İ K

A — HZ. İBRAHİM'İN YETİŞTİĞİ ÇEVREDEKİ DİNİ DURUM

Daha önce geniş şekilde ele alıp incelediğimiz gibi Hz. İbrahim, Babil'de, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiştir. Doğum yeri büyük bir ihtimalle Sümer ülkesidir, oradan Harran'a göç etmiştir. Woolley'e göre, O'nun çocukluğunun geçtiği Ur'daki inanç ile, göçettiği Harran'daki inanç arasında bir fark yoktur (1). Çünkü, o dönemde her iki şehre hakim olan Nemrud, Taberi'nin beyanına göre, Dünya'nın şarkına ve garbına sahip olan ilk meliktir (2). Böyle olunca, Nemrud'un hakim olduğu bu iki şehirde, inanç da aynı olacaktı. Aslında O'nun Ur veya Harran'da doğmuş olması fazla önemli değildir. O, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiş ve O'nun inancına karşı mücadele etmiştir.

Hz . İbrahim zamanında Sümer ülkesi çok münbit bir halde olup, halk refah içinde yaşıyordu. Ziraat ve Sanayi, o günkü şartlara göre çok gelişmişti. Yazı, Sümerler tarafından çok önceleri bilindiği gibi, astronomi ve matematik gibi ilimlerde de onlar çok ilerlemişlerdi. İslâm tarihi kaynaklarındaki, Nemrud'un, İbrahim'in ilâhını ara-mak üzere kuşlara taşıttığı bir sandıkla göğe yükselmesi

(1) L. Woolley, *Abraham*, p. 163

(2) Taberi, *Tarih*, C. I, s. 234

o devirde yapılmış olan kulelerin (3), (Babil kulesi, Ziggurat) çok yüksek olması, Sümerler'de daha o dönemde gökte uçuş ve göğe yükselmenin mümkün olduğunu kavrayacak bir bilgi seviyesinin var olduğunu gösterir.

Yapılan kazılar sonunda ortaya çıkan devlet arşivleri, o dönemde Sümer ülkesinde hukuk sistemine dayanan bir devletin varlığını açıkça göstermektedir. Bu kazılarda bulunan ve Hz. İbrahim'den önceki döneme ait olduğu tesbit edilen belgelerde; bu bölgede Hz. İbrahim'den önce de peygamberlerin ortaya çıktığı ve kurban vb. ibadetleri icra ettikleri anlaşılmaktadır (4). Tufan hadisesi de dahil, Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an'da geçen pekçok olayın izlerinin bu belgelerde mevcut olduğu ortaya çıkmıştır. Bu belgelerde Nuh'un adının Utanapistim olduğunu daha önce belirtmiştik. Sümer kanunlarının okunup anlaşılmasından sonra, Tevrat hukukunun, bu Sümer kanunlarına bir çok noktalarda benzediği ortaya çıkmıştır. Yaratılış ve Tufan olaylarının menşeinin de bu bölge olduğu (5) ortaya çıktığına göre, İbrahim'in tebliğ ettiği tevhid inancının, İbrahim'den önce burada mevcut olduğu rahatlıkla söylenebilir. Yani, İbrahim, o zamana kadar hiç bilinmiyen bir inancı değil, daha önce bilindiği halde sonradan terk edilen bir inancı yaymaya çalışmıştır. İbrahim tarafından Filistin'e götürülen inanç ve hukukun Sümerlerinkine bazı noktalarda benzemesi, İbrahim'in de kendinden önceki bir inanca dayandığını ispatlar. Mezopotamya ve çevresinde yapılan kazılarda elde edilen bilgilerden bu bölgedeki çok tanrılı inançlarda bile tek tanrılı bir inancın izlerinin gö-

---

(3) Taberi, a.g.e., s. 289

(4) L. Woolley, a.g.e., s. 114

(5) L. Woolley, a.g.e., s. 112 - 125

rüldüğü tesbit edilmiştir (6). Birçok tanrının üstünde en güçlü tanrı fikri hemen hemen bu bölgedeki her dinde görülmektedir. Böyle olunca müsteşriklerin İslâmiyet için ileri sürdükleri iddia, İbrahim için de variddir. Ama Kur'an-ı Kerim, bu gerçeği daha baştan ilân etmekte ve inancının temelini, Hz. Adem'e, Nuh'a ve diğer bütün peygamberlere dayandırmaktadır.

İbrahim A.S. döneminde çok verimli olan bu bölge arazisinin, zamanla verimliliğini kaybettiğini ve göç olaylarının bu yüzden meydana geldiğini, Woolley yaptığı araştırma sonunda tesbit etmiştir (7).

Hz. İbrahim zamanında Sümerlerde toplum üç sınıftan meydana gelmekte idi :

- 1 — Hürler : Devlet yöneticileri, ordu mensupları ve Rahibler
- 2 — Tüccarlar : Serbest meslek sahipleri ve Çiftçiler
- 3 — Köleler : Savaş esirleri köle olarak kullanılabilirdi gibi, fakirlik ve borç yüzünden esarete düşenler de köle muamelesi görürlerdi. Tevrat'ta fakirlik ve borç yüzünden esarete düşenlerle alakalı olarak geçen hükümlerin (8), Sümerlerin bu sisteminden kaynaklandığı açıkça görülmektedir.

Ticaret'in yanı sıra, ziraat ve hayvancılığın da yaygın olduğu ve batılı kaynaklarca İbrahim'in mensup olduğu ile ri sürülen Amurruların veya Habiruların daha ziyade hayvan yetiştirmekle meşgul oldukları, İbrahim'in babasının

(6) Firuzan Kınal, Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller Belleten, C. VIII, Ankara, 1954, s. 115 - 119

(7) L. Woolley a.g.e., s. 48 - 49

(8) Kitab-ı Mukaddes, Levililer, XXV, 39 - 54

da aslında hayvan sürüsü sahibi olduğu ileri sürülmektedir (9). Bu iddianın menşei, Tevrat olsa gerektir. Çünkü, Te-rat'ta İbrahim'in deve sürüleri sahibi olduğu bildirilmek-tedir (10).

Hız. İbrahim'in zamanındaki Sümer toplumunun dinî durumu daha önce temas ettiğimiz gibi puta tapıcılıktı. Yapılan kazılarda elde edilen Tanrı ve Tanrıça heykelleri-ne bakarak, bu bölgede çok sayıda Tanrıya tapıldığı şek-lineki düşünce, yavaş yavaş terkedilmekte, onun yerine bir Tanrının (meselâ Güneş Tanrısının) değişik yerlerde değişik isimler aldığı, bu isim değişikliğine rağmen Tan-rı sayısının o kadar fazla olmadığı görüşü kuvvet kazan-maktadır (11).

Bu bölgedeki inancın adı ne olursa olsun, onun teme-linde monoteist bir izin varlığı açıkça görülür. Görülen putlar, esas Tanrı değil, asıl tanrıya ulaştıran aracı tan-rılardır. Tanrılar, hep Gök, Güneş, Ay ve Yıldızlarla, aydın-lık ve Işıkla ilgilidir, yani yükseğe bir yönelme mevcut-tur. Babil mabedleri Zigguratların yüksek yapılması, Nem-rud'un, İbrahim'in Allah'ını göklerde araması hep bu yö-nelişle alakalıdır. İslâm tarihi kaynaklarına göre Nemrud ile temsil edildiği bildirilen bu inancın adı Sabiiliktir (12). Batılı kaynaklarda da bu bölgedeki dinin adı «Mandeen» veya «Sabii» olarak geçmektedir (13).

Tarihin her döneminde insanlık, kainatın bir yaratıcı-sının olup olmadığını araştıra gelmiştir. İnsanlar bu konu-

(9) L. Woolley, a.g.e., s. 102

(10) Kitab-ı Mukaddes Tekvin XIII, 2-3

(11) L. Woolley a.g.e., s. 139

(12) İbni Hazm, el-Fasl, C. 1., s. 34; Cevheri Tantavi, el-Cevahir, C. IV s. 60

(13) Kurt Rudolph, La Religion Mandéenne, Histoire des Religi-ons II, Encyclopedia, Paris, p. 498-500

da doğruyu bulabilmek için gayret göstermişler, bu gayretlerinde hep ışığa ve göğe yönelmişlerdir. İbrahim'in döneminde de Tanrı gökte aranmış, gök cisimleri, onların gönderdiği ışıklar ilâhlaştırılmıştır. İslâm Tarihi kaynaklarında Sabiilerin, bütün tanrıların üstünde en büyük tanrının varlığına inandıkları, ancak melekleri ve ışık saçan gök cisimlerini aracı tanrılar olarak kabul ettikleri ifade edilmektedir (14). İbrahim (A.S.) döneminde insanların, Güneşe, Aya ve Gezegenlere yönelmelerinin temel sebebi, onların saçtığı nur ve ışıktır. Yükseklerden saçtıkları ışıklarla insanlara fayda sağlayan bu cisimler, başlangıçta esas Tanrı'ya ulaştırıcı aracı tanrılar olarak düşünülmüş ve kutsallaştırılmışlardır. Daha sonraları, esas kainatın yaratıcısı ihmal edilip bunlara tapılmaya ve bunlara yerde suretler yapılmaya başlanmıştır. Bu durum hemen hemen dünyanın her yerinde böyle cereyan etmiştir. Dünyanın hemen her yerindeki batıl dinlerde Tanrı isimlerinin Gök, Işık vb. şeylerle alâkası vardır. Hindistan'da «Deva» tanrı adı olmakla beraber, Gök ma'nasını da ifade eder. İran'da «Dev» kelimesi aynı şekilde tanrı ismi olarak görülür. Yunanlılarda bu kelime «Zeus» şekline dönüşmüş olup gene Gök ile alâkalı bir ilâhtır. Eski Almanca'da «Zev», Fransızca ve İtalyanca'da «Dev», İspanyol ve Portekizce'de «Deyus» tanrı isimleri olup, bu kelimeler de Gök, Güneş ve ışıklarla alâkalıdır. Eski putperest Avrupa'nın hemen bütün ırklarında, İran'da, Hindistan'da aynı kökten türeyen «Dev» «Deva», «Zev», «Zeus» kelimeleri ile tanrı ifade edildiği gibi (15), eski Türkler'deki Gök Tanrısı, Japon Şintoizmindeki Güneş tanrısı Mikado, Çin dinindeki «Tien» vb. kelimeler, kelime yapısı bakımından farklı

---

(14) Ebu Muhammed Ali İbni Hazm el-Endulusi, el-Fasl fi'l-milal ve'l-Ehvai ve'n-Nihal, C. I, s. 34

(15) Tantavi, el-Cevahir, C. IV, s. 60

olmakla beraber, anlam yönünden benzerlik vardır. İslâm kaynaklarına göre, bütün batıl dinlerin kaynağı, İbrahim (A.S.) zamanında Babilde mevcut olan Sabiiliktir (16). İbni Meymun'a göre de bütün dünyadaki putperestliğin menşei Sabiiliğe dayanmaktadır.

Sabiilik :

Sabii kelimesi Arapça «Sabee» kökünden gelmekte olup bir dinden çıkıp başka bir dine girme veya haktan batıla dönme ma'nasına gelmektedir (17). Ragıb el-İsfehani'ye göre, Sabiiler başlangıçta Nuh (A.S.)'ın dini üzerine idiler (18). İbni Hazm, Şehristanî, Taberî İbni Kesir vb. İslâm alimleri, Sabiilerin, başlangıçta Nuh A.S.'ın şeriatına tabi olarak Allah'ın birliğine inanırlarken, sonraları sapıttıklarını, aracı ilâhlar olarak Güneş, Ay ve Gezegenlere ve onların sûretleri saydıkları putlara tapmak suretiyle, şirke ve putperestliğe saplandıklarını ifade etmektedirler (19). İbni Meymun ise, bu hususta daha değişik bilgiler vererek şunları söylemektedir. «Malûmdür ki babamız İbrahim, Sabiiler arasında ortaya çıkarak O'nlara muhalefet etmiştir. O'nlara göre yıldızlardan başka ilâh yoktur. O'nların Arapça olarak yazılmış olan eserlerine göre yıldızlar, O'nların ilâhlarıdır, Güneş ise en büyük ilâhlarıdır. Onlar, yedi seyyareyi de ilâh ittihaz ettikleri gibi, «Nirin» ilâhların en büyüğüdür derler. O'nlara göre Güneş, ulvî ve süflî âlemin düzenleyicisidir. Sabiilerin tarih ki-

(16) Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, C. I., 563 - 570

(17) Fahreddin er-Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, C. I, s. 548, İbni Manzûr, *Lisanu'l-Arap*, C. I., s. 108

(18) Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ahmed er-Ragıb el-İsfehani, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, Mısır, 1961, s. 274 - 275

(19) Şehristanî, *el-milel*, C. I, s. 565; İbni Hazm, *el-Fasl, fi'l-milel*, C. I, s. 34; Taberî, *Tarih*, C. I., s. 233; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C. I., s. 172.

taplarında İbrahim'in kıssası şöyle geçer : «İbrahim Kû-sâ'da doğdu ve yetişti. O, cemaate muhalefet etti. .... bu yüzden melik, O'nu hapse attırdı, fakat O, hapiste iken de (Melik'e muhalefet ederek) mücadelesine devam etti, sonunda yönetimi ifsad edeceği ve insanları dinden çıkaracağı korkusu ile Şam taraflarına sürgün gönderildi.»

Bana göre, İbrahim (o dönemdeki), bütün insanların mezhebine muhalefet etti. O'nlara Sabii olduğu gibi, yer-yüzünün en uzak yerlerinde yaşayan (Şartaki) Türkler, (Güneydeki) Hindliler, hep Sabii dininin bakiyeleridirler... Sabiilere göre, âlem kadimdir, Gök de ilâhdır..... O'nlara göre, Hz. Adem (A.S.), diğer insanlar gibi bir erkek ve bir kadından meydana gelmiştir (yani ilk insan değildir). Sabiiler, Adem'e hürmet ederler. O'nlara göre O, Ay'ın elçisidir ve peygamberdir, insanları Ay'a ibadete teşvik etmiştir. Sabiiler, Nuh'un (Ay'a ve) putlara tapmadığını, kötü bir insan olduğu için cezalandırıldığını ve hapse atıldığını, Şit (A.S.) in de Ay'a ibadet hususunda babası Adem'e muhalefet ettiğini söylemişlerdir..... Sabiiler cehalette çok ileri dereceye gitmiş olup, Adem'in Hindistan taraflarında Güneş'in ikliminden çıkmış olduğunu, oradan Babil'e geldiğini söylerler..... Kendi batıl inanışlarını takviye maksadı ile pekçok hurafe ve efsaneler anlatarak, âlemin kudemini ispata çalışırlar. Bu görüşleri dolayısı ile Sabiiler, yıldızlar için putlar yaptılar, Güneş için altından, ay için ise gümüşten putlar yaptılar. Kainattaki iklim ve madenleri yıldızlara taksim ederler, fulan iklim, fulan yıldızla aittir derler, yıldızların kuvvetinin putlara geçtiğini, putların konuştuğunu, söylenenleri anladığını, insanlara vahyettiğini ve O'nlara kendi menfaatlerini öğrettiğini söylerler. Yine O'nlara, dünyadaki ağaçları yıldızlara tahsis ederler. Ağaçlar mahsus oldukları yıldızlar için meyve verirler, yıldızların ruhaniyeti, bu meyvelere geçer ve insanlara vahyeder, gece rüyalarında insanlarla konuşur, yıldızlar Baal ve

İştarotun nebileridirler. Sabiiler, «ey Baal, duamızı kabul et» derler. Biz babamız İbrahim'in, bu safsata görüşleri iptal etmeye başladığını, **Tevrat'ın Mişnası** adlı eserimizde açıkladık» (20).

Görüldüğü gibi İbni Meymun, Eski Türk ve Hind dinleri ile Sabiilik arasında bir irtibat kurmaktadır. Ancak O, İslâm alimlerinden farklı olarak Sabiilerin Nuh'a değil, Adem (A.S.)'e bağlı olduklarını, O'nların İbrahim (A.S.) gibi, Nuh ve Şit (A.S.)'ı da kabul etmediklerini söylüyor ve kendisinin Sabii kaynaklardan faydalandığını açıklıyor. Sabiilerin şariatlerini açıklayan en büyük kitabın, İbni Vahşiyye tarafından yazılmış olan **el-Felâhetu'n-Nabtiyye** isimli eser olduğunu, bu eserde Tılsım, Sihir, Cin gibi şeylerden bahsedildiği gibi, Adem kıssasına bağlı olarak bazı uyuşturucu madde ihtiva eden bitkilerden, haşhaşdan bahsedildiğini belirtiyor (21).

İslâm alimlerinin bildirdiğine göre Sabiiler, ilâhî bir dinden ayrılan bir fırkadır ve dünyadaki bütün batıl dinlerin menşei Sabiiliktir. İbni Meymun da aynı görüştedir. Çünkü O da eski Türk ve Hind dinleri ile Sabiiliği birbirine bağlamaktadır. Şehristanî, Sabiilerin en önemli vasfının insanların peygamberliğini kabul etmemek olduğunu, İbrahim (A.S.)'in, Sabiilerin bu görüşlerine karşı mücadele ettiğini, Haniflikle Sabiiliğin ihtilafının temel noktasının, insanın peygamber olup olamayacağı konusu olduğunu söylüyor. O'na göre, İbrahim'in tebliğ ettiği **Haniflik** dininde insanlara Allah'ın emirlerini ancak bir insan ulaştırabilir, İnsanlarla Allah arasında elçi olarak bir insanın bulunması gerekir. Sabiiler ise, Allah ile insanlar arasında bir insanın aracı (vasita) olamayacağını, bu görevi ulvî

---

(20) İbni Meymun, **Delaletu'l-Hairin**, s. 584 - 585

(21) İbni Meymun, **a.g.e.**, s. 589

ve temiz varlıklar olan ruhanilerin, yani meleklerin yerine getirebileceğini, dolayısı ile meleklerin peygamber olabileceğini, insanların peygamberliğinin caiz olmadığını iddia ederler (22).

Şehristanî'nin belirttiği bu husus, Sabiilerin hak yoldan ayrıldıkları ilk nokta olmalıdır. Başlangıçta melekleri ulvî varlıklar ve peygamberler olarak kabul ederlerken sonraları onları gökte oturan varlıklar olarak düşünmeye başlamışlar, mademki onlar gökte oturuyor, öyleyse gökten ışık gönderen Güneş, Ay ve yıldızları her halde onların mekanı ve suretleridir diye düşünmüş ve gök cisimlerine saygı duymaya ve tapmaya başlayarak «Abede-î Kevakib» sınıfını teşkil etmişlerdir. Zamanla bu yıldızlara tapanlar, onların her zaman görünmemesi dolayısı ile onlara yerde suret ve heykeller yaparak bunlara tapmaya başlamışlar, böylece putperestlik ortaya çıkmıştır (23). Bu görüşü kabul eden bilim adamları, Sabiileri 4 fırkaya ayırmakta, bu fırkalara bağlı olarak onların, dört dönem geçirdiklerini ifade etmektedirler. Bu dört fırka şunlardır :

1) Eshab-ı Ruhaniyyat : Kainatı yaratan Allah'a ulaşabilmek için araçlara ihtiyaç olduğunu, bu araçların ise ancak ruhaniler (melekler) olabileceğini ileri sürenler, bunlara göre insandan peygamber olmaz, ancak Allah'a yakın ve temiz olan ruhanilerden (melek) peygamber olabilir.

2) Eshab-ı Heyakil : Bunlar peygamber olarak kabul ettikleri, melekleri, görünebilir şeyler olarak düşünmüşler ve gökteki gezegenleri, meleklerin heykelleri sayarak, onlara iltica etmeye ve tapmaya başlamışlardır. Bunlara «Abede-î Kevakib» de denebilir.

---

(22) Şehristanî, el-milel, C. I, s. 565 - 570

(23) Tantavî, el-Cevahir, C. IV, s. 60

3) Eshab-ı Eşhas : Bunlar, meleklerin suretleri olarak kabul edilip tapılan gezegenlerin, bazen görünüp, bazan kaybolmalarından dolayı bu gezegenlere yer yüzünde suret ve heykeller yapmış ve onlara tapmışlardır. Bunlara «Abede-i Esnam» da denebilir.

4) Eshab-ı Hululiyye : Her şeyi yaratan Allah'ın zatında bir olduğu halde, gezegen ve şahıslarda görünerek (O'nlara hulül ederek) çoğaldığına inananların görüşüdür.

Bu dört fırkaya bağlı olarak Sabiilerin dört dönem geçirdikleri de ifade edilmektedir.

1 — Başlangıçta ilâhî bir dinden ayrılma veya ilâhî bir dine karşı ortaya çıkma

2 — Meleklerle tapma (Ruhanilere)

3 — Yıldızlara tapma

4 — Putlara tapma (24).

Sabiiliğin ilk defa İbrahim A.S. zamanında mı, yoksa, ondan çok daha önce mi ortaya çıkmış olduğu tartışma konusudur.

İbnu'n-Nedim ve Biruni'deki Sabiilik ve Hanifliğin aynı anlamda kullandıklarına dair muğlak ifadelere (25) dayanarak Haniflikle Sabiiliği aynı zamanda ortaya çıkmış kabul etmek mümkün değildir. Sabiilerin Hz. İbrahim'e iman etmediklerini, İbrahim'in bu inancı yıkmaya memur olduğunu bildiğimize (26) göre, İbrahim zamanında bu inancın köklü ve güçlü bir şekilde var olduğunu, dolayısı ile İbrahim'den önce de mevcut olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bazıları, Mesudî'nin, Hz. İbrahim'in babası Azer'in suretinin, Harran Sabiilerinin heykelleri arasında

(24) İsmail Cerrahoğlu, *Kuran-ı Kerim ve Sabiiler*, A. Ü. İ. F. D., C. X, Ank. 1962, s. 106 - 107

(25) Muhammed Ebu Reyhan, *el-Biruni, el-Asaru'l-Bakiye ani'l-kuruni'l-Haliye*, Leipzig, 1923, s. 318; İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, s. 32

(26) İbni Hazm, *el-Fasl*, C. I., s. 34

bulunduğunu zikretmesine (27) dayanarak, Sabiiliğin ilk defa Harran'da (Urfa ve çevresi) ortaya çıktığını ifade etmektedirler (28). Bazıları ise Sabiileri, Şit (A.S.) a bağlamakta, hatta Sabii kelimesinin Şit (A.S.) in oğlu Sabi'den geldiğini söylemektedir (29). Bazı kaynaklar, Abbasiler döneminde Sabiilere «zimmî» muamelesi yapıldığını bildirmektedirler (30).

Bazı batılı araştırmalar, Sabiiliği halen Irak'ta yaşayan Mandeenlere bağlamakta, O'nları Aramilerin ve Nabatlıların kalıntıları olarak kabul etmektedirler. Bu Mandeenler, ayrıca «Nasuray», «Muğtasıla» ve «Sabba» (Vafizciler) gibi isimlerle anıldıklarından, Hristiyanların Arapça adı olan «Nasara» kelimesi ile karıştırılmış ve uzun süre bir Hristiyan mezhebi zannedilmişlerdir (31). Onların İslâmiyetten önce benzer şekilde günde beş defa namaz kılmaları, Ramazan orucu tutmaları, namazda Kâbe'ye yönelmeleri, Mekke'yi mukaddes saymaları, ölü eti ve domuz eti yememeleri yüzünden (32) Sabiiliği İslâmiyetle karıştıran batılı yazarlar da mevcuttur. Bu batılı araştırmacılar, Hz. Muhammed'in ortaya çıkarak İslâmiyeti tebliğ etmeye başladığı ilk yıllarda, O'nun yaptığı ibadetlere bakarak Hristiyanların O'na, «Sabii» dediklerini ifade etmektedirler (33).

---

(27) Ebu'l-Hasen b. el-Hüseyin el-Mesudi, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, Mısır 1948, C. II, s. 247

(28) İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi*, İst., 1960 C. I, s. 273

(29) İ. H. Danişmend, *a.g.e.*, s. 273

(30) Biruni, *a.g.e.*, s. 318

(31) Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 115

(32) İbni Hazm, *el-Fasl-fi'l-milal*, C. I, s. 34

(33) D. S. Margoliouth, *Muhammed*, E. R. E., V. VIII, Newyork, 1951, p. 875

Kur'an-ı Kerim'de Sabii kelimesi Yahudi, Mecusi ve Nasranilerle birlikte geçmektedir (34). Sabiilerin kimler oldukları, inançlarının ne olduğu hususunda bir açıklık olmamakla beraber, Sabii kelimesinin Yahudi Mecusi ve Nasranilerle birlikte zikredilmesinden, bu inancın muharref veya batıl bir din olduğunu ve Hz. Muhammed (A.S.) zamanında da mevcut olduğunu anlamaktayız. Çünkü bir diğer ayette «İman edenler, Yahudi olanlar, Nasraniler ve Sabiilerin içinden, Allah (C.C.)a iman edenler, ahiret gününe inananlar ve salih amel işleyenler, Allah (C.C.) katında mükafata nail olacaklar, onlar için bir korku olmayacak ve onlar mahzun de olmayacaklardır» (35) buyurulduğuna göre, bu ayetin nazil olduğu dönemde bir Sabii topluluk mevcut olmalıdır ki, bu yüzden onların içinden iman edenlerin mükafatlandırılacağı Allah tarafından haber verilmektedir.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde şu hususları ortaya koyabiliriz. Sabiilik Hz. Muhammed zamanında dinî bir cemaat olarak mevcut olmakla beraber, menşei çok daha öncelere kadar giden dinî bir inançtır. İbrahim A.S. in, Sümer ülkesinde onlarla, mücadele etmesi, bu dinin ilk defa Sümer ülkesinde, Babil'de ortaya çıkmış olabileceğini gösterir. Ancak o dönemde Harran'daki inançla Ur'daki inanç arasında bir farkın olmadığıнын tesbit edilmesi (36), Harran'da da bu inancın var olduğuna işaretler. İbrahim'in kendisi ile mücadele ettiği Sabiilerin namaz kılmaları, Ramazan'da oruç tutmaları, Kâbe'ye yönelmeleri (37), kurban kesmeleri, esas itibarı ile meleklerle inanmaları, cennet, cehennem, hesap ve ahiret inancına sahip olma-

(34) Kuran-ı Kerim, Maide, 72

(35) Kuran-ı Kerim, Bakara, 62

(36) L. Woolley, Abraham, p. 168

(37) Taberî, Tarih, C. I, s. 233

ları, ellerinde Adem (A.S.) e nazil olduğunu iddia ettikleri «el-Kinza» adlı bir kitaplarının bulunması (38) Irak Mandeenlerinin (eğer Sabii kabul edilebilirlerse) başta Yahya (A.S.) olmak üzere, birçok peygambere inandıklarını söylemeleri, yeni doğan çocukların, yeni evlilerin, cünüp olanların yıkanmaları (39), Sabiiliğin ilâhî bir dinden kaynaklandığı fikrini teyid eder. Başlangıçtaki sahip oldukları tevhid inancından sapma da, İbni Kesir'in belirttiği şekilde Kadir-i mutlak olan Allah nezdinde şefaathılar koymaları ile başlamış, bunlar önce melekler olarak düşünülmüş, sonradan Güneş, Ay, yıldızlar ve bunların putları şekline dönüşerek hak yoldan sapma meydana gelmiştir (40). Sabiilikten sapmalar değişik şekilde tezahür etmiş, yukarda belirtilen dört safha, her yerde tamamen gerçekleşmemiş; bazı yerlerde ikinci veya üçüncü safhada kalınmış, bu yüzden bu inancın değişik biçimleri görülmüştür. Başta Babil ve Arap putperestliği olmak üzere bir çok batıl dinin aslının, Sabiiliğe dayandığını söyleyebiliriz. İbrahim (A.S.) zamanında Babil ve Harran bölgesinde görülen Sabiilik tam putperestlik haline gelmiş Sabiiliktir. Kur'an-ı Kerim'in verdiği tasvirlerde putlara ve şahıslara tapıcılığın açık örnekleri (41) görülmektedir. İbrahim (A.S.), putlarla mücadele ettiği gibi, astroloji ile de uğraşmış Yıldız, Ay

---

(38) İbni Hazm, el-Fasl, C. I., s. 34; İ. Cerrahoğlu, a.g.e., s. 110 - 112

(39) Sabiilerin yıkanmalarından batılı kaynaklar Vaftiz olarak bahsederler, ancak onların yıkanmaları Hristiyan Vaftizinden çok, İslâmiyetin Gusûl abdestini andırır. Ancak bu yıkanma mutlaka akarsuda yapılmalıdır. Bu, bilhassa dini bayramlarda cemaat halinde toplu olarak yapılır.

(40) İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, C. II. s. 151

(41) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 42 - 46; En'am, 74 - 81

ve Güneş'i önce ilâh zannetmesi, sonra hemen ondan vazgeçerek bunların ilâh olamayacağını açıklaması, O'nun astrolojiye karşı olan tavrını ortaya koyar. Dinî çöküşün meydana geldiği bir yerde ahlakî çöküşün vuku bulması kaçınılmazdır. Nitekim o çağlarda bile uyuşturucu maddelerin bilinmesi ve onların kitaplarında yer alması, bu maddelerin o dönemde yoğun olarak kullanıldığını gösterir.

İbrahim (A.S.), bir yandan insanların peygamber olmasını kabul etmeyen, putlara tapan, öbür yandan tam bir ahlâk çöküntüsü içinde bulunan bir toplum içinden, peygamlâk çöküntüsü içinde bulunan bir toplum içinde, peygamber olarak ortaya çıkmış ve tevhid inancını yaymıştır.

B — HANİF KELİMESİ VE ANLAMI

Kur'an-ı Kerim'de tekili Hanif, çoğulu «hunefa» şeklinde zikredilen (42) bu kelime, Hadis-i Şerif'lerde «Hanifiyye» şeklinde geçmektedir (43). İslâm tarihi kaynaklarında «hanif» ve «hanifiyye» tabirleri sık sık kullanılmaktadır (4). «Tehannüf» ve «tehannüs» kelimelerinin de hanif kelimesi ile irtibatlı olarak çeşitli eserlerde kullanıldığını görüyoruz (45).

Kelime, bu şekilleri ile (Hicaz bölgesindeki Arapça hariç) Arapçaya akraba olan dillerde (Süryanice, İbranice, Aramice), İslâm öncesinde kullanılmamıştır. Tabir tamamı ile Arap diline ve Kur'an-ı Kerim'e ait bir tabirdir. Son Haniflerin sözlerinde, özellikle Ümeyye b. Ebi Salt'ın şiirlerinde bu kelime **İbrahim'in dini** ma'nasında kullanılmıştır (46). O'nun dışında Hristiyan, Yahudi vb. kaynaklar, yukarıda belirttiğimiz şekilleri ile bu kelimeyi tanımamaktadırlar. Arapça ile akraba olan diğer bazı Sami dillerinde Hanif, Hunefa, Tahannüf ve Tahannüs kelimelerine bazı noktalarda benzeyen kelimeler mevcuttur, ancak bu kelimeler, Kur'an'ın kullandığı anlamın tamamen zıddına bir anlama sahiptirler. Müsteşriklerin büyük bir kısmı, İslâmi terim olarak Hanif v.b. kelimelerin, diğer dillerden

---

(42) Kuran'ı Kerim, Bakara, 155, Hac, 31

(43) Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. V., s. 266

(44) İbni İshak, Sire, s. 96

(45) Buhari, Sahih-i Buhari, C. I., s. 3; Ragıb el-İsfehani, el-Müfredat, s. 134

(46) İbni Hişam, Sire, C. I., s. 62

Arapçaya geçtiğini ve putperest ve benzeri ma'nalara geldiğini iddia etmektedirler. O'nların bu iddiaları şu noktalarda yoğunlaşmaktadır :

1 — Hanif kelimesi, Süryanice «hanpe» den Arapçaya geçmiş olup, dinsiz ve putperest ma'nasına gelmektedir (47). İslâm tarihçisi Mes'udî de, kelimenin Süryanice «Hanifu»dan geldiğini ve putperest ma'nasını ifade ettiğini söyler (48). R. Bell kelimenin, başlangıçta Süryanice, «Hanpe»nin çoğulu «Hanephe» veya «Hanputho»dan Arapçaya «Hunefa» olarak geçtiğini, bilahare tekil olan «Hanif» in kullanılmaya başlandığını söyler (49).

2 — Kelime, Süryanice «Hanpe» den çıkmakta, ancak kelimenin anlamı Helen kültürüne bağlı olan kimse, Harranlı, Sabii, kelimeleri ile alakalı olarak düşünülmektedir. Birunî ve İbnu'n-Nedim de Harranlı Sabiilere «Hanif» dendiğini nakletmektedirler (50). Helenleşmiş Harranlı Sabiilerin, aslında monoteist bir inanca sahip oldukları rivayet edildiği gibi (51), M. Watt'a göre, Müslümanlar kendilerine ehli kitap muamelesi yapsın diye, Sabiiler kendilerini Haniflerin varisleri olarak göstermişlerdir (52). Hz. Muhammed'in ortaya ilk çıktığı sıralarda getirdiği dine, Mekkeli Müşriklerin «Sabiilik» adını verdiklerini söyleyen Margoliouth, bu rivayetlere şüphe ile baktığını ifade etmekten de geri kalmamaktadır (53).

---

(47) Richard Bell, *Introduction to the Quran*, Edinburg, 1958 p. 12, D. S. Margoliouth, *Harranians E. R. E., V. VI*, p. 519

(48) Mesudi, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire, 1938 s. 79

(49) R. Bell, *a.g.e.*, s. 12

(50) Birunî, *el-Asar*, s. 318; İbnu'n-Nedim *el-Fihrist* s. 37

(51) Montgomery Watt, *Hanifs, E. I., V. III*, p. 166, Leiden, 1965

(52) Montgomery Watt, *a.g.e.*, s. 166

(53) D. S. Margoliouth, *Muhammed, E. R. E., V. VIII*, p. 875

3. — Kelime İbranice «Hanef»den gelmekte olup; dinsiz, murdar, adi gibi anlamlara gelmektedir (54). Bir kısım batılı müsteşrikler, Hicaz'daki bazı Hristiyan Arapların, «Şunu yaparsam Hanif olayım» şeklindeki ifadelerini dayanak yaparak, Mekke'li müşriklere Hanif dendiğini ileri sürmektedirler. M. Abduh, O'nların bu yanlışlığa düşmelerinin temel sebebinin, Arapçayı iyi bilmemek olduğunu, Hristiyan Arapların o sözler ile neyi kasdettiklerini müsteşriklerin anlayamadığını söylüyor. O'na göre, İslâm öncesi dönemde Araplar arasında tam monoteist bir din olan **Haniflik** vardı. Tıpkı Yahudilik ve Hristiyanlığın tahrifata uğradığı şekilde bu Haniflik dini de tahrifata uğramış, onun içine pek çok putperest adeti girmiştir. Hatta bazı putperestler kendilerine Hanif diyorlardı. Hristiyan Arapların o sözle kasıtları, bu Hanifliktir ve Nasranilikten dönmektir, yoksa illa da müşrik olmak değildir. Hristiyan Arapların bu sözle müşrik ma'nasını kasdettiklerine dair müsteşriklerin ellerinde hiçbir delilleri yoktur (55).

4 — Kelimenin diğer kullanım şekli «Tahannus», İbranice «Tehinoth»dan gelmekte olup «dualar» ma'nasını ifade etmektedir. Buhari'de zikredilen bir rivayette Hazreti Aişe, «Hz. Muhammed, Hıra dağında tahannus ederdi. Tahannus, evine gitmeden, bir kaç gece ibadet etmektir. Bunun için o azık edinirdi. (Azığı bitince) tekrar Hatice'ye gelir, azık alır götürürdü, bu (durum) kendisine hak gelinceye kadar devam etti» buyurmuştur (56). Aynî, «Tahannüs»ün mutlak ibadet olduğunu, ayrıca onun, «Tahannüf» gibi putlara tapmaktan yüz çevirmek ma'nasına geldiğini

(54) Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, Cambridge, 1941, p. 149 Ch. C. Torrey, *The Jewish Foundation of İslâm*, Newyork, 1933, p. 87

(55) Reşid Rıza, *Menar*, C. I., s. 480 - 481

(56) Buhari, *Sahih-i Buhari*, C. I., s. 3

kaydetmektedir. Ayrıca O, Ebu Amr eş-Şeybanî'ye «Yetehannesu»'nun ma'nası sorulduğunda, «bilmiyorum ama bu (kelime), İbrahim A.S.'in dini Haniflikten gelme bir kelime olarak «Yetehannefu» olmalıdır» dediğini rivayet etmektedir (57). Müsteşrikler bu noktalara dayanarak, Hanif kelimesini «Tahannûs» ile irtibatlandırıp, oradan İbranice «Tehinoth» kelimesi ile ilgili göstermeye çaba harcamaktadırlar (58). Bu görüşe paralel olarak Nöldeke, Hanif kelimesini, «Tahannûs» ile değil de,, onun sülâsısı olan «Hanese» kelimesi ile ilişkili göstererek; onun, Münzevî, sofî bir hayat yaşayan ma'nasına geldiğini ve dolayısı ile tasavvufla alâkalı olduğunu söylüyor (59). Massignon da, Hallac-ı Mansur'un kendisi için, Hz. Muhammed'in cemiyetinin en küçük Hanifi olduğunu söylediğini, Beyazıd-ı Bestamî, el-Antakî, Muhasibi ve Cüneyd-i Bağdadî gibi İslâm Mutasavvıfların, tasavvurlarının temelini Hanifliğe dayandığını ifade ediyor (60).

5 — Kelime, Aramice'den Arapçaya geçmiştir, aslı «Hanef» veya «Hanfa»dır, sapık ve dinsiz ma'nalarına gelmektedir (61). L. Caetani, kelimenin İbranice ve Aramicede «ahlâksız» ve «dinsiz» ma'nasına, Süryanice'de ise «Murdar» anlamına geldiğini, ancak daha sonraları yalan-

---

(57) Bedruddin, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed El-Ayni, *Umdetü'l-Karî fi Şerhi Sahihi Buharî*, İst., (H.) 1308, C. I., s. 58-67

(58) Hartwig Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran*, London 1902, p. 19

(59) Theoder-Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, p. 67

(60) Louis Massignon, *Essai Sur Les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane*, Paris, 1922, p. 205-252; *La Passion d'al-Hosayn İbni Mansur al-Hallac Martyr Mystique de l'İslâm*, Paris, 1922, p. 607; M. Watt, a.g.e., s. 165

(61) F. Buhl, *Hanif*, İ. A. C. s. 217

cı, mûrai ma'nasında kullanıldığını, en sonunda müşrik ma'nasını ifade etmeye başladığını söyler (62).

Wellhausen, hanif kelimesinin Hristiyan Zahidi ma'na-sına geldiğini söylerken (63). Caetani, Süryanî, eserler-de bu kelimenin mütezilî, Hristiyan mütezilesi için kulla-nıldığını ifade etmektedir (64). Yakubî (H. 292), Davud (A. S.) a karşı savaşan Filistinlileri, «Hunefa» olarak isimlen-dirmekte ve onların yıldızlara taptığını söylemektedir (65). Abdülmesih el-Kindî eserinde Hz. İbrahim'in, başlan-gıçta Hanif olarak putlara taptığını, bilahare Hanifliği, ya-ni puta tapıcılığı terk ederek tevhid inancına döndüğünü ve kendi kutsal kitaplarında Hanifliğin, puta tapıcılık ola-rak zikredildiğini ifade etmektedir (66).

Hanif kelimesi, Winckler'e göre, Habeşce'den alın-mıştır. Grimme ise, kelimenin Arapça kökenli olmakla be-raber yine putperest ma'nasına geldiğini söylüyor. A. Jef-rey'e göre kelime, Süryani menşelidir ve çoğunlukla put-perest ma'nasına gelmektedir (67).

Yukarda belirtmeye çalıştığımız görüşler, gayri müs-limlerin görüşleridir. Kendilerine atıfta bulunduğumuz ba-zı İslâm ulemasının görüşleri, bu gayri müslimlerin görüş-leri ile uygunluk arzettiği için onlara atıfta bulunduk, Ha-nif kelimesi, İslâmî kaynaklarda geçtiği şekilde, eski ve yeni Ahd'in hiçbir yerinde mezkur değildir.

Mişna Gemara ve Talmud'da, sözlü Yahudi rivayetle-rinde Hanif kelimesinin geçtiğine dair, bu kelime ile ilgi-

(62) L. Caetani, *İslâm Tarihi*, Çev. Hüseyin Cahit, C. II. s. 29

(63) Abraham İ. Katsh, *Judaism in İslâm*, Newyork, 1954, p. 108

(64) L. Caetani, *a.g.e.*, s. 29

(65) İbni Vadih el-Ahbarî, *Tarihu'l-Yakubî*, Necef, 1958, C. I., s. 37

(66) M. Watt, *a.g.e.*, s. 166

(67) Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, Ka-hire p. 114

lenen hiç bir araştırmacının eserinde bu tür beyana rastlamadık. İslâmiyetin zuhurundan sonra Hristiyan ve Yahudiler tarafından yazılmış risale ve benzeri eserlerde Haniflik ile ilgili olarak geçen ifadelerin, İslâmiyeti tahkir kasdı ile polemik yapmak için yazıldığında şüphe yoktur.

İslâm uleması kelimenin, Arapça H-N-F kökünden lügatte meyletmek, yönelmek ma'nasına geldiğinde müttefiktir. İsfehanî (H. 502) «Hanef» kelimesinin dalaletten hidayete, doğru yola meyletmek; «Cenef» kelimesinin ise doğru yoldan dalalete sapmak ma'nasına geldiğini, Sabee kelimesinin de doğru yoldan dalatete sapmak anlamına geldiğini söylemektedir. Ona göre Hanif; dalaletten, batıldan hak yola meyleden demektir. Çoğulu hunefa gelir. «Tehane» ve «Tahannüf» de doğru yolu aramak demektir. Ahnef ise ayağı çarpık olan kimse demektir. Ayrıca o, Arapların hacceden, sünnet olan herkese (İbrahim'in dine mensup olduklarını beyan babında) «Hanif» ismini verdiklerini söylemektedir (68).

Hanef kelimesinin ayaktaki eğrilik, sağ ayağın baş parmağının sola, sol ayağın baş parmağının sağa doğru eğilmesi, ayağın ters dönmesi sureti ile o ayağın, sırtı üstünde yürümek, istikamet, doğruluk, meyletmek, sapmak ve dönmek ma'nalarına geldiği, İslâmi kaynaklarda yer almaktadır (69). Müfessirler bu lügat anlamına dayanarak Kur'an-ı Kerim'de Hanif kelimesinin, geçtiği ayetleri tefsir ederlerken, bu kelimenin batıl dinlerden, puta tapıcılıktan tevhid akidesine yönelmek, hakka dönmek ma'nasına geldiğini beyan etmektedirler. Kelimenin, «mille

(68) Ragib el-İsfehanî, el-Müfredat, s. 133-134, 274, 275

(69) Cemaluddin Muhammed b. Mükrim İbni Manzur, Lisanu'l-Arab, C. IX, s. 56; İsmail b. Hammad el-Cevherî, es-Sihah, C. IV, Mısır 1956, s. 1347; Seyyid Muhammed, Murteza ez-Zebidi, Tacu'l-Arus, C. VI., Beyrut, 1966, s. 77

İbrahim'e hanifen» (70) şeklinde «İbrahim'in dini haniflik» anlamında Kur'an'da geçmesi yüzünden bu kelimenin İbrahim'in dininin adı olduğunu ifade etmektedirler (71). İbni İshak, İbni Hişam vb. İslâm tarihçileri, eserlerinde «Dinu'l-Hanifiyyeti» (haniflik dini) demek sureti ile (72) kelimenin, bir din adı olduğunu açıkça ifade etmektedirler.

Bir kısım batılı müsteşrikler, Haniflik meselesini Hz. Muhammed'in tamamen kendi kafasından uydurduğunu söylerken (73) diğer bir kısmı, Hanif kelimesinin Arapça olmadığını; kafir, putperest, müşrik, adi, ahlâksız ma'nasına geldiğini söylemek suretiyle, Hz. Muhammed'in cehaleti yüzünden yanlış şekilde bu kelimeyi kullandığını iddia etmektedirler.

Hanif kelimesinin, Arapça menşeli bir kelime olduğuna en iyi delil, onun Arap gramerinde A'cemi (yabancı) bir kelime olarak kabul edilmeyip, cer ve tenvinli olarak kullanılışıdır. Arap gramerinde, başka dillerden gelen kelimeler A'cemi (yabancı) kabul edilir, normal olarak bu kelimeler cer okunmaz ve tenvin kabul etmezler. Meselâ; Kur'an'da geçen İbrahim, İsmail, İshak, Yakub vb. kelimeler, Arap gramerinde A'cemi sayılır, Kur'an'da bu kelimelerin cer okunduklarını ve tenvin aldıklarını görmek mümkün değildir. Eğer Hanif kelimesi, orjinal olarak Arapça bir kelime sayılmasaydı, yani başka dilden gelmiş A'cemi bir kelime kabul edilseydi, onun cersiz ve tenvinsiz okunması gerekirdi, halbuki Hanif kelimesi, Kur'an'da her yer-

---

(70) Kuran-ı Kerim, Bakara, 136

(71) Esiruddin Ebu Abdillah Muhammed b. Yusuf Ebi Hayyan, Bahru'l-Muhit, C. I., Riyad (H. 1329), s. 406 Fahraddin er-Razi, Mefatihul-Gayb, C. V., s. 373; el-Kurtubî, el-Cami li Ahkami'l-Kuran C. II, 139, Zemahşeri, el-Keşşaf, C. I., s. 145

(72) İbni İshak, Sire, s. 69-70; İbni Hişam, Sire; C. I., s. 138

(73) L. Caetani, a.g.e., s. 211

de tenvin ile gelmiştir, bu da bu kelimenin başlangıçtan beri Arap gramercileri tarafından Arapça kökenli bir kelime olarak değerlendirildiğini gösterir.

Batılı müsteşrikler, Hanif kelimesinin benzeri bazı kelimelerin, Süryanice, İbranice ve Aramicede de bulunmasından, bu kelimenin aslının Arapça olmayıp, illa da bu dillerden alınmış olduğu sonucunu çıkarmaya çalışıyorlar. Peki bu diller Hanif kelimesine benziyen bu kelimeleri (Hanpe, Hanephe, Hanputho, Hanef) Arapça'dan almış olamazlar mı? niçin illa Arapça onlardan bu kelimeyi almış olsun? Aslında Süryanice, İbranice, Aramice ve Arapça aynı dil grubu içindedir, bu dört dil birbiri ile akrabadır ve Sami dil grubunu oluştururlar. Benzer kelimeler, bu dillerde değişik anlamlarda kullanılırlar. Meselâ; İbranice de «Lehem», ekmek ma'nasına gelirken, benzer bir kelime «lahm», Arapça'da «et» ma'nasına gelmektedir. Aynı dil grubuna giren diğer bir çok dilde de bu gibi durumlarla karşılaşmak mümkündür. Meselâ; Sanskritçede «deva», Allah ma'nasına gelirken, Farsça'da «dev», şeytan ma'nasına gelmektedir (74). Aynı şekilde Hanif kelimesi, Arapça'da yanlış yoldan doğru yola, çok tanrıçılıktan, putperestlikten tevhid inancına dönen ma'nasına gelirken, Arapça'ya akraba olan Süryanice, İbranice ve Aramice'de kelimenin, başka başka ma'naları olabilir. O dillerde bu anlamların olması, Arapça'da da illa bu anlamda olmasını gerektirmez.

Bazı İslâmi eserlerde, Hanif kelimesinin, Sabii ve putperest kelimeleri ile karışmasının sebebi, bu inançların aynı bölgelerde iç içe yaşamış olmalarına bağlanabilir. Babil ve Harran bölgelerinde ortaya çıkan İbrahim (A.S.), Sabiiliğe ve onun bir istihalesi durumunda olan putperest-

---

(74) Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eserleri, Çev. M. Said Mutlu, İstanbul, 1966 s. 71

liğe karşı, Haniflik inancını yaymıştır. İbrahim (A.S.) İsmail ile Kâbe'yi inşa ettikten sonra, oranın halkını hacca çağırmış, davetine icabet edenlerle beraber hac görevini ifa etmiştir. Oğlu İsmail, babası İbrahim'in inancını Hicaz çevresinde tebliğ etmiş ve bu bölgede de **Haniflik** inancı, putperestlik inancı ile iç içe yaşamıştır. İbrahim ve İsmail'in ölümünden sonra, Babil, Harran ve Hicaz bölgelerindeki Haniflik inancında tahrifat meydana gelmiş, buradaki Sabiiler ve putperestler arasında gerçek Haniflik yok olmakla beraber, bir kısım putperestler, Sabiiler ve müşrikler kendilerini hâlâ **Hanif** diye isimlendirmiş olabilirler. Nitekim Mekke'nin fethedilmesini müteakip, Hz. Muhammed, Kâbe'ye girdiğinde, Kâbe'de İbrahim (A.S.)'ın fal oku açan suretinin mevcut olduğunu görünce, «Allah onları katletsin, onlar bizim atamız (İbrahim)ı, fal oku açıyor şeklinde gösterdiler. İbrahim nerede, fal okları nerede?» dedikten sonra, «İbrahim ne Yahudi ne de Nasranî idi, o Hanif ve Müslim'di, O, müşriklerden değildi» (75) ayetini okudu, İbrahim'in suretini ve diğer suret ve putları Kâbe'den çıkarttı (76). Mekkelî müşrikler arasında sünnet olmak oldukça yaygın olup, erkeklerin sünnet olmaması en büyük ayıplardan biri idi (77). Hz. Muhammed'den önceki dönemlerde Hicaz'da tevhid inancının mevcut olup, zamanla Arapların bu inançtan putperestliğe döndükleri hususu hemen hemen Arap tarihi ile ilgilenen herkes tarafından kabul edilen bir husustur (78). Mekke'nin fethedildiği gün Kâbe'de bulunan İbrahim'in sureti, müşriklerin dahi İbrahim'e sahip çıkışının açık delilidir. Mesudi, Birunî, İbnu'n-Nedim vb. müelliflerin eserlerinde görülen Hanif, Sabî ve

(75) Kuran'ı Kerim Al-i İmran 67

(76) İbni Hişam, Sire, C. IV., s. 55

(77) Taberi, Tarih, C. II., s. 350

(78) Mahmud Şükrü el-Alusî el-Bağdadi, Bulûgu'l-Ereb Fi Mari feti Ahvali'l-Arab, C. II, (H.) 1342, Mısır, s. 196, İbni İshak, Sire, s. 100

putperest kelimelerinin anlamlarının karışmasına bu açıdan bakmak gerekir.

Kur'an'da ve Hadis'te Hanif, batıldan hakka meyleden, çok tanrıçılıktan tevhid inancına dönen, İbrahim'in dininde olan kimse ma'nasına gelmektedir (79). Bazı müsteşrikler de kelimenin Kur'an'da bu anlamda kullanıldığını, kendi söyledikleri Lügat anlamının kastedilmediğini itiraf etmektedirler (80). İslâmî kaynaklar, Hanifliği İbrahim'in tebliğ ettiği din olarak tarif ederlerken, ayrıca kimlere Hanif dendiği konusunda da değişik görüşler ileri sürerek; Sünnet olan, Kâbe'yi ziyaret eden, cünüplükten yıkanan, anne, kız, teyze, hala gibi nikah düşmeyen yakın akrabaya ile evlenmeyi yasaklayan, Allah'ın haram kıldığı şeyleri kendileri için haram sayan, Kâbe'ye yönelen, bütün peygamberlere iman eden, Allah'ın birliğine şehadet eden ve doğru yolda olan kimselere **Hanif** dendiğini söylemişlerdir (81). Bu konuda Ebu Hayyan, Hanif kelimesinin, Müminle kafir arasını ayıran bir alem olduğunu söyler (82). Taberi, bu konuda ileri sürülen değişik görüşleri inceleyerek, yukarda sayılan şeylerden bazılarını yapan kimseye Hanif demenin doğru olmadığını, en doğru ma'nanın, İbrahim'in dinine tabi olmak şeklinde olduğunu söyler ki (83), bize göre de en muvafık ma'na budur. Çünkü Taberi'nin belirttiği gibi, Yahudiler sünnet oluyor, Mekkeli müsrikler sünnet oluyor, Kâbe'ye yöneliyor ve tavaf ediyorlardı. Yukarda zikredilenlerden bir kaçını yapmak, **Hanif** olmaya

(79) Thomas Patrick Hughes, Dictionary of İslâm, Library of Religious and philosophic Thought, New Jersey 1965. p. 161

(80) R. Bell, Introduction to the Quran, p. 12, Fr. Buhl, Hanif, İ. A., V, s. 212

(81) Fahrüddin er-Razi, Mefatihu'l-Gayb, C. I., s. 747, Taberi, Tefsir, C. III, s. 104

(82) Ebu Hayyan, Bahru'l-Muhit, C. I., s. 406

(83) Taberi, Tefsir, C. III, s. 107

yetse idi, onlara da **Hanif** demek gerekirdi. Şehristanî Haniflik üzerinde çok geniş bilgiler vermektedir. Ona göre Haniflik, Sabiiliğin zıddı, insanın peygamber olabileceğini kabul eden ve İbrahim (A.S.) tarafından tebliğ edilen bir tevhid dinidir. Şehristanî, Hanifliğin inanç esaslarını geniş bir şekilde ele alır ve anlatır (84).

Müsteşriklerin Hanif kelimesini Kur'an-ı Kerim'deki belirtilen ma'nanın dışında kullanmak istemelerine rağmen, İslâm öncesi dönemde onların kasdettiği ma'nada bu kelimeyi kullanan yoktur. Bazı putperest ve müslüman olmayan Arap Şairlerin, şiirlerinde kullandıkları bu kelime ile, ne kasdettiklerinin tam olarak belli olmadığını yine bu müsteşrikler ifade ediyorlar (85). İslâm öncesi dönemde Mekkeli Araplar tarafından «Hanif» kelimesi ve anlamı tanınıyor ve biliniyordu. Çünkü Bi'setten önce Araplar arasında dinî bir cemaat teşkil edecek kadar güçlü olmamakla beraber, «Hanifler» adı ile bilinen bir grup vardı. Bunlar Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce bu kelimeyi «İbrahim'in Dinî Haniflik» şeklinde kullandıkları gibi, ayrıca bu dinin esaslarını bulup, ona göre ibadet etmek istiyorlardı. Bu Haniflerden bir kısmı, Hz. Muhammed ortaya çıkınca ona muhalefet etmiş, bir kısmı ise Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce Hristiyanlığa girmişler ve bu din üzerine ölmüşlerdir (86). Bunlardan Hz. Muhammed'e şiddetle muhalefet edenlerden Ümeyye b. Ebi Salt bir şiirinde, «Küllü dinin yevme'l-Kıyameti indellahi illa din'el-Hanifiyyeti bûrun» Kıyamet gününde Allah katında Haniflikten başka bütün dinler geçersizdir» (87) demektedir.

---

(84) Şehristani el-Milel, C. I., s. 565--570

(85) Fr, Buhl, Hanif, İ. A., C. V/2, s. 216

(86) İbni İshak, Sire, s. 93, İbni Hişam, Sire, C. I., s. 138

(87) İbni Hişam, Sire, C. I., s. 62

Hız. Muhammed'e vahyin ilk geldiği sıralarda, Hız. Hatice'nin amcazadesi Varaka b. Nevfel'in, O'nun şüphesini izale edici tavırları ve bu şahsın da hanifliğin esaslarını arayanlardan olması, İslâm öncesi dönemde bu kelimenin Araplar tarafından bilindiğinin delilidir.

Son haniflerden Amr b. Nüfeyl, bir gün Kâbe'ye gelip, sırtını Kâbe duvarına dayayarak, «ey Kureyş ahalisi nefsim kudretinde olan (Allah)a yemin ederimki, içinde benden başka İbrahim'in **Haniflik** dininde olan kimse yoktur» diye halka hitab ediyor, sonra da «ey Allah'ım, sana ne şekilde ibadet edileceğini bilsem, o şekilde ibadet ederdim ama bilmiyorum» dedikten sonra elleri üzerine secde ediyor (88). Bu olay ve benzeri olaylar, Hız. Muhammed'in nübüvvetinden önce meydana gelmiştir. Bu net ifadeler karşısında herhangi bir yoruma mecali kalmayan müsteşrikler, çareyi, bu şiir ve konuşmaların, sonradan Müslümanlarca uydurulmuş olduğuunda buluyorlar. O'nlara göre, İslâm öncesi dönemde Ümeyye b. Ebi Salt, böyle bir şiir söylememiş, Varaka b. Nevfel, Amr b. Nufeyl, bu ifadeleri kullanmamış, ama İslâmiyet zuhur ettikten sonra Müslümanlar, böyle olayları uydurmuşlardır. Eğer İslâm tarihi kaynakları, bu şiir ve hutbeleri uydurmuş olsalardı, bu şahıslardan bir kısmının bilahare Hristiyanlığa geçtiğini söylemezler, hepsini Müslüman gösterirlerdi. İslâm tarihçileri bu hususta öylesine tarafsızdırlar ki, bu şahısların Hız. Muhammed'e ve İslâmiyete hakaret ihtiva eden sözlerini bile, yorumlamaksızın bize nakletmişlerdir. Mesele; son Haniflerden Ubeydulah b. Cahş'ın, İslâmiyeti kabul edip Habeşistan'a göç ettikten sonra, orada irtidat ederek Hristiyanlığı benimsediğini, hatta O'nun, İslâmiyet hakkında «biz gözlerimizi açtık size hâlâ köpekler gibi göz-

(88) İbni İşhak a.g.e., s. 96

lerinizi kırıştırıyorsunuz» dediğini dahi naklederler (89). İslâmiyete destek bulma amacı ile «İbrahim'in Haniflik dini» ifadesini İslâm tarihçileri uydurmuş olsalardı, son olarak bu naklettikleri şeyler, İslâmiyeti desteklemek şöyle dursun, kökten tahrib eder niteliktedir, böyle olunca hiç değilse bu İslâm aleyhtarı cümlelere kitaplarında yer vermezlerdi. İslâm tarihçilerinin, Hanifler meselesini uydurmuş olması imkânsızdır.

Hanif Kelimesi Hakkında Müsteşriklerin Yorumları :

Müsteşrikler, Kur'an-ı Kerim'de geçen «Hanif» kelimesinin Mekke dönemi ayetlerinde geçmediğini, ancak Medine dönemi ayetlerinde geçmeye başladığını söylemektedirler. O'nlara göre Hz. Muhammed, İbrahim, İsmail ve Haniflik hakkındaki malumatı Medineli Yahudilerden almıştır. Bazıları biraz daha ihtiyatlı davranarak, Hz. Muhammed'in bu hususlarda Mekke döneminde de bazı Yahudi ve Hristiyanlardan bilgi almakla beraber, Hristiyan ve Yahudilerin kendisini destekleyeceklerini umduğu için bunları Mekke döneminde söylememiş, Medine'de bu Ehl-i Kitapla arası açılınca, kendi inancını Yahudilik ve Hristiyanlıktan daha köklü gösterebilmek için bu hikayeyi uydurmuştur (90). Zaten müsteşriklerin temel hedefleri, Hz. Muhammed'e gelen vahyi inkâr etmek, Kur'an'ı Kerim'in, Hz. Muhammed tarafından uydurulduğunu ispat edebilmektir. Bunlar, Hz. Muhammed'in geçmiş dönemlere ait hikaye ve masalları, daha önceki dinlerde mevcut olan hükümleri kompoze ederek, kendi kafasından yeni bir din ortaya çıkardığını, Kur'an'da mevcut olan şeylerin büyük bir bölümünün Yahudilik ve Hristiyanlıktan alınmış olduğunu vb. çeşitli iddiaları ileri sürmektedirler. Ancak bu müs-

---

(89) İbni Hişam, Sire, C. 1. s. 139

(90) Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, p. 17-18

teşriklerden bir kısmı, Hristiyanlığı daha üstün göstermek amacı ile İslâmiyetin pek çok şeyi Hristiyanlıktan aldığını ve dolayısı ile İslâmiyetin Hristiyanlığa dayandığını iddia ederken, diğer bir kısım müsteşrikler ise, İslâmiyetin temel esaslarını Yahudilikten aldığını, dolayısı ile bu dinin Yahudiliğe dayandığını ileri sürmektedirler. R.B. Smith, A. Guillauma, A. Geiger, Wensinck, Snouck, Nöldeke gibi müsteşrikler, İslâmiyetin temelini Yahudiliğe dayandırır-larken (91); Brockelmann, Goldziher, H. P. Smith ve R. Bell gibileri de, İslâmiyeti Hristiyanlığa bağlamakta, bilhassa Brockelmann, Hz. Muhammed'in Ahd-i Atik ve Yahudi sözlü ananesinden bazı şeyleri almakla beraber, O'nun esas muallimlerinin Hristiyanlar olduğunu, Yasin ve Kehf sure-sindeki olayların kaynağının Hristiyanlık olduğunu belirtiyor (92). Bir kısım Müsteşrikler ise, İslâmiyet üzerinde Yahudiliğin mi yoksa Hristiyanlığın mı daha etkili olduğuna bir türlü karar veremiyor, ikisinin de etkili olduğunu, ancak hangisinin daha etkili olduğunu belirtmenin güç olduğunu ifade ediyorlar (93).

Görüldüğü gibi müsteşriklerde hakim olan tek kanaat. Hz. Muhammed'in Kur'an-ı Kerim'i ve İslâmiyetin esasla-rını kendi kafasından Yahudi ve Hristiyanlardan duydukla-

-
- (91) G. H. Bousquet, J. Schacht, *Selected Works of Snouck Hurgronje*, p. 17 - 18; Abraham Geiger, *Judaism and İslâm*, Madras, 1898, p. 2; Alfred Guillauma, *The Influence of Judaism on İslâm*, Oxford, 1928, p. 3; R. B. Smith, *Muhammed and Muhammedanism*, London, 1889, p. 146; A. J. Wensinck, İbrahim, *Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiyye*, C. I., Tahran, 1933, s. 27 - 28
- (92) Carl Brockelmann, *History of the İslamic People*, London, 1950, p. 16 - 17; Richard Bell, *The Origin of İslam in its Christian Environment*, London, 1926; H. P. Smith *The Bible and İslâm*, Newyork, 1897, p. 315; İgnatz Goldziher, *İslâm*, J. E., V. VI., Newyork, 1904, p. 651 - 659
- (93) Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, Hildesheim, p. 17 - 18; Abraham İ. Katsh, *Judaism in İslâm*, p. XIV

rını kompoze etmek sureti ile ortaya çıkardığı şeklindedir. Nöldeke, bunlara ilâveten, O'nun eski cahiliye çağı Arap adetlerini de bildiğini, ondan da bazı şeyler almış olduğunu söylerken (94); Snouck, Hz. Muhammed'in okuma yazma bilip bilmediği hususu ile ilgileniyor, ancak «o okuma yazma bilse bile, zamanında ki yazılı Yahudi ve Hristiyan kaynakları anlayacak seviyede dil bilmediğini lûtfen itiraf ediyor (95).

Müsteşrikler, aslında sabit bir fikre sahiptirler, onların yaptığı şey, kendi kanaatlerine mesnet aramaktan ibarettir. Bu yüzden Kur'an'daki herhangi bir ayetin kendi tezlerini destekleyebileceğini sezdikleri anda o ayetin başına ve sonuna dahi bakmadan ve Arap dili bakımından kelimelerin gramer özelliklerini dahi düşünmeden, Onu kesin bir delil olarak ileri sürmektedirler. Meselâ Snouck Hurgronje, Mekki sureler olan Secde, Sebe ve Yasin surelerinin 2, 43 ve 5. ayetlerinde, Allah'u taalanın Hz. Muhammed'den önce Araplara hiç peygamber göndermediğini, onlara gönderilen ilk peygamberin, Hz. Muhammed olduğunu bildirdiğini söylerken, medeni ayetlerde, İbrahim, İsmail ve Kâbe motifinin işlendiğini ve dolayısı ile Araplara İbrahim ve İsmail'in peygamber olarak gönderildiğinin anlatıldığını söylüyor (96). İlk bakışta sanki Kur'an'da bir tezat varmış gibi görünüyor. Ancak başka bir kaynağa dahi bakmaya gerek kalmaksızın, Snouck'in zikrettiği ayetlerin başına ve sonuna bakmak dahi, O'nun bu konuda ne kadar yanıldığını veya ne derece peşin hükümlü olduğunu açıkça gösterir. Sebe' suresi 44. ayette, Snouck ve Wensinck'in çelişki var diye sarıldığı ifade aynen şöyle,

---

(94) T. Nöldeke, a.g.e., s. 19

(95) G. H. Bousquet, a.g.e., p. 9

(96) Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest, Verspreide Geschriften Deel I*, Leipzig, 1923, p. 25; Wensinck, İbrahim, *Dairetu'l-Maarifi'l-İslamiyye*, C. I, s. 28

«Biz onlara okuyacakları bir kitap vermemiş ve senden önce de onlara bir uyarıcı göndermemiştik». Bu ayetin «senden önce onlara bir uyarıcı göndermiştik» sözünü, gördünüz mü ayette «daha önce Araplara hiç peygamber gönderilmedi» diyor diye yorumluyorlar. Halbuki anlamın böyle olmadığı 43, 44 ve 45. ayetler beraberce okunduğunda öylesine açık şekilde ortaya çıkıyor ki bu müsteşriklerin böyle bir iddiayı bu ayete dayanarak, nasıl ortaya attıklarını anlamak mümkün değildir. Üç ayetin mealini ibret için bir arada verelim «Onlara bizim ayetlerimiz apaçık okunduğu zaman, «Bu adam, sizi babalarımızın taptıklarından alıkoymaktan başka bir şey istemiyor, bu Kur'an, düpedüz uydurmadan başka birşey değildir» derlerdi. Hak inkâr edenlere gelince, onun için «Bu apaçık bir büyüdür» demişlerdi. Halbuki biz onlara okuyacakları bir kitap vermemiş ve senden önce de O'nlara bir uyarıcı göndermemiştik. O'nlardan önce gelenler de yalanlamışlardı, oysa bunlar, onlara verdiğimizde onda birine bile erişememişlerdi. Böyleyken peygamberlerimizi yalanladılar» (97). 43. ayette Kur'an-ı Kerim'e uydurma diyenler, Hz. Muhammed için, «bu bizi babalarımızın dininden uzaklaştıracak, bunun kitabı büyüdür» diyorlar. Buna karşılık, Alahu Teala «ya Muhammed! onlar, babalarının yolundan onları saptıracağını söylüyorlar, onların babalarına biz ne kitap ne de peygamber göndermedik. O'nlara babalarının elinde bizim bir peygamberimize gönderdiğimiz herhangi bir kitap yoktur» diyor. Aslında ayette, sadece Mekke müşriklerin kastedildiğine dair açık bir delil yok, ama sadece onlar kasedilse bile, ma'na son derece açıktır. Kasedilen, Hz. Muhammed'in getirdiği Kur'an'a muhalif yolda olan babalardır, bütün babalar değildir. Yani «babalar» ile maksat, Hz. Muhammed'den önceki bütün Arap tarihi değildir, şirke düşülen dönemdir. Bu dö-

(97) Kur'an-ı Kerim, Sebe; 43-45

nemin inancı Kur'an'a uymadığı için, ona muhalefet vardır. Ama meseleyi kökten çözen cevap, 45. ayette vardır. «O'nlardan öncekiler de yalanladılar.» kim «O'nlara»? Hz. Muhammed'in kitabına, «bu kitap ancak bir büyüdür» diyenler. İşte bu «onlar»dan öncekiler, yani onların ataları : Bu atalar da yalanladılar. Neyi yalanladılar? Allah onlara da kitap, peygamber göndermiş olmalı ki, O'nu yalanlamışlar. 45. ayetin sonu, Snouck gibi düşünenlere nihaî cevabı veriyor. «Bunlar, O'nlara verdiğimizde onda birine ulaşmışlardı. Böyleyken, O'nlara peygamberlerimizi tekzip ettiler» Yani Hz. Muhammed'den önce, Kureyşlilerin atalarına peygamberler gelmiş ve onlar bu peygamberleri yalanlamışlardır.

Snouck'un aynı konuda ileri sürdüğü diğer bir ayet, Yasin suresi 5. ayetidir. Bu ayetin meali şöyle, «Bu (Kur'an), babaları uyarıldıkları halde gafil olan bir kavmi, uyarman için (gönderilen bir kitaptır)» Snouck, bazı müfessirlerin bu ayetteki «ma» harfini menfi sayarak, ayete «Bu, babaları uyarılmadığından gafil kalmış bir milleti uyarman için (gönderilmiş bir kitaptır)» (98) ma'nasını vermelerinden dolayı, «babalarına kitap gönderilmediğinden» ifadesinden, «Araplara daha önce hiç kitap gönderilmedi» deniliyor diye hüküm çıkarıyor. «Ma» harfinin ma'nası, menfi dahi olsa bu, «onların babaları» ifadesi ile, İslâm öncesi Kureyş'in bütün tarihinin kasdedildiğini nereden anlayacağız. Kaldı ki Arap gramerinde buradaki «ma» harfinin ma'nası olumsuz (menfi) olabileceği kadar, Masdariye ve mevsul olarak da ma'na verilebilir. Burada olumsuz ma'nanın verilmemesi daha muvafıktır. «Babaları uyarıldıkları halde gafil olan bir kavmi, uyarman için» şeklindeki ma'na daha doğrudur. Fahreddin Razi, olumsuz ma'nanın, burada imkânsız olduğunu, zira «Gafilun» ifadesinin kullanı-

---

(98) Hüseyin Atay, Yaşar Kutluay, Kuran-ı Kerim ve Türkçe anlamı, Ank., 1961, s. 439

labilmesi için, mutlaka uyarılmış olmanın gerektiğini, uyarılmıyanlara gafil demenin doğru olmayacağını ifade ediyor (99). Snouck ve Wensinck'in ileri sürdüğü üçüncü ayet, Secde suresi 3. ayettir. «Onu, peygamberin kendisi uydurdu diye mi söylüyorlar? aksine O, senden önce peygamber gönderilmemiş olan bir milleti, uyarman için rabbinden gelen bir gerçektir.» Snouck bu «senden önce bir peygamber gönderilmemiş» ifadesini, bütün Kureyş ve Arap tarihi için söylenmiş olarak alıyor, halbuki burada kasdedilen, daha önceki geçen peygamberlerle Hz. Muhammed arasında geçen, fetret devridir (100). Çünkü aynı mealde gelen diğer ayette ma'nanın böyle olduğuna dair açık delil vardır (Sebe 43, 44, 45.)

Snouck ve benzerlerinin asıl dikkatından kaçan husus şudur, Kur'an, sadece bir ırka ve millete tahsis edilmiş olmadığından, Hz. Muhammed, asla kendini bir Arap peygamberi olarak takdim etmemiştir. Aslında, Kur'an'daki «kavmen» ifadeleri bile, bir ırkı, bir soyu değil, bir topluluğu bildirir. Kur'an-ı Kerimi, Ahd-ı Atik'in ırkçı ve siyonist havasına sokarak bu şekilde ma'na çıkarmak Kur'an'ın cihan şumüllüğü ile asla bağdaşmaz. Kur'an'ın ayırımı, ırk açısından değil, inananlar ve inanmayanlar açısındanadır.

Müsteşriklerin Haniflik konusunda en çok ilgilendikleri noktalardan biri de, bu kelimenin geçtiği ayetlerin Mekki ve Medeni oluşu hususudur. O'lar, «İbrahim'in dini Haniflik» sözünün Medeni surelerde geçtiğini, dolayısı ile bu ifadeyi, Hz. Muhammed'in Medineli Yahudilerden öğrenerek kullandığını iddia ediyorlar. Biz önce Hanif ve Huneфа kelimelerinin geçtiği ayetleri Mekki ve Medeni olarak tasnif etmek suretiyle zikredeceğiz. Sonra Müsteşriklerin iddialarının ne kadar mesnedden mahrum olduğunu ortaya koyacağız.

(99) Fahreddin er-Razi, Mefatihul-Gayb, C. VII., s. 61

(100) Kurtubî, Tefsir, C. XIV., s. 85

1 — «Onlar, Yahudi veya Nasranî olun ki, hidayete eresiniz dediler. (O'nlara) de ki, biz «hanif» olarak İbrahim'in dinine uyarız, O müşriklerden değildi» (Bakara 135, Medenî)

2 — «İbrahim Yahudi de değildi, Nasranî de değildi, ama o, «hanif» bir müslim idi, O, müşriklerden değildi» (Al-i İmran, 67, Medenî)

3 — «De ki, Allah doğru söyledi, onun için «Hanif» olarak, İbrahim'in dinine uyun, O, müşriklerden değildi» (Al-i İmran, 95, Medenî)

4 — «İyilik yaparak kendisini Allah'a teslim edip «Hanif» olarak, İbrahim'in dinine yönelenden, din bakımından daha iyi kim olabilir, Allah İbrahim'i dost itti haz etmişti» (Nisa, 125, Medenî)

5 — Şüphesiz ben yüzümü «Hanif» olarak gökleri ve yeri yaratana çevirdim, ben müşriklerden değilim» (Enam, 79, Mekki)

6 — De ki «Şüphesiz rabbim beni doğru yola, gerçek dine, «Hanif» olarak İbrahim'in dinine iletti, O müşriklerden değildi» (En'am, 161, Mekki)

7 — «Hanif» olarak yüzünü dine çevir, sakın müşriklerden olma» (Yunus, 105, Mekki)

8 — «Şüphesiz İbrahim, «Hanif» olarak Allah'a boyun eğen bir önderdi, O, müşriklerden değildi» (Nahl, 120, Mekki)

9 — «Sonra sana «Hanif» olarak, İbrahim'in dinine uy, O, müşriklerden değildi diye vahyettik» (Nahl, 123, Mekki)

10 — «Sen yüzünü, «Hanif» olarak dine, Allah'ın insanları onun üzerine yaratmış olduğu fıtrata çevir, Allah'

in yaratmasında değişme yoktur, İste dosdoğru din budur, fakat insanların çoğu bunu bilmezler» (Rum, 30, Mekki)

1 — «O'na şirk koşmayan, Allah için «Hanifler» olunuz. Her kim Allah'a şirk koşarsa, yükseklerden düşüp, kuşlar tarafından kapışılmış veya rüzgar tarafından uzak bir yere sürüklenip götürülmüş gibi olur.» (Hac, 31, Medenî)

12 — «O'nlr, «Hanifler» olarak, dini yalnız Allah'a has kılarak, O'na kulluk etmek, namazı kılmak ve zekatı vermekle emrolunmuşlardı. Dosdoğru olan din de budur» (Beyyine, 5, Medenî)

Bu ayetlerden ilk dört tanesi ile, son iki tanesi Medenî'dir. (Son iki ayette «Hanif» yerine, «Hunefa» tabiri geçmektedir). Diğer ayetler Mekki'dir. Surelerden; Bakara, Al-i İmran, Nisa, Hac ve Beyyine sureleri Medenî, En'am, Yunus, Nahl, Rum sureleri Mekki'dir. Sure olarak dokuz sureden beşi Medenî, dördü Mekki'dir. Ayet olarak altısı Mekki, Altısı da Medenî'dir. Bu ayetlerden, Bakara 135, Al-i İmrân 95, Nisa 125, En'am 161, Nahl 123 de «Hanif» kelimeleri, «millele İbrahim'e» ile birlikte zikredilmiş, Al-i İmran 67 de, «Hanifen Müslimen» şeklinde kullanılırken, Yunus 105; Rum 30; Beyyine 5 de Hanif kelimesi «din» ile irtibatlı olarak geçmekte; Nisa 125 de ise hem «din», hem «Esleme» ve hem de «Millele İbrahim'e» ifadeleri ile birlikte kullanılmaktadır. En'am 70 de «din» ve «Millele İbrahim'e» ile beraber geçmekte, geri kalan yerlerden Nahl 120 de «Ümmeten kaniten» ile birlikte, Hac 31 de «Hunefa e-lillahi» şeklinde geçmektedir. Bunlardan Rum süresi 30. ayet, ma'na olarak Hanifliğin ne olduğunu ifade etmesi bakımından son derece önemlidir. Sure ve ayet, Mekki'dir. İfade aynen şöyledir «Yüzünü «Hanif» olarak dine, Allah'ın insanları onun üzerine yaratmış olduğu fitrata çevir» bu

rada bize göre Hanifliğin gerçek anlamı ortaya çıkmaktadır. Haniflik bir dindir. Bu din, bir yandan İbrahim'in tebliğ ettiği dinin özel adı olmakla beraber, öbür yünden, Allah'ın insanları o fıtrat ve istidat üzerine yarattığı dindir. İnsan, yaratılışında o dini bulmaya istidatlı olarak yaratılmıştır. Bu din, akıl yolu ile Allah'ın varlığını bulma ve ona inanmadır. Bütün peygamberler, bu dini tebliğ etmektedirler. Kelime, aynen müslim kelimesi gibi kullanılmıştır (101). Müslim kelimesi bir yandan, Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği dinin özel adı olarak kullanılırken, öbür yandan, diğer peygamberlerin tebliğ ettikleri inanca da aynı isim verilmekte, hatta Beni İsrail ve onların babası Yakub için Kur'an'da Müslim ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifadenin kullanıldığı (Bakara 132 - 133) ayetler, Mekki değil, Medenidir. Aynı ifade Bakara 131 de İbrahim için de geçmektedir. «O'na (İbrahime), rabbisi «Müslüman ol» dediğinde O, «Alemlerin rabbına teslim oldum» demişti.» Bu ayet ve Al-i İmran 67 deki «Hanifen Müslimen» ifadelerinden, **Haniflik** ve **İslâm** kelimeleri arasında bir irtibat ortaya çıkmaktadır. Ancak şu hususu belirtmek gerekir, ilk peygamberden son peygambere kadar Kur'an'da adı geçen bütün peygamberler, tevhid inancını tebliğ etmişlerdir. İşte bu tevhid inancına hem Hanif, hem de İslâm ismi verilebilir. «Hanif» ve «Müslim» kelimeleri, bu noktada aynı ma'naya gelmektedir. Ancak özel olarak **Haniflik**, İbrahim'in tebliğ ettiği dinin adı, İslâm ise Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği inancın adıdır. Bu iki kelime her yerde aynı ma'naya gelmez. Çünkü Adem'den, Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinler, itikad noktasından aynı ol-

---

(101) İslâm ve Müslim kelimesi hakkında daha fazla bilgi için bak. T. W. Arnold, İslâm, *Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye*, C. III. Tahran, 1933 s. 149 - 155; Mustafa Abdurrezzak, *Kelime-tü'l-İslâm Dairetü'l-Maarifi'l-İslâmiyye*, C. II, Tahran, 1933, s. 155 - 164

makla beraber, bu dinlerde. ibadetler yönünden farklılıklar vardır. Nitekim İbrahim A.S.'in tebliğ ettiği Haniflik dini ile, Hz. Muhammed'in (102) tebliğ ettiği İslâmiyet arasında, ibadet yönünden farklılıklar mevcuttur. Bazı kaynaklarda, Hz. Muhammed'in Nübüvvetten önce İbrahim'in şeriatı ile amel ederken, nübüvvetten sonra kendi şeriatı ile amel ettiğinin belirtilmesi, bu iki dinde ibadetler yönünden bir farklılığın mevcudiyetini açıkça gösterir. İbni Mesud'un mushafındaki «İnne'd-Dine indellahi'l-İslâm» yerine «indellahi el-Hanifiyye» şeklinde «el-İslâm» yerine «el-hanifiyye» ifadesinin yazılı olması (103), mutlak olarak iki kelimenin aynı ma'naya geldiğini ifade etmez. Bu iki isim, saf monoteist inanca, bütün peygamberlerin inancına isim olarak verildiğinde aynı ma'naya gelir.

Hanif kelimesinin geçtiği ayetlerin altısı Mekki, altısı da Medenî iken; Snouck, Nöldeke vb. Müsteşrikler, Millete İbrahime» ifadesinin geçtiği ayetleri, Medenî kabul etmekte, En'am 161 ve Nahl 123. ayetlerinin Mekki olduğunu görmezlikten gelmektedirler. Nöldeke ve Snouck bir yandan, Hz. Muhammed'in Mekke'de iken, Yahudilerle arasının iyi olduğunu, hatta kendisine inanmıyan müşriklerle karşı kendisini teyid edeceklerini umarak, kendi inancının doğruluğunu, sorulması gereken alimlere sormalarını söylediğini, Nahl 45. ayete dayanarak söylüyor (104). Yani bir yandan Nahl suresini Mekki kabul ediyor, öbür yandan aynı surenin 123. ayetini, diğer ayetlerle bazı bağlar kurarak Medenî sayıyor. Snouck'a göre, ilk surelerde İbrahim (A.S.), diğer peygamberler gibi kavmini ikaz için

(102) Reşid Rıza, Menar, C. II., s. 241

(103) Ebu'l-Hasen b. el-Hüseyin Mesudi, et-Tenbih ve'l-İşraf, Bağdat 1938, s. 4; Arthur Jeffery, Materyals for the History of the Text of the Quran, Leiden, 1937, p. 32

(104) T. Nöldeke, a.g.e., s. 146, Snouck, a.g.e., s. 25 Bousquet, a.g.e., s. 12-17

gönderilmiş bir peygamber olup, ne Kâbe, ne de İsmail ile bir münasebeti yoktur. Medenî surelerde ise, İbrahim'in ilk müslim olduğu, Kâbe'yi inşa ettiği ve İsmail'in babası olduğu zikredilmektedir. Snouck'un bu tezi, Wensinck tarafından biraz daha geliştirilerek ele alınmıştır. O da, hemen hemen aynı şeyleri söylemektedir.

Müsteşriklerin bu husustaki iddialarını teker teker ele alıp inceleyelim.

a) Hemen hemen bütün Müsteşrikler, Kur'an'daki bir çok materyalin Yahudilik ve Hristiyanlıktan alındığını iddia ederken, Snouck, Nöldeke ve benzerleri daha çok Hz. Muhammed'in, Yahudi Kaynaklara dayandığını, Brockelman, Goldziher ve benzerleri, Hz. Muhammed'in ilk müallimlerinin Hristiyanlar olduklarını söylüyorlar. Canon ve benzerleri ise, Hz. Muhammed'e, son haniflerin çok tesir ettiğini ifade ediyorlar (105). T. İzutsu da Hz. Muhammed üzerinde haniflerin etkili olduğunu, Haniflerin fikirleri ile Kur'an arasında büyük bir benzerliğin bulunduğunu ileri sürüyor (106).

b) Hz. Muhammed, Mekke döneminde Yahudi ve Hristiyan muallimlerle iyi geçiniyordu, O'nlardan çok şeyler öğrenmişti, hatta O'nlardan da kendisini tasdik edeceklerini umuyordu. Bu yüzden Mekki surelerde onlara cephe almadı, Medine'ye gidince Medine'li Yahudiler, Ahd-i Atik'in bilgilerine dayanarak onunla uğraşmaya başladılar. Bunun üzerine Mekke'de ilişkide bulunduğu Yahudilikten, Musa'nın Yahudiliğinden kurtulmak için, Medineli Yahudilerden öğrendiklerinden de faydalanarak, İbrahim hikayesini ortaya atmış, bununla aynı zamanda İslâmiyetin, bu iki dinden daha eskiye dayandığını söylemek suretiyle O'nlara üstünlük kurmaya çalışmıştır. Wensinck'in tabiri ile Hz.

---

(105) Muhammed Rıza, **Muhammed**, Beyrut, 1975, s. 58

(106) Toshihiko İzutsu, **God and Man in the Qoran**, Tokyo, 1964.

Muhammed, Musa'nın Yahudiliğinden kurtulmak için, İbrahim'in Yahudiliğine sığınmış, böylece ayağını daha sağlam bir zemine basmaya çalışmıştır (107). Aşağı yukarı aynı görüşleri paylaşan M. Watt ve R. Paret, biraz daha insafli davranarak İbrahim'in Yahudilikten önce yaşadığını, dolayısı ile teknik bakımdan, İbrahim'in Yahudi olmasının mümkün olmadığını söylemekte, Hanif kelimesinin son Mekke dönemi ayetlerinde geçtiğini ve dolayısı ile bu kelimeyi O'nun, daha Mekke döneminde bildiğini itiraf etmektedirler (108). Hatta M. Watt daha da ileri giderek Kur'an'da İsmail'in Arapların atası olarak geçtiğini bildiren sarıh bir ifadenin bulunmadığını da itiraf etmektedir (109).

Mekke döneminde Hz. Muhammed'in muallimi olan Yahudi ve Hristiyanlar kimlerdi? Şimdiye kadar hangi kaynakta böyle bir rivayete rastladılar. Araştırmalarda sağlam kaynaklara dayanmayı, prensip edinen bu müsteşriklerin, bu konuda ellerinde hiçbir delilleri yoktur. Buna rağmen böyle delilsiz bir yoruma gitmeleri cidden hayreti muciptir.

Hz. Muhammed, Mekke döneminde Yahudi veya Hristiyan bir muallime dayanmamıştır, ama diyelim ki O'nun Yahudi veya Hristiyan bir muallimi vardı ve Medine'de bu muallimlerle karşılaştı ve onlardan bir çok şeyi öğrendi.

---

(107) Wensinck, İbrahim Dairetü'l-Maarifi'l-İslamiyye, C. I, s. 25 - 29;

(108) Snouck, a.g.e., s. 25, Nöldeke, a.g.e., s. 146, A. İ. Katsh, Judaism in İslâm p. XII - XIII; A. Jeffery, The Foreign Vocabulary of the Quran, p. 112.

(109) Montgomery, Watt, İslâm and Christianity, Today, London, 1983, p. 2; R. Paret, İbrahim, E. İ. New Edition V. III, Leiden, 1965, p. 980 - 981 M. Watt, Modern Dünyada İslâm Vahyi, s. 79

yine farz-ı muhal, Hz. Muhammed, İbrahim'in Kâbeyi inşası meselesini O'nlardan öğrendi. Bu iddialar müsteşriklerin iddialarıdır ve bunlar, bizzat Yahudi ve Hristiyan kaynaklarla çelişki arz etmektedir. Bir defa Yahudi ve Hristiyanlar Kâbe'nin İbrahim tarafından yapıldığını asla kabul etmezler. Yahudi inancına göre İbrahim, Mabel inşa etmemiş, sadece mezbahlar yapmıştır. Ahd-i Atik, O'nun sadece gittiği yerlere mezbah yaptığını söyler (110). İbni Meymun onun kendini bir resul ve nebi tarzında takdim etmediğini bile zikreder (111). L. Woolley de O'nun mabel kurmadığını söyler (112). Hangi sözlü veya yazılı Yahudi ve Hristiyan rivayetinde Kâbe'nin İsmail'in yardımı ile İbrahim tarafından yapıldığı söyleniyor, bu hususta müsteşrikler bir tek delil gösterebilirlermi? Gösteremezler, çünkü bu fikir, Hanîf Arapların fikridir, Yahudi ve Hristiyanlar ise buna tamamıyla karşıdırlar. Durum böyle olunca nasıl Hristiyan veya Yahudi muallimler, karşı oldukları bir fikri Muhammed'e öğretmiş olsunlar? Müsteşriklerin ileri sürdüğü her fikir, yukarda görüldüğü gibi kendi içinde tutarsızdır, çelişkilidir. Vakıa, Hz. Muhammed, Mekkeli müşriklerin zulmünden kaçıp Medine'ye gidince orada Yahudi bir cemaatle karşılaştı. Bu Yahudiler Kur'an'ın bazı hususlarda Tevrat'a benzediğini söylemeye başladılar. Bunun üzerine Hz. Muhammed, eshabdan Zeyd b. Sabiti İbranice öğrenmeye memur etmiş, O da kısa zamanda İbranice öğrenerek, gerektiğinde Tevrat'taki bilgilerle Kur'an'ın karşılaştırılması imkânını sağlamıştır (113). Eğer Muhammed'in Yahudi ve Hristiyan muallimleri olsa idi her halde bu yola başvurmazdı. Yahudi ve Hristiyan muallimlerin kendi inkâr et-

---

(110) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XII, 8, ayet, 8

(112) İbni Meyyun Delaletü'l-Hairin s. 416

(112) İbni Meymun Delaletü'l-Hairin s. 416

(113) Ebu İsa, Muhammed b. İsa, b. Sevre et-Tirmizi, Sünen-i Tirmizi, C. IV, İst., 1982, s. 67

tikleri Kâbe'nin İbrahim ve İsmail tarafından yapılması husunu, Hz. Muhammed'e asla öğretmiş olamazlar.

Müsteşriklerin yukardaki iddiaları gibi mesnedden mahrum başka bir iddiaları daha vardır. O'nlara göre, Hz. Muhammed, Mekke döneminde Yahudi ve Hristiyanların kendisini teyid edeceklerini umuyordu, bu yüzden Mekke dönemi ayetlerinde O'nlara cephe almadı, ancak Medine'ye gidince, onların kendisine cephe aldığını görünce, bu tutumunu terk ederek o da onlara karşı cephe aldı ve Hristiyanlık ve Yahudiliği tenkid ederek Haniflik meselesini ortaya çıkardı. Bu iddianın da ne kadar gerçek dışı ve hayal mahsülü olduğunu Kur'an-ı Kerimi tetkik edince açıkça görürüz. Yahudi ve Hristiyanların yanlış yolda olduklarını bildiren pek çok Mekkî ayet mevcuttur. Bunlardan birkaçını buraya alıyoruz. «Şüphesiz biz Musa'ya kitap vermiştik de, onda ayrılığa düşmüşlerdi. Rabbin verilmiş bir sözü olmasaydı, aralarında hükmedilmiş olurdu. Doğrusu onlar, onun hakkında şüphe ve endişe içindedirler» (114). «Biz İsrail oğullarına kitap hüküm ve peygamberlik verdik. Onları temiz şeylerle rızıklandırdık, onları âlemlere üstün kıldık. Din hususunda onlara belgeler verdik, ancak onlar, kendilerine ilim geldikten sonra, birbirlerini çekemediklerinden ayrılığa düştüler. Kıyamet gününde rabbın, kendi aralarında ihtilafa düştükleri şeyler hakkında hükmedecektir» (115) «İsrail oğullarının denizden geçmelerini sağladık. Puta gönülden tapan bir millete rastladılar «ey Musa onların tanrıları gibi bize de bir tanrı yap» dediler ..... (116). «Milleti, Musa'nın arkasından, ziynet takımlarından sanki canlı imiş gibi böğüren bir bu-

---

(114) Kuran-ı Kerim, Fussilet 45

(115) Kuran-ı Kerim, Casiye, 16-17

(116) Kuran-ı Kerim, A'raf 138

zağı heykeli yaparak onu tanrı ittihaz ettiler» (117). «O'n-lardan zulmedenler, kendilerine söylenen sözü başkası ile değiştirdiler. Biz de o zalimlere zulümleri yüzünden gök-ten azab indirdik» (118). Kur'an-ı Kerim, hem Musa zama-nında Yahudilerin altın buzağı yaptıklarını, hem de Mısır'dan çıktıktan sonra Musa'ya rağmen putperestlerin tanrı-larına özendiklerini çok açık bir şekilde bildiriyor. Bu ayet-lerin ve surelerin hepsi Mekki'dir. Hanî Mekke dönemi ayetlerinde Hz. Muhammed, Yahudilere çatmıyordu? De-mekki bu iddia da kökten yanlış ve tutarsızdır.

Hız. Muhammed'le Hristiyanlar arasındaki anlaşma id-diası da aynı derecede yalııştır. Çünkü Mekki Meryem su-resinde, Hız. Meryem ve onun İsa'yı doğurması, geniş ola-rak anlatıldıktan sonra, aynı surede Hız. İsa'nın, «Şüphesiz ben Allah'ın kuluuyum, O bana kitap verdi ve beni Peygam-ber yaptı, nerede olursam olayım beni Mubarek kıldı, ya-şadığım müddetçe namaz kılmamı, zekat vermemi ve An-neme iyi davranmamı emretti. Beni bedbaht ve zorba kıl-madı, Doğduğum günde ve öleceğim günde, dirileceğim günde bana selam olsun» dediğini beyan ettikten sonra, «İşte hakkında şüpheyeye düştükleri, Meryem oğlu İsa ger-çek söze göre budur, Allah çocuk edinmez, O münezzeh-tir (Kur'an-ı Kerim, Meryem, 30 - 35) diyerek Mekke döne-minde İsa'nın sadece nübüvvet davası güttüğünü, Allah'ın oğlu olma iddiasını kabul etmediğini bildirmektedir.

Hız. Muhammed'in ne bir Yahudi veya Hristiyan mual-limi vardır, ne de Mekke döneminde onlarla yapılan her-hangi bir anlaşması.

Snouck, Nöldeke, Wensinck vb. müsteşriklerin iddia-larına mesned bulmak için başvurdukları yollardan biri

(117) Kuran-ı Kerim, A'raf, 148.

(118) Kuran-ı Kerim, A'raf, 162.

de, Mekki olan bazı ayetleri Medeni saymak yoluna gitmektir. Halbuki Kur'an-ı Kerim'in, Tevrat ve İncil'in uğradığı akibete uğramaması için, Hz. Muhammed ve Sahabe-i Kiram, Kur'an'ın ezberlenmesinde, yazılmasında ve toplanmasında olduğu kadar, sure ve ayetlerin tertibinde de çok titizdiler. Kur'an'da, Tevrat'taki gibi değişik çağların olayları bir olaymış gibi gösterilmez. Olaylarda şahıs isimlerinin kullanılışındaki titizlik, zaman ve tarih bilgisi vermekten ziyade, iman ve ahlâka yöneliş, Kur'an'da bir çelişki bulmayı imkânsız kılar. Kur'an, Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra toplanmış, toplanırken ortaya çıkan en küçük kıraat ayrıntıları ile dahi ilgilenilmiş, sadece bir kıraat değil, bütün farklı kıraatlar kurra ve müfessirler tarafından titizlikle gözönünde bulundurulmuştur. Kur'an'ın tertibinde de aynı hassasiyet gösterilmiştir. Meselâ, Nahl suresinde Snouck'un üzerinde ehemmiyetle durup illa bu Medeni'dir dediği ayet için onun gibi düşünenler, Kur'an'ın kıraat ve tertibi ile ilgili olarak yazılan eserlere bakabilir ve bu ayetin Mekki olduğunu öğrenebilirler (119).

R. Paret, bazı noktalarda Snouck ve Wensinck'i tenkit etmekle beraber, metodda onlardan pek farkı olmayan bir yol izlemekte ve Kur'an'da bir takım çelişkiler bulmaya çalışmaktadır. O, daha birinci dönem Mekki ayetlerde İbrahim ve Musa ile ilgili bilgilerin Kur'an'da bulunduğunu, ikinci ve üçüncü dönem Mekki ayetlerde ise, İbrahim ile ilgili çok teferruatlı bilgilerin mevcut olduğunu kabul etmekte, Hz. Muhammed'in Medine'ye gitmeden önce, İbrahim ile ilgili bilgilere sahip olduğunu itiraf etmektedir (120). Paret ile aynı görüşü paylaşan Edmund, Beck de Hz.

(119) Ebu Amr Osman b. Said ed-Danî, *Camîu'l-Beyan fi Adedi Ayi'l-Kuran* Süleymaniye, Küt, Halis efendi böl. 22 numara-
rada kayıtlı el. yazması Varak 53a 54b.; Suyuti, *el-İtkan fi Ulûmi'l Kur'an*, C. I, Mısır, 1951, s. 9

(120) R. Paret, *a.g.e.*, s. 980

Muhammed'in daha Mekke döneminde, İbrahim ile ilgili bilgileri bildiğini, «Milleti İbrahime» sözünün sırf Hristiyan ve Yahudilerle mücadele sonunda ortaya çıkmadığını, bu sözün ta Mekke dönemine kadar giden bir takım gelişmelerden sonra ortaya çıktığını söylemekte, bu fikrin gelişmesinin kendiliğinden ve organik bir şekilde meydana geldiğini, ancak Hristiyan ve Yahudilerle yapılan mücadelelerin buna yardımcı olduğunu söylemektedir (121). Yani o da, Kur'an'ın İslâmî ma'nada vahyedildiğine inanmamakta ve sonunda diğerlerinin paraleline girmektedir.

Paret, olaya daha değişik bir açıdan bakarak; İbrahim, İshak, Yakub ve İsmail bağlantısı yolu ile Kur'an'da tenakuz bulmaya çalışmaktadır. O. Mekki Yusuf suresinde, «Babalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un dinine uydum» (122) ifadesi ile, Sâd suresindeki «İbrahim, İshak ve Yakub'u da an» (123) ayetinden, Yakub'un, İbrahim'in oğlu imiş gibi bir anlam çıktığını, bu iki sürenin Mekki olduğunu, Medenî Bakara suresinde «İbrahim, onu oğullarına vasiyet etti, Yakub da .....» (124) ifadesinden artık Yakub'un, oğul olarak değil de torun olarak görüldüğünü ifade ediyor (125). Müsteşriklerin, Arap dilinin karakterini iyice tetkik etmeden, tercümelerde görebildikleri kadarı ile veya bilebildikleri nisbette kendi Arapça bilgileri ile ayetleri yorumlamaları, onları böylesine affedilmez hatalar yapmaya sevketmektedir. Meselâ Paret, bu zikrettiği ayetlerden, herhangi birinin tefsiri için bir tefsir kitabına baksa, bu radaki «babalar» ifadesi ile sadece babanın kasdedilmediğini, bununla dedeler ve ecdad ma'nasının kasdedildiğini

---

(121) R. Paret a.g.e., s. 980 - 981

(122) Kuran-ı Kerim, Yusuf, 34

(123) Kuran-ı Kerim, Saad, 45

(124) Kuran'ê Kerim, Bakara, 122

(125) R. Paret, a.g.e., 980 - 981

kolayca görürdü. Bizim bir türlü anlayamadığımız husus Paret'in nasıl olup ta, «babalarım İbrahim, İshak ve Yakub» tabirinden, Yakub'un İbrahim'in oğlu olduğu ma'nasını çıkarmış olduğudur. Ayet açık bir ifade ile, Yakub İbrahim'in oğlu demiyor. Bir çocuğun üç babası olamayacağına göre, babalar ifadesi ile mantiken dede, baba, oğul sıralaması şeklinde bir ma'nanın anlaşılması gerekirken, tuhaf bir zorlama ile O'nun, Yakub ve İshak, İbrahim'in oğludur ma'nasını çıkarmasını anlamak mümkün değildir. Paret gibi düşünenlere hatırlatmak lazımdır ki, Yusuf suresinde Yusuf olayının en ince ayrıntıları dahi belirtilirken, İbrahim'in İshak ve Yakub'un babası gibi gösterilerek böyle fahiş bir hatanın yapılacağını düşünmek asla doğru olmaz, oradaki «babalar» tabiri ile kastedilen ecdad'dır. Arap dili bakımından dede, baba, oğul (İbrahim dede, İshak baba, Yakub oğul) ma'nasının anlaşılması en tabii sonuçtur. Yine Paret, Bakara ve Nisa surelerinde, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Esbat sıralamasından (126) dolayı (Bu ayetler medenidir) bu ayetlerde Yakub'un, artık oğul değil, torun olarak geçmeye başladığı ma'nasını çıkarıyor. Arap dilini ve Kur'an'ın edebî yönünü iyi bilmeyenler için, bu ayetlerden Yakub'un, İbrahim'in oğlu olduğu sonucunu çıkarmak daha kolaydır. Çünkü «esbat» (torunlar) tabiri vardır, öyleyse onlardan önce gelenler baba ve kardeş olmalıdır. İbrahim dede, İsmail, İshak ve onlara atfedilerek zikredilen Yakub, üç kardeş olarak İbrahim'in oğulları, esbat da İbrahim'in torunları olabilir. Biz bu ma'nayı kabul etmiyoruz, ama eğer böyle bir ma'na çıkarmaya zorlanacaksa Mekke dönemi ayetlerinden çok, Medine dönemi ayetleri buna daha müsaittir diyoruz. Böyle olunca Paret'in ileri sürdüğü fikrin de Snouck, Nöldeke ve Wensinck gibi müsteşriklerin ileri sürdükleri fikirlerden pek farkı yoktur.

---

(126) Kuran-ı Kerim, Bakara 136-140; Nisa, 163

Burada yeri gelmişken yukarda isimlerini verdiğimiz müsteşriklerin son bir iddialarına daha açıklık kazandırmak istiyoruz. Onlar İsmail ve Kâbe motifinin Mekki ayetlerde mevcut olmadığını, İsmail'in İbrahim'in oğlu olması ifadesinin Medine devri ayetlerinde geçtiğini söylemelerine rağmen, (127) Mekki İbrahim Suresinde, İbrahim (A. S.) in şöyle dua ettiği belirtilir. «İhtiyarlık çağında bana İsmail ve İshak'ı lütfeden Allah'a hamd olsun» (128) Acaba İbrahim suresi de Medenî mi? Onlar için iddialarını ispat etmek için kalan tek çare bu yola başvurmaktır.

Yukarda bildirdiğimiz iddialara göre, Hz. Muhammed, Kur'an'daki bütün bilgileri Yahudi ve Hristiyan muallimlerden almış ve «Milleti İbrahim» «Haniflik», «Kâbe» ve «İsmail» hakkındaki bilgiler, Medine dönemi ayetlerinde görülmektedir. Bazı batılı müsteşrikler tarafından ileri sürülen yukardaki iddianın tamamen zıddına olan bir iddia daha vardır. Bu iddiaya göre Hz. Muhammed, Kur'an'daki bilgileri Yahudi ve Hristiyanlardan ziyade son haniflerden öğrenmiştir. Bu iddiayı ileri sürenler Canon Sell ve Clement Huart gibi müsteşriklerdir. Canon Sell «The Life of Muhammed» isimli eserinde, son haniflerden Amr b. Nüfeylin, Mekkelilerin putlara tapmalarına tahammül edemeyip Mekke'den ayrılarak Hıra dağına çıktığını, orada bir süre tefekküre daldığını, bu sırada vefat ettiğini ve Hıra dağının eteğine gömüldüğünü ve Hz. Muhammed'in, Amr b. Nüfeylin bu hareketinden çok etkilendiğini, vahiy öncesi Hıra dağında, Hz. Muhammed'in tefekküre dalmasının temelinde bu olayın etkili olduğunu söyler. O'na göre Hz. Muhammed, Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş, Osman b. Hüveyris, Zeyd b. Amr b. Nufeyl vb. son

(127) Wensinck, İsmail, İ. A., C. V/2. s. 1101-111

(128) Kuran-ı Kerim, İbrahim, 39; ayrıca 35-37 ayetlerde Kâbe motifi işlenmektedir.

haniflerle sık sık görüşüyor, onlarla müşaverede bulunuyordu. Bu hanifler, Arap Yarımadası'ndaki putperestlik ve dolayısı ile ahlâk bozukluğuna son derece üzülüyor, bu bölgede hem ahlâki durumun düzeltilmesi, hem de merkezi bir otoritenin sağlanması için çalışmalar yapıyorlardı. Bu merkezi otoriteyi temsil edecek olan kişinin, putlara tapmayı reddeden Kâbe'yi mukaddes sayan ve Arapları kuvvetli bir dini inanç etrafında toplayabilecek güçte, siyasi yönden ileri görüşlü ve zeki bir kimse olması gerekiyordu. Hz. Muhammed, bunun için bu grup tarafından yetiştirilerek ortaya çıkarıldı. Canon Sell'in dediklerine bakacak olursak, Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyan muallimleri olmadığı gibi, bazı bilgileri Medine'de öğrenmesi, ayetlerin Mekkilîği ve Medenilîği meselesi tamamıyla anlamını yitirmektedir. Bu teoriye göre, Hz. Muhammed'e, Kur'an'daki bilgiler, Arap Yarımadası'ndaki merkezi bir otorite tesis etmesi için, Hanifler tarafından öğretilmiştir. Canon Sell'in elinde bu hususu teyid eden hiç bir belge yoktur ve iddiası mesnedden mahrumdur. Fakat biz bu iddiayı daha değişik cephelerden ele alarak iddianın mantıka aykırılığını ispatlayacağız. Eğer Canon Sell'in dediği gibi, Son Haniflerle Hz. Muhammed arasında böyle bir ilişki olmuş olsa idi bu şahıslar Müslüman olurlardı, Varaka ve Ubeydullah b. Cahş Hristiyan olmuşlardı. Mademki bunlar bir dini birlik kurması için Hz. Muhammed'i eğitmiş ve O'nun getireceği dinin adeta planlamasını yapmışlardır, öyleyse onların O'nun peygamber olup olmadığından haberdar olmamaları mümkün değildir. Özellikle Cahş, önce Müslüman dahi olmuşken, sonra irtidad ederek Hristiyanlığa girmiştir. Yine, bu Hanifler arasında bulunan Umeyye b. Ebi Salt'ın, Hz. Muhammed'e muarızlığı bilinen bir gerçektir. Son Hanifler, hem Hz. Muhammed'i liderliğe hazırlasınlar, hem de onun aleyhinde bulunsunlar,

bu aklın alacağı bir şey değildir. Ayrıca Hz. Muhammed, Ümmi olarak bilinen, annesiz, babasız, amca yanında büyüyen ve okuma yazma bilmeyen bir kimsedir. Halbuki Varaka b. Newfel'in, Arapça okuma yazma bildiği gibi, İbrance kitap yazabilecek kadar bu dili bildiğini (129) Umeyye b. Ebi Salt'in ise, mükemmel bir şair oluşunun yanı sıra, mukaddes kitapları bildiğini, eski dinlerden haberdar olduğunu ve pekçok yabancı kelimeyi şiirlerinde kullandığını (130) kaynaklardan öğreniyoruz. Bu son Hanifler aynı zamanda İbrahim'in dinini bulmak üzere çeşitli seyahatlerle çıkmışlardır. Yani nübüvvet öncesi dönemde, O'nların tahsil ve kültür bakımından, Hz. Muhammed ile mukayeseleri imkânsızdır. Tahsilli, hatta yabancı dil bilen insanlar, neden bir ümmiye tabi olsunlar? Hz. Muhammed, yaşca da O'nlardan küçüktür, bu bakımdan, O'nların okuma yazma dahi bilmeyen bir kimseyi devlet başkanlığına ve dini liderliğe hazırlamaları mantiken imkânsızdır. Zaten bunlardan hiç kimsenin, Hz. Muhammed peygamber olarak ortaya çıktıktan sonra böyle bir destek sağladıkları görülmemiştir. Ubeydullah b. Çalış, önce Müslüman olmuşken, sonradan Hristiyanlığa dönerek, Hz. Muhammed'in aleyhine dönmüştür. Daha önce belirttiğimiz iddialara nisbetle bu son iddianın, gene tetkike değer bir yanı vardır. Bu son görüşte olan Clement Huart; Umeyye b. Ebi Salt'in şiirlerinin, Kur'an'ın kaynaklarından biri olduğunu ileri sürüyor (131). Gerçekten Ebi Salt'in şiirlerinde Allah'ın birliği, Melek, Ahiret gibi fikirler mevcuttur. Varaka b. Nevfel, ve Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in, Kâbe'de irâd ettikleri hutbeler-

(129) Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Heysem Ebu'l-Ferec el-İsfehani, *Kitabu'l-Egani*, C. III, Beyrut, 1955, s. 114

(130) Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kûteybe, *Tabakatu's-Şuara*, C. IV., Leiden, 1902, s. 123, T. İzutsu, *God and Man in the Koran*, p. 112

(131) T. Nöldeke, a.g.e., s. 18

de, Kur'an'daki fikirlere bazı noktalarda benzeyen görüşler vardır (132). Ancak, Allah tarafından Hz. Muhammed'e 23 senede gönderilen ve komple bir din olan İslâmiyet karşısında, bu şiir ve hutbeler bir kaç önemli unsuru ihtiva etmekten öteye bir değer taşımazlar.

Sir Hamiltan Gibb, Ebi Salt'ın düşünceleri ile, Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan hükümler arasında büyük farklılıklar olduğunu ifade etmektedir. O'na göre Ebi Salt'ın şiirlerinin, kendi hemşehrileri olan Taifliler üzerinde dahi fazla bir etkisi yoktur, O'nun şiirleri ile Kur'an-ı Kerim arasındaki fark, ahlâki tondan ileri gelmekte idi ve Kur'an'da mevcut olan aşk ve duygu, Ebi Salt'ın şiirlerinde yoktur. T. İzutsu, Kur'an-ı Kerim hakkında yazdığı eserde, son Haniflere ve özellikle Ebi Salt'ın şiirlerine yer vermekte, onları inceleyerek İslâmiyetin Hanifliğe dayanıp dayanmadığı konusunda görüşünü beyan etmektedir (133).

Son Haniflerin, İbrahim'in **Haniflik** dini hakkında bildikleri şeyler pek fazla değildi, bu yüzden Hz. Muhammed'in **Haniflik**, Kâbe'nin inşası, İsmail ve benzeri şeyleri onlardan öğrenerek Kur'an-ı Kerim'e koymuş olması iddiası doğru değildir. Hz. Muhammed'in, Yahudi veya Hristiyan muallimleri vardı diyenler, son Hanifleri ve onların Haniflikten bahseden şiir ve hutbelerini inkâr etmekte, bunların Müslümanlar tarafından daha sonraları uydurulmuş olduğunu iddia etmektedirler. Son Hanifler tarafından Hz. Muhammed, siyasi ve dinî bir lider olarak yetiştirilmiştir ve Kur'an'daki bilgiler, bu son Haniflerin görüşleridir diyenler, Yahudi ve Hristiyan muallimlerden ve Yahudi ve Hristiyan kanyaklardan, Hz. Muhammed'in ifade etmiş olduğu fikrini reddetmektedirler. Müstesrikler tarafından ortaya atılan bu iki tez, önce birbirini nak-

(132) İbni Kesir, *el-Bîdâye*, C. I., s. 186

(133) T. İzutsu, *God and Man in the Koran*, p. 117

zetmekte; sonra, Kur'an-ı Kerim'in vahyedilmiş olduğu gerçeğini inkâr etme bakımından ittifak etmektedirler.

İman ile alâkalı olması bakımından Kur'an'ın vahyedilmiş olması gerçeğini bir yana bırakıp, Kur'an-ı Kerim'in kaynağı olduğu iddia edilen şeyleri araştırdığımız zaman, bunlarla Kur'an arasında bazı benzer noktalar görürüz. Ancak Kur'an-ı Kerim ile Tevrat, İncil, sözlü rivayetler ve son Haniflerin şiir ve hutbeleri arasında köklü farklılıklar vardır. Kur'an-ı Kerim Kitab-ı Mukaddesdeki tezatları, yanlışlıkları ve tahrifatı ayıklayıcı bir rol oynamaktadır. Son Haniflerin ellerinde, bazı itikadî hususların dışında fazla bir şey yoktu. Bütün söyledikleri; putlara tapmamak, Allah'ın birliğine, meleklerle ve ahirete inanmak gibi şeylerdi. İbrahim'in tebliğ ettiği gerçek Haniflik dini hakkında O'nlar fazla bir şey bilmiyorlardı.

İslâmiyetin Hristiyanlığa ve Yahudiliğe dayandığını iddia edenlere karşılık, Hristiyanlığın ve Yahudiliğin, İbrahim'in dinine dayandığını söylemek mümkündür. M. Watt, bu üç dinin kaynağının, İbrahim'in inancı olduğunu söylemekten kaçınmıyor (134). Bazı İslâm bilginleri de İslâmiyetin temelini, Haniflik dini olduğunu, Hanifliğin İslâmiyetle eşit olduğunu ifade etmektedirler (135).

Meseleyi inanç noktasından ele almayıp, diğer materyallerle konuyu incelersek, Hristiyanlık ve Yahudiliğin hiç bir şeyinin orjinal olarak kendi malı olmadığını, İbrahim'e atfedilen ve kendilerince apokrif kabul edilen kitaplardaki materyallerin, O'nların yazılı ve sözlü rivayetlerini etkilediğini görürüz. Ancak İbrahim'in inançının temelini Babil'e dayandığını, Tevrat'taki Yaratılış, Nuh Tufanı, Habil-Kabil kıssaları, vb. şeylerin menşeinin Babilonya olduğunu, bu kıssaların, buradan kaynaklandığını görürüz. Sabiilerde

---

(134) M. Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, s. 121 - 126

(135) Fahrüddin er-Razi, *Mefatihü'l-Gayb*; C. V., s. 373

ve Zerdüşterde, Yahudilikte mevcut olan bazı hükümlerin, aynen var olduğunu da tesbit ediyoruz. İbrahim'in inancı da orjinal olmayıp, Utanapıştim'e, yani Nuh (A.S.) a dayanmaktadır. Maddi delillerle geldiğimiz bu nokta, İslâm inancı ile tam bir mutabakat arzeder. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de, «Yâhudi veya Hristiyan olun ki hidayete eseriniz dediler. Hanif olarak İbrahim'in dinine uyarız, O, müşriklerden değildi de» (136) buyurulmaktadır. Bu ayetten, acaba Haniflik = İslâmiyet'dir anlamı çıkar mı diye düşünülebilir. Ancak bu ayetin hemen arkasından gelen ikinci ayette durum açığa kavuşmaktadır. «Deyin ki, «Allah'a, bize gönderilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlara gönderilene, Musa'ya ve İsa'ya gönderilene, rableri tarafından peygamberlere gönderilene iman ettik. O'nları birbirinden ayırd etmeyiz, bir ona teslim olanlarız.» (137) ayeti ile, İslâmiyetin, bütün peygamberlere gönderilenleri kabul ettiği açıkça belirtilmektedir. Bu ayette peygamberler içinde tarih bakımından en eskisi olarak gene, İbrahim zikredilmektedir. Ancak, Mekki Şûra suresinde «Allah Nuh'a buyurduğu şeyleri, size de din olarak buyurmuştur. Ya Muhammed sana vahyettik : İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya buyurduk ki, Dine bağlı kalın ve onda ayrılığa düşmeyin... (138). Burada dinin halkası Nuh (A.S.) a kadar uzanmaktadır. Sümer ülkesinde yapılan kazılarda çıkan materyaller, Yahudi rivayetlerin bu materyallere dayandığını açıkça göstermektedir. Maddi delillere gelinen bu nokta, İslâmiyetin, ta başta, Mekke dönemi ayeti ile (Şûra, 13) tesbit etmiş olduğu inanç noktasıdır. İslâmiyet sadece Hristiyanlığa, Yahudiliğe veya Hanifliğe değil, ilk peygamberden son peygambere kadar bütün peygamberlerin tebliğ

---

(136) Kuran-ı Kerim Bakara, 135

(137) Kur'an-ı Kerim, Bakara 136

(138) Kur'an-ı Kerim, Sûre, 13

ettiği tevhid inancına dayanmaktadır ve şimdiye kadar gelen bütün dinlerin en mükemmeli olma noktasına ulaşmıştır. Yahudilik ve Hristiyanlığın kendi malı olarak orjinal bir şeyi yoktur ki İslâmiyet onu, onlardan almış olsun. Müsteşriklerin bu çabalarının beyhude gayretler olduğunu da söylemek bir görev olmaktadır.

Müsteşriklerin Gayesi :

Müsteşriklerin bu mesnedsiz iddialarının esas hedefi, dünyada İslâmiyet hakkında tereddüt meydana getirmek, Tevrat ve İnciller için bir gerçek olarak varid olan şeylerin Kur'an için de mevcut olduğu fikrini yaymaktır. Bilhassa son iki asırda müsteşrikler, kendilerince Kur'an-ı Kerim'de müphem buldukları her noktayı incelemişler ve bunları kendi hedefleri istikametinde kullanmışlardır. Bunun için Arapça, Türkçe ve Farsça başta olmak üzere doğu dillerini öğrenmişler ve bu çalışmalarını Misyonerlere intikal ettirerek, İslâmiyet aleyhine ve Hristiyanlığın lehine bir propaganda haline getirmişlerdir. Malesef İslâm âlemi, kendi bünyesindeki iç mücadelelerden başını kaldırmayıp, bu propagandalarla mücadele etme fırsatını bulamamıştır. İslâm dünyasındaki ilmi araştırmaların yetersizliği ve araştırmalarda izlenen metod eksikliği, müsteşriklere karşı cevap verme hususunda aciz kalışın, temel nedenidir. İslâm dünyası kendine gelerek, evvela İslâmî araştırmalarını tamamladıktan sonra, Hristiyanlık ve Yahudilik başta olmak üzere, diğer dinleri iyice incelerse, bilhassa müsteşriklerin istismar ettikleri noktaları tetkik ederse, O'nların tahribatına kolayca engel olabilir. Ancak bunun için sabırlı ve azimli bir çalışma gerekmektedir, en önemlisi, yeterli derecede yabancı dil bilmek gerekmektedir. Bir tefsirci, bir hadisci, İslâm hukukcusu veya Dinler tarihçisi, Filoloji bilgisinin yanı sıra gerektiğinde arkeolojik

bilgiye dahi sahip olmalıdır (139). Tefsirci bir ayeti açıklarken, Hadisci bir hadisi incelerken, İslâm hukukçusu hukuki bir hükmü araştırırken, Kitab-ı Mukaddes'e ait bütün vesikaları, bilhassa bütün Aramî, İbranî ve Süryanî metinleri gözden geçirmek ve takip etmek zorundadır.

Eğer İslâm âlemi bu metodla çalışmaya başlarsa, müsteşriklerin bütün gayretleri boşuna gidecektir. İslâm âleminde yeterli çalışmalar yapılarak; Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyetin ana kaynaklardan gerçek bir mukayese si yapılırsa, müsteşriklerin tutunacakları hiçbir dalları kalmayacaktır. Kur'an-ı Kerim'de olmayan zıtlıkları ortaya çıkarmaya çalışan batılılara karşı, her sahifesi çelişkilerle dolu olan Kitab-ı Mukaddesi, İslâm bilginleri incelemeye başlarsa ve bu çalışmalarını batıya duyurabilirlerse, müsteşriklerin iki yüzyıllık emekleri boşa gidecektir.

Son çeyrek yüzyıl içinde İslâm ilim dünyasında görülmeye başlanan uyanış ve savunma hareketleri, batıyı ciddi rahatsız etmeye başlamıştır. Eğer İslâm âlemi Hristiyanlığı araştırıp eksiklerini bulmaya çalışırsa, yani karşı mücadele başlarsa, batılılar buna karşı tutunabilmenin imkânsızlığını sezdikleri için, yavaş yavaş İslâm âlemi ile diyalog arayışına girmişlerdir. Vatikan son zamanlarda bu amaçla bir Hristiyan Müslüman diyalogu kurmaya başlamıştır. 1969 yılında Kahire el-Ezher Üniversitesi'nde Kardinal Koenig, bu konuda bir konferans vermiş, bu konferansta adı geçen Kardinal, Kelime-i Şehadet getirerek, tam bir sürpriz yapmış ve herkesi şaşırtmıştır (140). 1976 yılında 1-6 Şubat tarihleri arasında Libya'da Trablusşam'da yapılan İslâm-Hristiyan diyalogu konferansında, Lübnanlı Papaz

---

(139) Malik Binnebi, Kur'an-ı Kerim Mucizesi, Çev. Ergun Göze, s. 24

(140) Maurice Bucaille, Tevrat İnciller ve Kur'an, Çev. M. Ali Sönmez, Konya, 1979, s. 8

G. Haddad, Koenig'in yaptığını tekrarlamış; konuşmasının sonunda, O'da Kelime-i Şehadet getirmiştir (141). İki asırlık şiddetli bir mücadele döneminden sonra batılılar artık bu diyaloga çok büyük önem vermeye başladılar. Bu isimle eser yazan batılı araştırmacılar (142), diyalogun şartlarını dahi tesbite başladılar. İslâm âlemi böyle bir diyalogu kabul etmeli, ancak şimdiye kadar kendine karşı yapılan iddialara cevap da vermelidir. Meselâ İbrahim ve Haniflik dini konusunda Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e karşı müsteşriklerin ortaya attığı iddialara, İslâm âleminden ciddi bir cevap verilmemiştir. Diyalog var diye bu cevabın verilmesi terkedilmemelidir.

C — HANİFLİK BİR DİN Mİ?

Daha önce belirttiğimiz gibi, Kur'an-ı Kerim'deki «Milletle İbrahime Hanifen» (Hanif olarak İbrahim'in dini) (143) ifadesinden, Hanifliğin başlı başına bir din olduğu ma'nasını çıkarmak gerekiyor. Fr. Buhl, Al-i İmran süresinde geçen «Hanifen Müslimen» (144) ifadesine dayanarak, Hanifliğin müstakil bir din olmadığını ileri sürüyor (145). O'na göre, Kur'an-ı Kerim'de Hanifizmin mevcudiyetini teyid eden bir delil yoktur. O, Rum suresindeki, «Yüzünü Hanif olarak dine, Allah'ın insanları ona göre yarattığı fıtratına çevir» (146); En'am suresindeki, «yüzümü Hanif olarak gökleri ve

---

(141) Ali Arslan Aydın, *İslam-Hristiyan Diyalogu ve İslâmın Zaferi*, Ank., 1984, s. 113

(142) Müsteşriklerin en insanflılarından sayabileceğimiz M. Watt, «İslâm and Christianity Today, A Contribution to Dialogue» ismi ile bir eser yazmıştır.

(143) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 135

(144) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 60

(145) Fr. Buhl, *Hanif, Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye*, C. III., Tahran, 1933, s. 124 - 126

(146) Kur'an-ı Kerim, Rum, 30

yeri yaratana çevirdim.» (147) ve Yunus suresindeki «Hanif olarak yüzünü dine çevir» (148) ifadelerinden, **Hanifliğin** müstakil bir din olduğu anlamının çıkmadığını iddia ediyor (149). Halbuki En'am suresindeki, «Rabbim beni doğru yola, gerçek dine, Hanif olarak İbrahim'in dinine iletti (150) aye-tinden, **Hanifliğin** gerçek bir din olduğu hususu açıkça ortaya çıkmaktadır. Hanif kelimesi, müstakil bir dinin adı olduğu gibi, aynı zamanda bütün peygamberlerin tebliğ ettiği «Gerçek din» tevhid inancı ma'nasına da kullanılmaktadır. Buhl'un üzerinde durduğu ayetlerdeki Hanif kelimeleri bu ma'nada kullanılmıştır. Tıpkı İslâm ve müslim kelimelerinin Kur'an ve Hadis'te iki ma'nada kullanılması gibi, Hanif kelimesinin de iki kullanılışı vardır.

1 — Bütün peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancı, gerçek din ki Allah (C.C.), insanın fıtratına bu dini koymuştur, yani insanı kendi zekası ile o dini bulabilme istidadında yaratmıştır. İslâm ve müslim kelimeleri de bu ma'nada kullanılmaktadırlar. Bu birinci ma'nada kullandıklarında Hanif ve Müslim kelimeleri, aynı ma'nayı ifade ederler. Nitekim Hz. Muhammed, «Ben Yahudilik ve Nasranilik üzerine gönderilmedim, fakat (halis) **Haniflik** üzerine gönderildim» (151) buyururken, hem bu birinci ma'nayı kasdetmekte, hem de bu ma'nayı ifade etme bakımından, Hanif ve Müslim kelimelerinin eşitliğini göstermektedir.

2 — Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin özel adı olarak kullanılmaktadır. İslâm tarihi kaynakları, kesin olarak Hanifliği müstakil bir din olarak takdim etmektedirler.

---

(147) Kur'an-ı Kerim, En'am, 79

(148) Kur'an-ı Kerim, Yunus, 105

(149) Fr. Buhl, Hanif, İ. A. C. V/2, İstanbul, 1964, s. 215-217

(150) Kur'an-ı Kerim, En'am, 161

(151) Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. V., İst. 1982, s. 266

Hız. Muhammed'in nübüvvetinin başlangıç yıllarında Hicaz'da, kendilerine Hanif ismini veren, putperestlikten ve onun pekçok adetinden kaçınan bazı insanların mevcut olduğu hususu umumi bir kabul görmektedir (152). Bu insanların o dönemde Yahudilik ve Hristiyanlık gibi müstakil bir dinî fırka teşekkül ettirdikleri, ayrı bir cemaatlerinin ve ibadet şekillerinin varlığı elbette söylenemez, buna açık delil, Zeyd b. Amr b. Nufeyl'in, «Yarab, sana nasıl ibadet edileceğini bilsem, öyle ibadet ederdim ama bilmiyorum» (153) demesi ve bu düşüncede olanların bir araya gelerek, İbrahim'in dinini arayıp bulmaya karar vermeleri ve bunun için seyahetlere çıkmalarıdır (154). İslâmiyetin zuhuru esnasındaki bu durum, **Haniflik** diye bir dinî hareketin hiç bulunmadığı anlamına elbette gelmez. İbrahim (A.S.), Yahudi, Hristiyan ve İslâm dünyasınca bir peygamber kabul edildiğine göre ve O, Musa, İsa, ve Muhammed (S.A.V.) den önce olduğuna göre, elbette onun tebliğ ettiği müstakil bir inanç olacaktır, İbrahim, hem peygamber olsun, hem de bir din tebliğ etmesin, bu mümkün değildir. O'nun, daha önce gelmiş bir peygamberin dinini tebliğ ve teyid etmiş olması da mümkün değildir. Öyleyse O, müstakil bir din tebliğ etmiştir. Ancak O'nun dini, daha önce gelen peygamberlerin dinine yakın bir dindir. İbrahim'in, oğlu İsmail ile Kâbe'yi inşa ettikten sonra, oranın ahalisini hacca çağırması, ahaliden bir kısmının bu çağrıya icabet etmeleri, O'nun orada bir dini cemaat teşkil ettiğini açıkça gösterir (155). Oğlu İsmail, babasının dinini yaymakla memur olmuş ve Hicazda İbrahim'in dini **Haniflik** uzun süre varlığını sürdür-

---

(152) İbni Hişam, Sire, C. I., s. 138, R. B. Serjeant, *Historical Review Religion in the Middle East*, V. II, London, 1976, p. 7; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, C. I., s. 73

(153) İbni Hişam, Sire, C. I., s. 240

(154) İbni Hişam a.g.e., s. 246-247

(155) Taberi, *Camiu'l-Beyan*, C. III., s. 107

müştür. Ancak, İslâmiyetin zuhurundan bir süre önce, Arap Yarımadası'nda putperestlik zuhur etmiş, **Haniflik** inancı, putperestlikle karışmıştır. Bu yüzden İbrahim'in saf mono-teist inancı bozulmuş, o da Yahudilik ve Hristiyanlığın uğradığı akibete maruz kalmıştır. O dönemde Hicaz halkı, bir yandan İbrahim'in dininden kalma bazı şeyleri yaparken, (Sünnet olma Kâbe'yi ziyaret vb.) öbür yandan, kendilerini putlara tapmaktan alıkoyamıyorlardı. **Hanifliğin**, sünnet ve Kâbe ziyareti dışında kalan diğer hükümleri, hemen hemen tamamen terkedilmiş ve unutulmuştu. O'nun saf monoteist inancını çok az kimse biliyordu. Bunlar kendilerine **Hanif** ismini verdikleri halde, ayrı bir cemaat şeklinde teşkilatlanmamışlardı, aralarındaki bağ pek kuvvetli değildi, ayrı mabedleri yoktur; Bunlar bir arayış içinde idiler ve bir kurtarıcı bekliyorlardı, hatta onlardan bazıları kendilerinin peygamber olacağını dahi umuyordu (156). Sprenger, bu son Hanifleri o halleri ile ayrı bir dinî fırka olarak düşünüp, İslâmiyeti onlara dayandırmaya çalışmaktadır (157). Daha önce temas ettiğimiz gibi, İslâmiyetin son Haniflere dayanması ve Hz. Muhammed'in bu kişilerden Kur'an'daki bilgileri almış olması veya Canon Sell'in iddia ettiği gibi, bu son Haniflerin, Hz. Muhammed'i dinî ve siyasî bir lider olarak yetiştirmiş olmaları mümkün değildir.

İslâmın ortaya çıkışı esnasında mevcut olan son Hanifler ve Haniflik bir cemaat manzarası arz etmemekle beraber daha önceki zamanlarda **Haniflik** bir din olarak mevcuttur. Acaba İslâmiyet, bu dine dayanıyor olamaz mı? Müsteşrikler kadar İslâm uleması da bu mesele ile meşgul olmuş ve fikir yürütmüşlerdir. Özellikle Bakara suresindeki «Nefsini

---

(156) İbni Hişam, Sire, C. I., s. 138; Cevad Ali, Tarihu'l-Arab Kab-le'l İslâm, C. 5, Bağdat, (H.) 1377, s. 58-59 Alusi, Bulugu'l-Ereb, C. II., s. 194-196. İzutsu, a.g.e., s. 118

(157) Fr. Buhl, Hanif, İ. A. C. V/2, d. 215-217

aşağılayan (sefipler)den başka kim, İbrahim'in dininden yüz çevirir» (158) ifadesinden, İslâmiyetin, İbrahim'in dini Haniflikle eşit olduğu ma'nasını çıkaranlar mevcuttur. Çünkü bu ayet, İslâmiyete girmeyi reddeden Abdullah b. Sellam'ın kardeşinin çocuğu Muhacir için nazil olmuştur. Sellam, kardeşinin iki çocuğu Muhacir ve Selemeyi İslâma davet ettiği zaman Seleme İslâmiyeti kabul etmiş, Muhacir ise kabul etmemiştir. Yani, İslâmiyeti kabul etmemek İbrahim'in dininden dönmek olarak değerlendiriliyor (159). İslâm ulemasından bir kısmı, «Neshedilenler hariç, İbrahim'in şeriatı, bizim için de şeriatdır» demektedirler (160). Bu düşüncedeki Ulema, Nahl suresindeki «sana Hanif olarak İbrahim'in dinine uy, O müşriklerden değildi diye vahyettik» (161) ayetine dayanarak, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinin asıl hedefinin, İbrahim'in şeriatını ihya etmek olduğunu, O'nun, İbrahim'in şeriatına tabi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Razi'ye göre, bu görüş zayıftır. «İbrahim'in dinine uy» ile kasdedilen şey, Allah'ı birlemede, tevhid inancında, O'nun dinine uy demektir. Kur'an'da aynı şekilde İsa'ya, Musa'ya, Nuh'a da atıflar vardır (162). Ebu Hayyan, yukarda zikredilen ayetlerde «İbrahim'in dinine uymak» ifadelerinin söylenmesini, diğer peygamberler arasından, özellikle İbrahim'in seçilmesinin sebebini şöyle açıklıyor; İslâm şeriatının kıyamete kadar uyulacak olan hükümlerinden; Hac, sünnet vb. şeyleri, Hz. İbrahim ifa etmiştir, bu yüzden hepsi Hanif olarak hakka yönelmiş olan peygamberlerden, Allah özellikle İbrahim'i seçerek bu ayetlerde zik-

---

(158) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 130

(159) Kurtubi, el-Cami' li Ahkâm'l-Kuran, C. II., s. 132-133

(160) Kurtubi, a.g.e., s. 133

(161) Kur'an-ı Kerim, Nahl, 123

(162) Fahrüddin er-Razi, Mefâtihu'l-Gayb, V. V., s. 373

retmiştir, yoksa peygamberlerden sadece O'na tabi olmak, diğerlerine tabi olmamak kasdedilmemiştir (163).

Bazı İslâm alimleri, vahiy gelmeden önce Hz. Muhammed'in ibadet edip etmediğini, şayet ibadet ediyor idi ise, kimin şeriatına tabi olarak ibadet ettiğini incelemişlerdir. Bunlardan Amidî, Hz. Muhammed'in kendisine vahiy gelmeye başlamadan önce, namaz kıldığını, Kâbe'yi ziyaret ettiğini, kurban kestiğini, zekat verdiğini söyledikten sonra, bu vb. ibadetlerin yapılış şekillerinin akıl yolu ile bilinmesinin mümkün olmadığını, mutlaka bir şeriata dayanması gerektiğini, bu ibadetlerin daha önceki peygamberler tarafından da yapıldığını ifade eder (164). Aynî ise, Hz. Muhammed'in, vahiy gelmeye başlamadan önce hangi şeriat üzerine olduğuna dair rivayetleri zikreder. Bir kısım alimlerin, Hz. Muhammed'in o sırada İbrahim'in şeriatı üzerine olduğunu rivayet ettiklerini, bir kısım alimlerin, O'nun Nuh'un, İsa'nın, Musa'nın, Adem'in şeriatı üzerine ibadet ettiğini söylediklerini, diğer bazılarının ise, O'nun, kendinden önce gelen bütün peygamberlerin (ayırım yapmaksızın) şeriatleri ile amel ettiğini söylediklerini nakleder. Ayrıca, mağarada iken yaptığı ibadetin, tefekkürden ibaret olduğunu, bu şekilde inzivaya çekilerek yapılan tefekküre «Tahannüs» veya «tehannüf» dendiğini bildirir (165). İbni Kesir ise bu hususta çeşitli rivayetleri naklettikten sonra, kendine göre en doğru olanın, Hz. Muhammed'in, kendince hak bulduğu şeriat üzerine ibadet etmiş olduğu görüşü olabileceğini söyler (166). Hasan İbrahim, Hz. Muhammed'in, vahiy

(163) Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhit*, C. I., s. 406

(164) Seyfuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi Ali b. Muhammed Amidî, *el-İlkâm fî Usulî'l-Ahkâm*, C. IV., Kahire, 1967, s. 122-123

(165) Bedruddin Ebi Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Ümdu'tu'l-Kari-fi Şerhi Sahihi Buhari*, C. I., İst., (H.) 1308, s. 72 58; Ali Himmet Berki, Osman Keskiöğlu, *Hatemu'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı*, Ankr. 1966, s. 49

(166) İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, C. IV., s. 500-502

gelmeye başlamadan önce, uzun bir süre hiç bir şeriate tabi olmadan, tek başına kaldığını ve tefekkür ettiğini bildiriyor (167). Kur'an-ı Kerim'de İbrahim ve İsmail'in namaz, zekat, hac, kurban gibi ibadetleri yaptıkları açıkça bildirilmektedir (168). Ancak bu ibadetlerin, İslâm öncesi dönemlerde sadece İbrahim ve İsmail (A.S.) tarafından yapıldığını düşünmemek lazımdır. Meselâ Kur'an-ı Kerim'de İsa'nın (169), Musa'nın (170), Lokman'ın (171), Şuayb'in (172), namazla alâkalarına dair ayetler mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'in ifadesine göre, namaz, oruç ve zekat, sadece Hz. Muhammed'e veya Hz. İbrahim'e ait değil, bütün peygamberlerin ortak olarak ifa ettikleri bir ibadettir. Binaen aleyh İslâmiyetin, namazı, orucu ve haccı sadece İbrahim'in şeriatinden aldığını söylemek mümkün değildir. Meselâ; bir Hadis-i Şerif'te Hz. Muhammed, Nuh (A.S.)'ın Ramazan ve Kurban Bayramı hariç bütün yılı oruç tutarak geçirdiğini, İbrahim (A.S.)'ın de her ayın üç gününde oruç tuttuğunu beyan etmektedir (173). Yine Buhari'nin, Hz. Aişe'den rivayet ettiği bir Hadis-i Şerif'te Hz. Muhammed'in, Aşure günü oruç tuttuğu ve eshabına bu günde oruç tutmayı emrettiği, ancak Ramazan ayında oruç tutmak farz kılındıktan sonra, Aşure orucunu serbest bıraktığı haber verilmektedir (174).

İslâmiyetin iman ve ibadet esasları incelenince, bunların, Hz. İbrahim'in Haniflik dininin iman ve ibadet esaslarına fevkalade benzediği görülür. Ancak bu durum, İslâmiye-

---

(167) Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, C. I., Kahire, 1964. s. 78

(168) *Kuran-ı Kerim*, Meryem, 55; Bakara, 124; Hac, 26, 27

(169) *Kuran-ı Kerim*, Meryem, 30

(170) *Kur'an-ı Kerim* Bakara, 83

(171) *Kur'an-ı Kerim*, Lokman, 17

(172) *Kur'an-ı Kerim*, Hud, 87

(173) İbni Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. I., s. 118

(174) Buhari, *Sahih-i Buhari*, C. II., s. 226

tin bu esasları tamamen Haniflikten aldığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Gerek Hz. Muhammed'e vahiy gelmeden önce olsun, gerekse vahiy geldikten sonra olsun, O, 'kendinden önceki peygamberlerden sadece biri ile değil, hepsi ile irtibatlıdır. Bunun en açık delili, «O, dinden Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi, size şeriat yaptı» (175) ayetidir. Bu ayetten açıkça anlaşıldığına göre, İslâm, sadece İbrahim'e değil; Nuh'a, Musa'ya, İsa'ya ve diğer bütün peygamberlere vahyedilenleri içine almaktadır. İslâm'daki oruç ibadeti, özellikle Hz. Nuh'a ve O'nun tûfan sonrası orucuna bağlanmaktadır. A'la suresindeki «Temizlenen, rabbının adını anıp namaz kılanı saadete erişecektir. Ama siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha iyi ve daha bakidir. Şüphesiz bu hükümler ilk sahifelerde, İbrahim ve Musa'nın sahifelerinde de vardır (176) ayetleri aynı hükümlerin, sadece İbrahim'de değil, aynı zamanda Musa'da da mevcut olduğunu açıklamak suretiyle, İslâmiyetin sadece Hanifliğe dayanmadığını, Adem (A.S.) den itibaren, bütün peygamberlere gelen hükümlere dayandığını ispat etmektedir. «Peygamber ve O'na inananlar, O'na rabbinden indirilene inandı, hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına peygamberlerine inandı, Peygamberleri arasından hiçbirini ayırdetmeyiz» (177) mealindeki ayet, İslâmiyetin ve Hz. Muhammed'in bütün peygamberlerle irtibatını açıkça göstermektedir. İbni Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Hz. Muhammed, bazı İslâmî hükümler için «bunlar, İbrahim'in sahifelerinde böyle idi, Musa'nın sahifelerinde böyle idi» (178) demek sureti ile, kendinden önceki peygamberlerle irtibatını ortaya koymakta idi.

---

(175) Kur'an-ı Kerim, Şûra, 13

(176) Kur'an-ı Kerim, A'la, 14 - 19

(177) Kuran-ı Kerim, Bakara, 285

Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler başta olmak üzere, bütün İslâm kaynakları İbrahim'in dinine **Haniflik** ismini vermekte ve o dinin iman ve ibadet esaslarını bize bildirmektedir. İbrahim'in; babası ve kavmini, aklî deliller göstererek putlara tapmaktan vaz geçirmeye çalışması ve akıl yürütme yolu ile kainatı yaratan Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmesi, Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde örnek olarak gösterilmektedir. Kâbe'nin inşası, hac ibadeti, özellikle kurban olayı, İslâmiyetin (diğer peygamberlere vahye-dilenlerle alâkasının bulunmasına rağmen) İbrahim'in **Haniflik** inancı ile diğerlerinden biraz daha fazla irtibatlı olduğu intibahı doğurmaktadır. Hanifliğin iman ve ibadet esaslarını açıklarken göreceğimiz gibi, bu dinde namaz, hac, kurban, motif olarak aynen İslâmiyetteki gibidir. İslâmiyette nasıl Cebrail gelerek Hz. Muhammed'e günlük beş vakit namazı tarif etmişse, aynı şekilde Hz. İbrahim'e de tarif etmiştir. İslâmiyetteki mirac olayı aynen **İbrahim'in Vayhi** isimli kitapta da mevcuttur. Son haniflerin durumuna bakarak, **Hanifliğin** bir din olmadığını söylemek doğru değildir. Son halleri ile Hanifler bir dini cemaat teşkil etmiyor olabilirler. Ancak İbrahim, bir din tebliğ etmiştir. Başta Kur'an olmak üzere, bütün İslâm kaynakları O'nun dinine **Haniflik** adını vermektedir. Bu isim, İslâm öncesi dönemde Araplar tarafından da bilinmektedir. Hanif kelimesinin bir din adını belirtmediğini, sadece bir alem olduğunu ve müşrikliğin zıddı anlamında kullanıldığını (179) söylemek, İslâmî kaynaklara ters düşmektedir. Çünkü bugün, elde mevcut olan dinler tarihi eserlerinde, athe karakterli Tanrı tanımaz bazı sistemler bile, din kabul edilmekte, hatta komünizm bile «dinsizlik dini» olarak takdim edilmekte

---

(178) İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, C. IV, s. 50

(179) İsmail Cerrahoğlu, Kuran-ı Kerim ve Hanifler, A. Ü. İ. F. D. C. XI., Ank. 1964, s. 84 - 92

İken, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'da monoteislerin önderi olarak takdim edilen Hz. İbrahim'in, namaz, oruç, hac, kurban, sünnet gibi ibadet esaslarına sahip olduğu ve «milletle İbrahime Hanifen» tabiri ile de Kur'an tarafından bu sistemin **Haniflik** adı ile isimlendirildiği görüldüğüne göre, bu inancın haydi haydi din olması gerekir. Sağlam bir tevhid inancına sahip olan **Haniflik** inancının, ibadet yönü ile İslâmiyete büyük nisbette benzediğini de göreceğiz.

D — HANİFLİKTE İNANÇ ESASLARI

İbrahim (A.S.) gerek Kur'an-ı Kerim'de, gerekse Kitab-ı Mukaddes'te muvahhitlerin başkanı olarak takdim edilmektedir. Bu bakımdan Haniflik dininde tek yaratıcı fikrinin mevcut olması kesindir. Bütün kainatı yaratan bir Allah vardır. Allah (C.C.), mutlak kudret sahibidir. Her şeyi yarattığı gibi yaşatan, yol gösteren, yediren, içiren, hastalanıldığında şifa veren, öldüren ve ölümden sonra tekrar diriltecek olan O'dur (180). Yani O, mutlak kudreti ile her şeyi yaratmakta ve yönetmektedir, ortağı ve benzeri yoktur. İslâmiyette olduğu gibi Allah'ın ilim (bilme), semî (işitme), basar (görme), kelâm (konuşma) ve benzeri sıfatları vardır (181). İbrahim kıssalarının Kur'an-ı Kerim'de çok dikkat çeken bir yanı, bu kıssalarda hep aklı delillere baş vurulmasıdır. Gerek yıldız, ay ve güneş'in ilâh olamayacaklarının izah edilmesinde, gerekse putların ne bir fayda ve ne de bir zarar veremiyen varlıklar olarak, ilâh olamayacaklarının açıklanmasında tamamen akılcı bir yol tutulmuş, çok sağlam bir mantık silsilesi takip edilerek Allah'ın birliği ispat

---

(180) Kur'an-ı Kerim, Şuara, 78 - 81

(181) Kur'an-ı Kerim, Bakara, 127; Alusi, Bulûğu'l-Ereb, C. II., s. 194

edilmiştir (182). İbrahim (A.S.) kendisini Allah'ın varlığını ve birliğini tebliğ memur saymış, bu yolda kavmi ile mücadeleler yapmıştır.

Yahudi rivayetlerinde, İbrahim'in dört yolun kesiştiği bir yere ev yapıp gelen geçen yolculara ziyafet verdiği, bu ziyafet sonunda kendisine teşekkür edildiğinde, kendisine değil Allah'a teşekkür etmeleri gerektiğini bildirdiğini, O'nun, bu yolla güzel sözler söyleyerek, iyi davranarak insanları hakka davet ettiği haber verilmektedir (183). Kur'an-ı Kerim'de takdim edilen İbrahim (A.S.), öylesine akılcıdır ki O, bir defasında «Ya rabbi ölüleri nasıl diriltirsin bana göster» diye Allah'a sormuş, Allah O'na, «yoksa inanmadın mı?» diye sorunca O, «hayır, inandım ama kalbim mutmain olsun (kuvvet bulsun) diye soruyorum.» şeklinde cevap vermiş, bunun üzerine Allah (C.C.) O'na dört kuş alıp kesmesini, kuşların parçalarını dağlara koymasını, sonra tekrar geri çağırmasını, bu çağırıştan sonra onların tekrar kuş haline dönerek O'na geleceklerini bildirmiştir (184).

Haniflikte Allah'a iman vardır. Melek ve Şeytan inancı da vardır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, Lut'un kavmine giden meleklerin İbrahim'e uğradıklarını ve O'na misafir olduklarını haber verdiği gibi (185) İbrahim'in babasını ikna etmek üzere «babacığım şeytana tapma, çünkü şeytan Rahman'a isyan etmişti (186) dediğini nakletmektedir. Hristiyan ve Yahudilerce apokrif (sahte) sayılan **İbrahim'in Vahyi** isimli eserde şeytanın adı Azazil olarak geçmektedir. Yine bu

---

(182) Kur'an-ı Kerim, En'am, 74 - 81; Saffat, 85 - 99; Enbiya, 64 - 68 Al-i İmran, 258

(183) Kaufman Kohler, Abraham, J. E., V. I, p. 86

(184) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 260

(185) Kur'an-ı Kerim, Hüd, 69 - 76

(186) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 44

eserde İbrahim'in miracı esnasında meleğin O'na bir dua öğrettiği, bu dua sayesinde İbrahim'in güç bulduğu zikredilmektedir (187). Ayrıca Midraş rivayetlerde İbrahim (A. S.) ile mücadele eden şeytandan «Mastemah» olarak bahsedilmektedir (188). İslâm Tarihi kaynaklarında İbrahim'in, gerek oğlu İsmail'i kurban edişi ve gerekse hacca esnasında şeytanla karşılaştığı, O'nunla mücadele ederek O'nu taşıdığı açık bir şekilde nakledilmektedir (189).

Haniflik dininde «Kitaplara iman» esasının var olduğunu gene Kur'an-ı Kerim'den anlamaktayız. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de iki yerde İbrahim'e verilen sayfelerden bahsedildiği gibi (190) O'nun ailesine kitap ve hikmetin verildiği de bildirilmektedir (191). Şüphesiz bu kitap inancına bağlı olarak Haniflik dininde peygamberlere iman esası da mevcuttur.

Şehristanî, Haniflik dini ile Sabilliğin temelde ayrıldıkları noktanın Peygamberlik müessesesi olduğunu, Sabiilerin Allah'ın varlığına inandıkları halde, Allah'ın emirlerini ve yasaklarını insanlara bir insanın getiremeyeceğini, onu ancak rûhanî varlıkların getirebileceğine inandıklarını nakleder. Şehristanî'nin verdiği bilgiye göre Haniflik inancı bu noktada Sabilliğe muhalefet etmekte, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara yine bir insanın bildirmesi gerektiğini, başka türlü sağlıklı bir şekilde bu emir ve yasakların insanlara ulaşamayacağını savunmaktadır (192). Yani Haniflik temel olarak Peygamberlik müessesesinin varlığını kabul ederken, Sabiilik bu müesseseyi inkar etmektedir. İbni Mey-

---

(187) Moses Buttenwieser, Abraham Apocalypse of, U. J. E., V. I, p. 38

(188) K. Kohler, a.g.e., s. 86

(189) Taberi, Tarih, C. I., s. 273

(190) Kur'an-ı Kerim, Necm, 36 - 37, A'la, 19

(191) Kur'an-ı Kerim, Nisa, 54

(192) Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihal, C. II., s. 1 ve devamı

mun'un verdiği bilgiye göre Sabiiler, Adem'in dışında Şit, İdris ve Nuh (A.S.) gibi peygamberlerin yanlış yolda olduklarına inanmakta ve Adem (A.S.) in ay'a ibadet etmeyi emrettiğini söylemektedirler (193).

Haniflik dininin tebliğcisi olan ilk peygamber şüphesiz İbrahim (A.S.) dır. Başta İsmail ve İshak (A.S.) olmak üzere İbrahim (A.S.) den sonra, Musa'ya kadar gelen bütün peygamberler, İbrahim'e gelen hükümlerle amel etmiş olmalıdırlar. Şehristanî, İbrahim'in davetinin mevziî olmayıp umumî olduğunu, o zamana kadar O'nun daveti gibi yaygın bir davetin vaki olmadığını ifade ettikten sonra, Hicaz, Filistin, Harran ve Sümer ülkesinin yanı sıra O'nun davetinin bütün acem ülkelerine yayıldığını, bütün acem meliklerinin ve halkının İbrahim'in yaşadığı sırada Haniflik dinini benimsediklerini söyler (194). Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen Zül-Karneyn, bir kısım Tefsir kitaplarında zikredildiğine göre Himyerli bir melik olup, İbrahim (A.S.) zamanında yaşamıştır. Kendisi peygamber olmayıp, İbrahim'in ordu komutanıdır. Kâbe'nin inşası esnasında O'na yardım etmiştir. Kur'an-ı Kerimde bildirildiğine göre Zül-Karneyn, doğuya ve batıya en uzak noktalara kadar seyahat etmiş ve Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı, iman etmelerine mukabil, doğuda bir kavme yardım etmiştir (195). Bu rivayetin doğruluğunu kabul edersek, İbrahim'in inancının yani **Hanifliğin** cihanşümul bir inanç olarak dünyanın her tarafına yayılmış olduğu gerçeğine ulaşırız.

Hikmet Tanyu, İslâm öncesi dönemlerde Türklerde görülen «Gök Tanrı İnancı» (Yüce Tanrı)nın, İbrahim (A.S.) in Haniflik inancına fevkalade benzediğini söylemek-

---

(193) İbni Meymun, *Delaletu'l-Hairin*, s. 585

(194) Şehristanî, *el-Milel*, C. I., s. 559 - 5771

(195) *Kur'an-ı Kerim*, Kehf, 82 - 96; İbni Kesir, *el-Bidaye*, C. II, s. 102

tedir (196). Zü'l-Karney'n'i, İbrahim'in ordu komutanı kabul edersek, O'nun İbrahim'in **Haniflik** inancını dünyanın her tarafına, İran'a Türkistan'a Çin'e, Hindistan'a, Afrikaya, Avrupa'ya götürmüş olması tabii olur. Bu yüzden dünyanın pek çok yerindeki dinlerde, **Hanifliğin** izlerini görmek kabül olur. Dolayısıyla Türklerin İslâm öncesi inançlarında da, Haniflikten bir takım prensipler var olabilir, veya zamanında Türkler, İranlılar vb. kavimler arasında bu inanç yayılmış olabilir. Belirttiğimiz bu hususun, net ifadelerle bir delilinin mevcut olduğunu söyleyemeyiz. Ancak, İslâm öncesi Türklerde mevcut olan «Gök Tanrı inancı»nın prensipleri, **Hanifliğin** prensipleriyle karşılaştırıldığında, iki inanç arasında çok büyük bir benzerliğin var olduğu açıkça görülür ki, bunu tesadüf olarak izah etmek mümkün değildir.

Kitab-ı Mukaddes'te, İbrahim'in Filistin'i İshak'a, Hicazi İsmail'e bıraktığı, Ketura'dan olan çocuklarına ise bazı hediyeler vererek, O'nları şarka gönderdiği belirtilmektedir (197) Bu çocukların da doğuda babalarının inancını yaymaları gayet tabiidir. Hele İbni Sa'd'ın **Tabakat**'ında (daha önce belirttiğimiz) bu konu ile ilgili olarak verdiği bilgi, bu kanaatimizi oldukça kuvvetlendirmektedir. Çünkü O, İbrahim'in çocuklarının Horasan'a gittiklerini, Hazar Türkleri ile karşılaştıklarını, İbrahim'in oğullarının babalarından öğrendiklerini onlara söyledikleri zaman Horasanlıların ve Hazarların, bu sözleri bir insanın değil, bir meleğin söyleyebileceğini ifade ettiklerini söyler ki, bu ifadelerde bazı tarih tutarsızlıkları (Mesela Hazarların o tarihlerde Tarih sahnesine çıkmamış olmaları gibi) akla gelse bile, bir yanda Kur'an-ı Kerim'deki Zü'l-Karney'n'in, doğuya giderek orada-

---

(196) Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s. 14

(197) *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, XXV, 6

kilere Allah'ın birliğini öğretmesi. Kitab-ı Mukaddeste İbrahim'in çocuklarının doğuya gittiklerinin zikredilmesi, buna paralel olarak İbni Sa'd'da İbrahim'in oğullarının Horasan'da Türklerle karşılaştıklarının belirtilmesi, Şehristanî'nin de İbrahim'in davetinin umumî olup, bütün acem ülkelerine yayılmış olduğunu ifade etmesi, son olarak ta Haniflikle eski Türk dini arasında görülen fevkalade benzerlik, bu iki din arasında bir irtibatın bulunabileceğini ortaya koyar.

Haniflikte melek, kitab ve peygamber inancı ile birlikte ahiret, cennet, cehennem, hesap ve kitap inançları da vardır (198).

Görüldüğü gibi Hanifliğin inanç esasları ile, İslâmiyetin inanç esasları arasında bir fark yoktur. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi bu benzerlik, sadece İbrahim'in inancı ile İslâmiyet arasında değil, bütün peygamberlerin inançları arasında mevcuttur, farklılık sadece ibadet hükümlerindedir.

E — HANİFLİKTE İBADET ESASLARI

İslâmî inanca göre Haniflik, İbrahim (A.S.) in tebliğ ile memur olduğu dinin adıdır. Son Haniflerin durumuna bakarak, Hanifliğin sadece aklî hükümlere dayandığını, ibadet vb. hükümlere sahip olmadığını söylemek yanlıştır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, açık açık İbrahim ve İsmail'in namaz, zekat ve diğer ibadetleri yaptığını bize haber vermektedir (199). İbadet hükümleri bakımından bir din için en gerekli olan şey, ibadethanedir. Bu ibadethanelerde yapılan ibadetler, o din ile ilgili olarak yapılan ayinler ve

---

(198) Kur'an-ı Kerim, Şuara, 82 - 87; İbrahim, 41

(199) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 55

merasimler, onun ibadet yönünü teşkil ederler. Biraz sonra bütün ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi, Kâbe'nin banisi İbrahim (A.S.) dir. Kâbe, bu dinin mabedidir. Hem de Kur'an-ı Kerim'de yer yüzünde inşa edilen ilk mabed olarak bildirilen bir binadır (200). Kâbe'nin inşaatı bittikten sonra, Kur'an-ı Kerim'in beyanına göre, Allah (C.C.) İbrahim'e, insanları hacca çağırmasını emretmiştir. Hac bir ibadettir. Toplu olarak icra edilmesi bakımından sosyologların üzerinde durdukları dinî bir merasim olarak değerlendirilebilir. Kurban, bu dinin temel prensiplerinden birini teşkil eder. Sünnet de keza bu dinin temel esaslarından biridir. Bazı batılı araştırmacılar, İslâmiyetin başlangıçta fazla bir dinî hükme sahip olmadığını (201), sonraları birçok hükmü kendinden önceki dinlerden elde ettiğini söylerler. Yine bazı Batılı araştırmacılar, Yahudiliğin başlangıçta Ahiret, cennet ve cehennem inançlarına sahip olmadığını, bu inançların Zerdüştlükten Yahudiliğe girdiğini iddia etmektedirler (202). Goldziher ve Brockelmann ise, İslâmiyetin namaz ibadetini Zerdüştlükten aldığını, böylece İslâmiyetin Zerdüştlükten de istifade ettiğini iddia etmektedirler (203). Şehristanî, Zerdüştlük (Mecusilik) hakkında şunları söylemektedir. «İbrahim'in sahifeleri, içinde ilmi ve amelî hükümler bulunması ve Allah tarafından gönderilmesi bakımından kitab hükmünde iken, daha sonraları Mecusiler, bu sahifelerde bir takım tahrifat yapmışlar ve bu yüzden Allah (C.C.), bu sahifelerin hükümlerini kaldırmıştır. Bu bakımdan Mecusilerle ticaret akdi caizdir.

---

(200) Kur'an-ı Kerim, Al-i İmran, 96

(201) A. S. Tritton, *Müslim Theology*, London, 1947, p. 9

(202) Ahmet Şelebi, *Mukarenetü'l-Edyan*, C. I., Kahire, 1964, s. 172 - 174

(203) İ. Goldziher, *İslâm*, J. S., V. VI, p. 651 - 659

Fakat kestikleri yenmez, kadınları ile evlenilmez» (204). Görüldüğü gibi Mecusilik, yani Zerdüştlük, Şehristanî tarafından Haniflikten bir sapma olarak takdim ediliyor ki, Zerdüş'tün yaşadığı çağı (M.Ö. V. Asır), İbrahim'in yaşadığı çağ ile (M.Ö. XX. Asır) mukayese edersek, İbrahim'in Zerdüş'ten çok önce yaşadığını anlarız. Yani, Zerdüştlük Haniflikten sonra ortaya çıkmıştır. Şehristanî ayrıca, İbrahim'in Haniflik inancının, bütün acem melikleri ve halkı tarafından kabul edildiğini de söylemektedir (205). Bu durumda Zerdüştlüğe, Haniflik dininden birçok şeyin girmiş olması kaçınılmazdır. Zerdüştlük'te görülen günde beş vakit namaz, oruç ve zekat gibi ibadetler Haniflikte de vardır. Haniflik, Zerdüştlüğün ortaya çıktığı İran'da bu dinden önce var olduğuna göre, namaz, oruç ve zekat gibi ibadetler, Zerdüştlüğün kendine ait orjinal ibadetleri olmayıp, bunları Haniflikten almış olması gerekir. Böyle olunca Goldziher'in söylediği şey anlamını yitirmektedir. Yani İslâmiyet beş vakit namazı Zerdüştlükten değil, aksine Zerdüştlük bunu Haniflikten almıştır. İslâmiyet'in namazı, Haniflik'ten almış olması hususuna bizim bir itirazımız yoktur. Ancak buna ilaveten şunu söyleriz. İbrahim'den önceki peygamberlerde de namaz ve benzeri temel ibadet hükümleri olmalıdır (206).

Hız. İbrahim'in, Nemrud'un ülkesinde tebliğe başladığı inançla, Kâbe'yi inşa ettikten sonra Arapları davet ettiği inanç arasında bir fark mevcut değildir. İslâmî inanca göre İshak, Yakub, Yakub'un oğulları ve diğer bütün peygamberlerin tebliğ ettiği inançlar, temel hükümleri bakımından birbirinden farklı değildir.

(204) Şehristanî, el-Milel, C. I., s. 555

(205) Şehristanî a.g.e., s. 759 ve devamı

(206) İbni İshak, Sîre, s. 73

1. Hac :

Haniflik dininde beliren en önemli unsur, Kâbe ve Hac ibadetidir. Kâbe'nin inşası konusuna daha önce temas ettik. Kur'an-ı Kerim'de İbrahim'in bir takım kelimelerle imtihan edilmesi ile maksadın, hac'ın menasiki olduğu bir çok müfessir tarafından rivayet edilmektedir (207). Kâbe'nin inşasını mütaakip Allah (C.C.), İbrahim'e insanları hacca çağırmasını emretmişti (208). İbrahim (A.S.), «İnsanları nasıl Hacca çağırayım Yarabbi?» diye sormuş, Allah da «Ey insanlar Rabbinize icabet edin» diye onlara seslen buyurmuştur. İbrahim de dağa koşarak, Allah'ın emrettiği şekilde insanları Hacca çağırdı, doğuya, batıya, Şam'a ve Yemen tarafına yönelerek yaptığı çağrılara, «lebbeyk Allahümme lebbeyk» diyerek insanlar cevap verdiler ve toplanarak onunla birlikte Hac görevini ifa ettiler (209). Taberî'de bu çağrı şu şekilde nakledilmektedir : Allah İbrahim'e insanları Hacca çağırmasını emredince İbrahim, sesini insanlara nasıl duyurabileceğini sormuş, Allah «sen çağır sesini duyurmak benim işimdir» diye buyurunca İbrahim (A.S.), «Ey insanlar Beyt-i Atik'i ziyaret üzerinize farz kılınmıştır» diyerek insanlara seslenmiştir (210). Mücahid'den rivayet edildiğine göre ise İbrahim, «Yarabbi insanları nasıl çağırayım?» diye sorunca, Allah O'na «Ey İbrahim! Lebbeyk Allahümme Lebbeyk de» diye emretmiştir (211). İslâm Tarihi kaynaklarının verdiği bilgiye göre İbrahim ve İsmail, dörtbir taraftan gelen halk ile birlikte terviye günü Mina'ya geldiler ve cemaat halinde öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kıldılar. Geceyi orada ge-

(207) Reşid Rıza, Menar, C. I, s. 453

(208) Kur'an-ı Kerim, Hac, 27

(209) İbni İshak Sire, s. 72-73

(210) Taberî, Tarih, C. I, s. 260

(211) Taberî, a.g.e., s. 261

çirdikten sonra, sabah namazını kıldılar ve erkenden Arafat'a çıktılar. Orada bir süre kaldıktan sonra, öğle ile ikindi namazını birleştirerek kıldılar. Güneşin batmasından sonra Müzdelife'ye geldiler ve orada akşam ve yatsı namazını birleştirerek kıldılar. Geceyi orada geçirdikten sonra sabah namazını kıldılar ve vakfe yaptılar. Havanın iyice ağarmasından sonra İbrahim, yanındakilere ne yapılacağını göstererek, Haccın bütün görevlerini ifa etti. Büyük taşlamadan sonra Mina'da onlara kurban kesilecek yeri gösterdi ve kurbanını keserek tıraş oldu. O, Mina'dan ayrıldıktan sonra tavafın nasıl yapılacağını göstererek yeniden Mina'ya döndü, taşlamaları yaparak Hac görevini bitirdi. İbrahim, oğlu İsmail'e Haccın nasıl yapılacağını gösterdikten sonra, insanları Hacca çağırma ve bu görevi ifa hususunda O'na izin vermiştir.

Sahih-i Müslim'in rivayetine göre, Hz. İbrahim, Mekke'yi haram şehir kılmış, Hz. Muhammed de aynı şekilde Medine'yi haram şehir kılmıştır (212).

Mümkün olduğu kadar özetleyerek vermeye çalıştığımız, İbrahim'in insanları Hacca çağırması ve bu görevi yerine getirmesi olayı ile, İslâmiyet'in Hac farızası arasında hemen hemen hiç bir fark yoktur. İbni İshak, İbni Hişam, Taberî, vb. tarihçilerde zikredilen bu Hac olayı, Hadis kitaplarında da yer almaktadır. İbrahim'in Kâbe'yi inşası ve haccetmesi hakkında Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda hiç bir bilgi yoktur. Bazı Müsteşrikler, İslâmiyetin Hac ibadetini, Cahiliye çağı Arap adetlerine bağlamaya gayret gösteriyorlar. Çünkü onu başka hiçbir dine ve cemaate bağlamak mümkün değildir. Ancak Cahiliye çağında bu tertib ve düzende bir Hac ibadetinin varlığını da ispat edemiyorlar. Cahiliye döneminde sadece Kâbe'yi ziya-

---

(212) Kurtubi, el-Camî' li Ahkâmi'l-Kur'an, C. II, s. 118

ret ve içindeki putları ululama şeklinde bir merasim olabilir. Fakat İslâmiyet'in tertip ve düzenine uygun bir merasimin varlığını hiç bir kaynakta göremiyoruz. Cahiliye çağında, o hali ile Mekkeli müşrikler tarafından icra edilen o merasimin bile, İbrahim ve İsmail'den intikal etmiş olması gerekir. İslâm Tarihi kaynaklarının verdiği bilgiye göre, İbrahim'in haccı ile Hz. Muhammed'in haccı arasında büyük bir benzerlik vardır. Fakat hac ibadetinin İbrahim'le başlamayıp, O'ndan önceki dönemlerde bu ibadetin var olduğu, Nuh'un da Kabe'yi tavaf ettiği bazı kaynaklar tarafından bildirilmektedir (213).

2 — Kurban :

Oğlunu kurban etme olayı, Kur'an-ı Kerim'de İbrahim için bir imtihan olarak zikredilmekte, buna karşılık O'nun, Allah tarafından mükafatlandırıldığı, oğluna bedel olarak bir koçun kendisine gönderildiği bildirilmektedir (214). Bu olaydan sonra İbrahim, oğlu yerine koçu kurban etmiş ve hayvan kurbanı, onun dininin bir ibadeti haline gelmiştir. Aslında kurban ibadeti de İbrahim ile başlamış bir ibadet değildir. L Woolley, Ur şehrinde çıkan belgelerden, İbrahim'den önce, Sümerler arasında kurban ibadetinin var olduğunu ve Nuh'un (Utanapiştım) da kurban kestiğine dair belgelere rastlandığını söylemekte, hatta Nuh'un kurban kesme yerleri (Mezbah) yaparak, sadece hayvanları ve kuşları kurban ettiğini, bilhassa tûfandan kurtulup yere ayak bastığı sırada, O'nun kurban kestiğini ifade etmektedir. Woolley'e göre Nuh'un inancı ile, kurban kültü birbirine bağlı olup, kurban onun inancının bir parçasıdır (215).

(213) İbni İshak, Sîre, s. 73

(214) Kur'an-ı Kerim, Saffat, 106 - 107

(215) L. Woolley, Abraham, p. 114

İbrahim'den önce ve İbrahim zamanında Ur şehrinde insanlara bedel olarak kuzu kurban edildiği, kazılardan elde edilen belgelerde mevcuttur (216). Aynı yazarın bildirdiğine göre Sümerler'de kurban, aile reisi tarafından kesilmekteydi (217).

M.Ö. 3000'li yıllarda Hindistan ve çevresinde görülen insanın kendini öldürmesi olayını, insan kurbanı şeklinde yorumlamamak gerektiğini söyleyen Woolley, İbrahim zamanında Filistin'de insan kurbanının çok yaygın olduğunu, Filistinlilerin ilk doğan çocuklarını tanrılarına kurban ettiklerini, İbrahim'in de o kabilelerde gördüğü bu adeti yapmak için oğlunu kurban etmeye teşebbüs ettiğini, Tanrının ikazı ile oğlu yerine koç kurban ederek, insan yerine hayvan kurban etme geleneğini yerleştirdiğini ifade ediyor (218). Woolley'in son ifadesinden, İbrahim'in ilk oğlunu, yani İsmail'i kurban etmek istediğini açıkça anlıyoruz. Aynı ifadeler Tevrat'ta da mevcut olduğu gibi (219), diğer kaynaklarda dahi Yahudilerin, Mısır'da oturdukları sırada ilk çocuklarını Tanrıya kurban ettikleri ve semitik dinlerde insan kurbanının mevcut olduğu bildirilmektedir (220).

İbrahim'in, oğlu İsmail'i niçin kurban etmek istediği konusunda, İslâmî kaynaklar bir noktada birleşmektedirler. Allah İbrahim'i imtihan etmek için, O'ndan oğlunu kurban etmesini, Allah sevgisi ile evlat sevgisi arasında bir tercih yapmasını istemiş, İbrahim de Allah sevgisini evlat sevgisine tercih etmiştir. Yahudi kaynaklarda da aşağı yukarı bu görüş vardır. Ancak olaya başka açılardan da bak-

---

(216) L. Woolley, a.g.e., s. 117

(217) L. Woolley, a.g.e., s. 114

(218) L. Woolley, a.g.e., s. 115-116

(219) Kitab-ı Mukaddes, Çıkış, XIII, 2, XXII, 29; Sayılar, III, 13, Hezekiel, XX, 26

(220) Jules Soury, Les Religions Les Arts La Civilization, Paris 1877, p. 50-51

mak gerekiyor. Kurban ile emrolunduğu zaman en az seksen yaşlarında olan İbrahim, o sırada peygamberlik görevine de başlamış olmalıdır. Hak dinlerin hepsinde mal ve can emniyeti mevcuttur. Buna göre, suçsuz bir kimse- nin, ibadet maksadı ile bile olsa kesilmesinin caiz olmadığı, bir peygamber şüphesiz bilmeliydi. Allah'ın bunu emretmesi acaba «mal ve can emniyeti» ilkesine aykırı değil miydi? sorusu akla gelebilir. Buna şöyle cevap verilebilir : Allah'ın verdiği o emir, gerçek bir emir değildi. O, sadece İbrahim'i tecrübe için bu emri vermişti. Hem O'nu imtihan etmiş, hem de bu vesile ile insan kurbanının doğru olmadığını bildirmişti. Çünkü o sıralarda hem Arabistan'da, hem Filistin'de ve hem de Mısır'da ilk doğan çocukların kurban edilmesi oldukça yaygındı. Allah (C.C.), önce İbrahim'e ilk çocuğunu kurban etmesini emrediyor, arkasından çocuğunu kurban etmemesini, O'nun yerine ko- çu kesmesini bildiriyor. Bu davranışla, ilk çocuklarını tan- rılara kurban eden insanlara bu hareketlerinden vaz geç- melerini, bunun yanlış olduğunu bildiriyor.

Yahudilere göre, kurban edilen İshak olup, olay Filis- tin'de cereyan etmiştir. İslâmî inanca göre ise, kurbanlık İsmail'dir ve olay Mekke'de cereyan etmiştir. Kur'an-ı Ke- rim'de bu hadiseye Saffat suresi 101 - 107. Ayetlerde te- mas edilir. Ancak kimin kurban edildiği açık olarak belir- tilmez. Bu yüzden, eshabdan bazı kimseler dahi, İshak'ın kurban edildiği şeklinde bir görüşe sahiptirler (221). Mu- hammed Şakir'e göre, İslâm ulemasından, kurban edilenin İshak olduğunu söyleyenlerin ellerinde sağlam hiçbir delil yoktur. Ancak onlar Ehl-i Kitab'ın etkisi altında kalarak böyle söylemektedirler (222). Daha önce temas ettiğimiz Tevrat ayetleri, kurban edilmek istenen çocuğun İsmail

(221) Taberî, *Tarih*, C. I, s. 271

(222) Ahmed Muhammed Şakir, *İsmail Dairetu'l-Maarifi'l-İslamiy- ye*, C. II, Tahran, 1933, s. 172

olduğu hususunu teyid ederler. Çünkü bu ayetlerde ilk çocuğun kurban edilmesi zikrediliyor. İshak ise ilk çocuk değil ikinci çocuktur. Öyleyse kurbanlık O değildir. Yine Tevrat'ta, «biricik tek oğlunu» kurban etmek şeklinde bir ifade vardır (223). İshak biricik evlat olamaz, çünkü İsmail ondan büyüktür. Tek evlat, olsa olsa İsmail olabilir. İshak doğmadan önce O, biricik evlat idi ve Allah O'nun kurban edilmesini emretmişti (224).

Aslında kurbana sebep olan olay üzerinde de durmak gerekir. İbrahim'in uzun bir süre çocuk sahibi olamaması üzerine, Allah'tan çocuk istemesi ve Allah'ın kendisine lüt-fettiği bu çocuğu aşırı derecede sevmesi yüzünden, Allah O'na, çocuğunu kurban etmesini söyleyerek O'nu imtihan ediyor. Görüldüğü gibi bütün olay ilk çocuk İsmail üzerinde cereyan etmiştir. İbrahim, İsmail'i çok sevmektedir. Zira Sare, İsmail ve Hacer'in evden çıkarılmasını istediğinde İbrahim, Tevrat'ın beyanına göre çok öfkelenmiş, ancak Allah'ın emriyle onları evden çıkarmıştır (225). Yani O, İsmail'i çok sevmekte, bu yüzden Allah O'nu deniyerek, kendi sevgisinin evlat sevgisinden üstün olup olmadığını öğrenmek istemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, İsmail'in ismi kurban olayında açık olarak geçmemekle beraber, yine bu ayetlerde kurban edilenin İsmail olduğuna, en azından İshak olmadığına işaret vardır. Saffat suresi 113. Ayette «Biz O'nu (yani kurban edileni) ve İshak'ı mübarek kıldık; ikisinin soyundan da iyiler ve açıktan açığa kendine yazık edenler vardır» buyulmaktadır. Bu ayette geçen «aleyhi» kelimesindeki za-

---

(223) Kitab-ı Muhaddes, Tekvin, XXII, 2

(224) Muhammed Ferid Vecdi, İbrahim Dairetu'l-Maarifi'l-İslamiyye, C. I, s. 28-29

(225) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XV, 1-3; XXI, 8-12

mirin İbrahim'e raci olması mümkün değildir (226). Çünkü ayetin daha sonraki kısmında «ve min zürriyyetihima» (onların ikisinin zürriyyetinden) ifadesi geçmektedir. İbrahim, İshak'ın babası olup, İshak İbrahim'in zürriyyetindendir. İkisinden ayrı zürriyyetlerin gelmesi mümkün değildir. Böyle olunca oradaki zamirle kastedilen İbrahim olamaz. İshak da hemen zamirden sonra geldiğine göre, o zamirle kurban edilmek istenen evlâdın kastedildiği ve onun İshak olamayacağı açığa çıkar. İki zürriyyetle de zaten Arapların ve Yahudilerin kastedildiği açıktır. Öyle ise bu zamirle, Arapların atası sayılan İsmail kastedilmiştir.

Kimin kurban edilmiş olduğu meselesine bağlı olarak, burada akla şöyle bir soru gelebilir : Acaba Kur'an-ı Kerim niçin açık caık kimin kurban edilmek istendiğini zikretmemiştir? Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in adı dahi sadece dört yerde geçmekte olup, bu yerlerde onun hayatından hiç bahsedilmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Muhammed'in anne, baba ve dedelerinden hiç bahsedilmediği gibi, O'nun hayatının sevinçli ve üzüntülü hiçbir olayı da geçmez. O, en sevdiği insanların ölümünden sonra çok kederlenerek üzüntülü günler geçirdiği halde, bunlardan bir tanesi dahi Kur'an-ı Kerim'de mevcut değildir. Hz. Muhammed, İsmail'in Arapların atası olduğunu, Kâbe'nin inşasında bulunduğunu bildiği halde, O'nun hayatını seçme biçiminde hiçbir zaman vermemiş ve onu ilk plana çıkarmamıştır. Bunun böyle oluşunun sebebi, sadece vahiy ile izah edilebilir. Eğer Hz. Muhammed, Kur'an-ı Kerim'i kendi kafasından yazmış olsa idi, her halde bunu yapmak onun için bir problem olmazdı. Hiç değilse Medine döneminde bunu Kur'an'a dahil ederdi. Böyle bir işin meydana gelmesinden, soy-sopa çok önem veren Araplar da çok memnun olurlardı.

(226) Abdülvahhab en-Neccar, Kısasu'l-Enbiya, Mısır, Tarihsiz, s.

Kurban edilmek istenenin kim olduğu hususunda Kur'an'da bir açıklama bulunmamakla beraber, Hadis-i Şerifler'de bu hususta bilgiler vardır. Sahabe-i Kiram'dan bir grup Hz. Muhammed'in yanında oturlurken, bir kişi gelip «ey iki kurbanlığın oğlu! Allah'ın sana gönderdiklerinden bana anlat» demesi üzerine Hz. Muhammed gülmüş, kendisine bu kişinin, «iki kurbanlığın oğlu» sözü ile neyi kastedtiği sorulunca, kendisinin iki babasının kurban edilmek istendiğini, bunlardan birincisinin babası Abdullah olduğunu, dedesi Abdülmuttalib'in, zenzemi kazdırırken işini muvaffakiyetle bitirdiği takdirde çocuklarından birini kurban edeceğini va'dettiğini, işini kolaylıkla bitirince de çocukları arasında kur'a çektiğini, Kur'anın babası Abdullah'a çıktığını, babasının dayılarının ısrarı üzerine, O'nun yerine yüz deve kurban edilmek sureti ile babasının kurban edilmekten kurtulduğunu, birinci kurbanlığın kendi babası Abdullah olduğunu, ikinci kurbanlığın ise atası İsmail olduğunu, İbrahim'in, İsmail'i kurban etmeye teşebbüs ettiği sırada Allah'ın bir koç göndererek onu kurban edilmekten kurtardığını, binaen aleyh bu kişinin o sözle kasdının Abdullah ve İsmail olduğunu söylemiştir (227). Bu ve benzeri Hadis-i Şeriflerde, İsmail'in kurban edilmek istenen çocuk olduğu haber verilmektedir. İbni İshak'tan nakledildiğine göre, Ömer b. Abdülaziz zamanında Şam'da bir Yahudi, Müslüman olmuştu. Bu kişi Müslüman olmadan önce Yahudilerin alimleri arasında yer almakta idi ve Yahudiliği çok iyi biliyordu. Ömer b. Abdülaziz O'na, İbrahim'in hangi oğlunu kurban ettiğini sorunca O, İsmail'i kurban ettiğini, bunu Yahudilerin de bildiklerini, ancak Arapları kıskandıkları için bunu itiraf edemediklerini söylemiştir (228).

İbrahim'in Hanıflık dininde hayvan kurbanı vardı, insan kurbanı yoktu. Fakat İbrahim ve İsmail'den bir süre sonra

(227) Taberi, Tarih, C. I., s. 264

(228) Taberi, Tarih, C. I., s. 270; Muhammed Rıza. Muhammed, s. 14 - 15

gerek Arapların ve gerekse Yahudilerin tekrar insan kurbanına döndüklerine dair deliller mevcuttur. Yahudiler Mısır'a gittikten bir süre sonra, orada gördükleri insan kurbanına tekrar avdet ettiler (229). Araplar da İsmail'den sonra putperestliğe avdet edip, çocuklarını kurban etmeye başlamışlardı. Nitekim yukarda temas ettiğimiz gibi Hz. Muhammed'in dedesi Abdülmuttalip, Zemzem kuyusunu kazdırırken, kazma işini kolaylıkla bitirebilirse çocuklarından birini kurban edeceğini nezretmiş, işini kolaylıkla bitirince de çocukları arasında kur'a yolu ile kurban kesilecek çocuğu tayin etmiş, çekilen kur'a Abdullah'a isabet etmiş, bunun üzerine Abdullah'ın dayıları araya girerek, O'nun yerine deve kurban etmesini teklif etmişler, Abdülmuttalip teklifi kabul ederek bu defa on deve ile Abdullah arasında kur'a çekmiş, kur'a yine Abdullah'a çıkmış, develerin sayısı yüze yükselinceye kadar kur'a Abdullah'a çıkmış, sayı yüze ulaşınca bu defa kur'a develere çıkmıştır. Abdülmuttalip, bunun üzerine yüz deveyi, oğlu Abdullah'ın yerine kurban ederek çocuğunu kurban etmekten vazgeçmiştir (230). Bu olaydan da anlıyoruz ki, cahiliye döneminde Araplar tekrar insan kurbanına dönmüşlerdir. Cahiliye döneminde gördüğümüz Arap adetlerinden biri de kız çocuklarını diri diri toprağa gömmekti. Ancak İbrahim (A.S.)'in dini Haniflikte sabit kalan Araplar, kız çocuklarını toprağa gömmezlerdi (231).

İbrahim'in dini Haniflikteki hayvan kurbanı, insanın canına bedel olan bir kurbandı ve o dönemin insanları için, özellikle çocukları için can emniyeti sağlıyordu. Çünkü putperest inançlarda ferdin hayatının fazla önemi olmayıp, ferd kolayca toplum için feda edilebiliyordu.

(229) J. Soury, *Les Religions Les Arts La Civilisation*, p. 51

(230) Zemahşeri, *Keşşaf*, C. III, s. 308

(231) Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâm*, C. I., s. 73

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, İbrahim'in kurbanı ile Hz. Muhammed'in kurbanı esas bakımından birbirine benzemektedir. Ancak, kurban ibadeti ilk defa İbrahim (A. S.) ile başlamış bir ibadet değildir. O'ndan önceki peygamberler hayvan kurban etmişler, putperestler ise insan kurban etmişlerdir. Özellikle Nuh (A.S.) un tebliğ ettiği dinde kurban ibadeti mevcuttu (232).

3 — Namaz :

Kur'an-ı Kerim'de, İbrahim ile İsmail'in namaz kıldığına dair açık beyanlar vardır (233). Bilhassa Bakara suresi 125. ayette «İbrahim'in yerinde bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). Biz İbrahim ve İsmail'e «tavaf edenler, ibadete kapananlar rüku' ve secde edenler için evimi temizleyin» diye emretmiştik» şeklinde geçen ifadededen, İbrahim'in namazının sadece bir duadan ibaret olmadığını, O'nun namazında rüku' ve secde gibi rükunlerin mevcut olduğunu anlıyoruz. Muhammed Abduh'a göre, bu ayetin başında geçen «namaz kılacak yer edinin» ifadesinden maksat, sadece namaz kılacak yer demek değildir. Musalla ile maksat, mabed, yani ibadethanedir. Ayette ifade edilen ibadetin içinde tavaf, Safa ile Merve arasında say', mescidde itikaf, rüku ve secde gibi unsurlar vardır. Bu durumdan, İbrahim ve Ona tabi olanların, bu çeşit ibadetlerle memur oldukları anlaşılır. Ancak İbrahim ve ümmetinin bu ibadetleri şer'i şekilde nasıl yaptıklarına dair elde delil yoktur (234). Abduh'un bu beyanından, Haniflik dininde bu ibadetlerin nasıl bir tertiple (meselâ; günde kaç vakit namaz kılındığı gibi) icra edildiğinin bilinmediği anlamı çıkmaktadır. Ancak İbni İshak'ın rivayetine göre, İbrahim (A.S.), Kâbe'yi inşa ettik-

(232) L. Woolley, Abraham p. 114

(233) Kur'an-ı Kerim, Meryem, 37-40

(234) Reşid Rıza, Menar, C. I., s. 454

ten sonra insanları hacca çağırdığı zaman O, bir günde beş vakit namaz kılmış, hatta bu namazların ifasında kendisine Cebrail rehberlik etmiştir. Yani namazın nasıl kılınacağını İbrahim'e öğretmiştir. Haccın erkânını, hac esnasında kesilen kurbanı, günlük beş vakit namazı, hatta hac farızasının ifası esnasında öğle ile ikindinin, akşam ile yatsının nasıl cem' edileceğini dahi İbrahim'e Cebrail öğretmiştir. Abdullah b. Ömer'den rivayet olunduğuna göre, Allah (C.C.) Hz. Muhammed'e «Hanif olarak İbrahim'in dinine tabi ol» (235) şeklinde hitab ederken bu hitabla kastedilen, yukarda zikredilen hususlarda İbrahim'in dinine tabi olmaktır (236).

Bakara suresi 125. ayette Allah'ın, İbrahim ve İsmail'e Namaz ibadetine bağlı olarak Kâbe'yi temiz tutmalarını emrettiği bildirilmektedir. Kâbe'nin temizlenmesinden maksat, İbni Kesir'e göre, oranın putlardan temizlenmesidir (237). İbrahim ve İsmail'den başka diğer bazı peygamberlerin de namazla emrolunduklarının Kur'an-ı Kerim'de bildirildiğini daha önce belirtmiştik.

Haniflik'te namaz ibadetine bağlı olarak temizlik de çok önemli idi. Hemen hemen bütün tefsir kitaplarında zikredilen, İbrahim'in insan vücudunda uyguladığı on temizlik vardır ki bunlar, 1 — Mazmaza (ağıza su vermek), 2 — İntinşak (buruna su vermek), 3 — Bıyıkları kısaltmak, 4 — Saçları taramak, 5 — Misvak ile ağız ve dişleri temizlemek, 6 — Koltuk altlarını temizlemek, 7 — Kasıkları temizlemek, (traş etmek), 8 — Tırnakları kesmek, 9 — İstinca (abdest bozduktan sonra temizlenmek), 10 — Sünnet olmak. (238).

---

(235) Kur'an-ı Kerim, Nahl, 123

(236) İbni İshak, Sire, s. 79; Taberi, Tarih, C. I., s. 262

(237) İbni Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, C. I., s. 172

(238) Şehristani, el-Milel, C. II, s. 249

Haniflikte temizlik cümlesinden olmak üzere, cünüplükten temizlenmek, (yılanmak), Cuma günü gusletmek, ölüyü yıkayıp kefenlemek ve cenaze namazını kılmak gibi hususlar mevcuttu (239).

İbrahim'in dininde namazla birlikte dua da mevcuttu. O, ateşe atıldığında «Hasbiyellahu ve ni'me'l-Vekil» demiş, ardından «Yarabbi sen semada teksin, ben de yer yüzünde sana ibadet eden tek insanım» buyurmuştur (240).

İbni Abbas'dan rivayet edildiğine göre Hz. Muhammed, Hasan ve Hüseyin'e, «Sizi Allah'ın bütün kelimeleri ile her türlü şeytanın, zehirli hayvanların ve kem gözlerin şerrinden sakındırırım. Babam İbrahim de İsmail ve İshak'ı böyle sakındırırdı» buyurmuştur (241).

Yahudi ve Hristiyanlarca apokrif (sahte) sayılan **İbrahim'in Ahdi** isimli eserde, İbrahim'in bir kuşun sırtında miraca çıktığı, mirac esnasında O'na bir meleğin rehberlik ederek özel bir dua öğrettiği, bu dua ile tanrısına yalvardığı yazılıdır (242). Hz. Muhammed de bir Hadis-i Şerif'lerinde kendi miracı esnasında İbrahim (A.S.) ile karşılaştığını, diğer bir hadisde ise, kıyamet gününde ilk elbise giydirilecek kişinin İbrahim (A.S.) olduğunu bildirmiştir (243).

İbrahim'in dininde namaz ibadetinin mevcut olduğunu, sözlü Yahudi rivayetlerinde de görmekteyiz. Bu rivayetlerde, Hz. İbrahim'in Yahudilikte mevcut olan 613 emri yerine getirdiği yazılıdır. Yani, Yahudilikteki 613 emrin menşei-

---

(239) Taberî, *Camiu'l-Beyan*, C. III., s. 9, 12; İbnü'l-Cevzi, *Zadü'l-Mesir*, C. I., s. 139

(240) İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azım*, C. III., s. 184

(241) Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. V., s. 296

(242) Moses Battenwieser, *Abraham*, U. J. E., V. I. p. 38

(243) Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesai, *Sünen-i Nesai*, C. IV., İst., 1982, s. 117; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III., s. 334

nin İbrahim'in dini olduğu hususunu, Yahudi rivayetler biz-
zat teyid ediyorlar. Talmud'da, İbrahim'in sabahları erken
kalktığı ve şafak vaktinde Tanrıya ibadet ettiği ve Yahudi-
lerin sabahleyin yaptıkları «Şaharit» ibadetinin İbrahim'den
kaldığı yazılıdır. Yine Talmud'da, Yahudilerin öğle vakti yap-
tıkları «Minha» ibadetinin İshak'tan, akşamleyin yaptıkları
«Maarib» ibadetinin ise Yakub'dan kaldığı yazılıdır. Yahudi-
lerin günlük ibadetlerinde okudukları dualarda, İbrahim'in
Ur şehrinden ayrılışını anlatan parçalar okunur (244).

İslâmiyet'te, namazların son ka'delerinde tahiyyattan
sonra, önce Hz. Muhammed'e sonra İbrahim'e salat ve se-
lâm getirilmektedir. İslâmiyet ve Yahudilikte, günlük ibadet-
lerde özellikle tahsis edilerek, İbrahim'le ilgili dua parça-
larının okunuşu, her iki dinin, günlük ibadetlerinde O'nun
dini ile irtibatını açıkça göstermektedir.

4 — Zekat :

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. İbrahim ve İsmail'in namazı ile
ilgili bilgi veren ayetler, aynı zamanda O'nların zekatları
ile de ilgili bilgi vermektedir. Başta Kur'an-ı Kerim olmak
üzere, bütün İslâmî kaynaklar, İbrahim'in çok cömert ve
misafirperver olduğunu, sofrasında daima misafir bulun-
durduğunu, misafirsiz sofraya oturmadığını naklederler. Ya-
hudi rivayetlerde de onun gelip geçen yolcular için yeyip
içsinler ve istirahat etsinler diye, dört yolun kesiştiği bir
yere ev yaptırdığı anlatılır (245). Hz. İbrahim, aynı zaman-
da kölelerine karşı da son derece cömert davranmış olup,
Allah (C.C.) O'na kendisini dost itti haz ettiğini bildirdiği
vakit, bütün kölelerini azad etmiştir (246). Kur'an-ı Kerim'de
O'nun cömertliğinden bahsedilirken, O'nun kendisine uğra-

(244) Robert Gordis, *Abraham*, U. J. E., V. I, 36 - 37

(245) Moses Bottenwieser, *Abraham*, U. J. E., V. I, p. 38

(246) İbni Sa'd, *Tabakat*, C. I., s. 47

yan melekleri tanıyamadığı için, O'nları normal insan sanarak hemen bir buzağıyı kesip pişirdiği bildirilir (247). Tevrat'ta ise O'nun, Sodom Kralı'na yardım ederek, bu kralın düşmanlarını mağlub etmesi üzerine, kralın bütün ganimetleri almasını teklif etmesine karşılık, O'nun bu ganimetleri almayı kabul etmediği bildirilmektedir (248).

İslâm ve Yahudi kaynaklar, Hz. İbrahim'in salih ameller işleyen, hayırsever, özellikle misafirperver bir kimse olduğunu bildirmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden, O'nun zekatla memur olduğunu anlıyoruz. Ancak O'nun zekat ibadetinin şekli ve mahiyeti hakkında teferruatlı bilgimiz yoktur.

5 — Oruç :

Haniflik dinindeki oruç ibadeti hakkında, Kur'an-ı Kerim'de bir bilgi yoktur. Ancak Hadis-i Şerif'lerde Hz. İbrahim'in orucu hakkında bilgi mevcuttur. Bir Hadis-i Şerif'te İbrahim'in her ayın üç gününde oruç tuttuğu bildirilmektedir (249).

İslâmiyet'teki hac, kurban ve namaz ibadetleri ile, Haniflikteki aynı ibadetler arasında bir irtibat açıkça görüldüğü halde, oruç ve zekat ibadetlerinde iki dinde aynı irtibatı kurmak mümkün değildir. Her iki dinde de oruç ibadeti olmasına rağmen, Haniflikteki orucun ne zaman, ne kadar ve ne şekilde olduğuna dair yukarda zikrettiğimiz hadis dışında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Oruç ibadeti, İbrahim'den önce de bilinen bir ibadetti. Tûfan ile alâkalı olarak, Nuh (A.S.) tarafından tutulan Mu-

---

(247) Kur'an-ı Kerim, Zariyat, 24 - 27

(248) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XIV, 17 - 24

(249) İbni Kesir, el-Bidaye, C. I., s. 118

harrem orucu, İslâmiyet'teki orucun menşei olarak görülmektedir. Hz. Muhammed, bir Hadis-i Şerif'lerinde Nuh'un Ramazan ve Kurban Bayramları hariç, bütün yılı oruç tutarak geçirdiğini bildirmektedir (250). Hz. Aişe, Cahiliye çağında Kureyşlilerin Aşûre günü oruç tuttuklarını, Hz. Muhammed'in de, önce Aşûre gününde oruç tutmayı emrettiğini, Ramazan orucunun farz kılınmasından sonra, peygamberin Aşûre orucunu serbest bıraktığını, isteyenin bu gün yine oruç tutabileceğini, istemeyenlerin ise bu günde oruç tutmak zorunda olmadıklarını bildirdiğini rivayet etmektedir (251).

Görüldüğü gibi İslâmiyet'teki oruç ibadeti, İbrahim'den ziyade Hz. Nuh'un dinindeki oruca dayanmaktadır. Sabiilerde görülen oruç ibadeti de gene muhtemelen ya Nuh (A.S.) veya başka bir peygamberin dinine dayanıyor olmalıdır. İbrahim'in dini «Haniflikte, oruç ibadeti mevcut olmakla beraber, bu ibadet bu dinde ön planda görülmemektedir.

6 — Sünnet :

İbrahim'in sünnet olayı, Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Ancak, Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir Hadis-i Şerifte Hz. Muhammed, O'nun 80 yaşında Şam bölgesinde sünnet olduğunu bildirmektedir (252). Tevrat'ta ise İbrahim'in, 99 yaşında çocukları ve köleleri ile birlikte sünnet olduğu yazılıdır (253). Yahudi Filozofu İbni Meymun ise, O'nun sadece kendi çocuklarını ve kölelerini beraberinde sünnet ettiğini, diğer insanlara sünnet olmalarını emretme-

(250) İbni Kesir, a.g.e., C. I., s. 118

(251) Buhari, Sahih-i Buhari, C. II., s. 226

(252) Ebu'l-Hasen Müslim b. el-Hallac b. Müslim el-Kuşeyri, Sahih-i Müslim, İstanbul, 1982, C. II., s. 1839

(253) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XVII, 24

diğini bildirmektedir (254). Aynı müellif, sünnetin sebebini ve Yahudilikteki yerini özet olarak şöyle anlatır : «Sünnet-siz cima' kadına büyük bir ezadır. Yahudilikte sünnet olan kimse, İbrahim'in ahdine dahil olur. Sünnet küçükken yapılmalıdır. Bunun için üç sebep vardır. 1 — Çocuk küçükken sünnet yapılmadığı takdirde, büyüyünce O'nu sünnet etmek güçleşir. 2 — Küçükken sünnetin yapılması halinde çocuk onun acısını farketmez ve acısı az olur. Büyükken yapılan sünnetin acısı daha fazla olur. 3 — Çocuğa duyulan sevgi O büyüdükçe artar. Bu yüzden çocuğun ilk doğduğu sıralarda, O'na duyulan sevgi artmadan sekizinci günde sünnet edilmelidir. Vakit geçtikçe O'na karşı duyulan sevgi git-gide arttığı için, sünnet güçleşir. Bu yüzden sünneti geciktirmek onun terkine sebep olabilir (255).

Yahudiler sünneti sadece kendi kavimlerine ait bir ibadet olarak görürler. Hz. İsa'dan sonra, Hristiyanlar arasında, Yahudi ırkından olan Hristiyanların sünnet olmaları hususunda bir takım ihtilaflar meydana gelmiştir (256). Bazı Hristiyan bilginleri, putperestlikten dönme Hristiyanların sünnet olma mecburiyetlerinin bulunmadığını, ama Yahudi asıllıların sünnet olmaları gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

İslâm öncesi dönemde, Araplarda sünnet çok yaygındı. Sünnet olmamak, cahiliye çağı Arapları için büyük bir kusur ve ayıptı. Daha önceleri İbrahim (A.S.)'in Haniflik inancına bağlı olan Arapların, bir süre sonra bu dini terkettikleri halde, sünnet ve Kâbe'yi ziyareti terketmedikleri, bu iki işi devam ettirdikleri, İslâmî kaynaklarda zikredilmektedir (257).

---

(254) İbni Meymun, *Delâletü'l-Hairin*, s. 416

(255) İbni Meymun, a.g.e., s. 707 - 708

(256) Ekrem Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 217

(257) Taberi, *Tarih*, C. I., s. 350; Zebidi, *Tacu'l-Arus*, C. VI., s. 77 - 78

İbnu'l-Cevzî, Bakara suresi 128. ayette geçen «Sıbgatallah» ifadesi ile kasdedilenin, sünnet olmak olduğunu, Allah'ın sünnetten bu şekilde bahsettiğini söyler. O'na göre, Hristiyanlıkta çocukların su ile vaftiz edilmelerine mukabil, Haniflik dininde çocukların sünnet edilmesi mevcuttu. İslâmiyetin de benimsediği bu sünnet, Hristiyanlıktaki vaftize karşı «Sıbgatallah» şeklinde ifade edilmiştir (258).

İslâmiyetteki sünnet, Hz. İbrahim'den intikal etmiş bir sünnet olarak kabul edilmektedir. Taberî, sünnetin menşei-nin, İbrahim (A.S.)'in iki karısı Sare ve Hacer arasındaki kavgaya dayandığını söyler. O'nun verdiği bilgiye göre, İsmail'den sonra İshak'ın dünyaya gelmesi üzerine, bu iki kadın arasında kıskançlıklar başgöstermiş, zamanla bu iki çocuk arasındaki kavgalar meydana gelmeye başlayınca, Sare Hacer'i evden çıkarmış, fakat bir süre sonra O'nu tekrar eve geri almıştır. Bu kavgalar sırasında, Hacer'in efendisi ve sahibi durumunda olan Sare, O'nun vücudundan bir parça et kesmeyi nezretti. Önceleri O'nun burnundan, kulağından vb. yerlerinden et kesmeyi nezr etmişken, buralardan kesmeyip en sonunda avret mahallinden bir parça et kesmiş ve bu olaydan bir süre sonra da İbrahim ve çocukları sünnet olmuşlardır. Taberî'nin verdiği bilgiye göre Sare, intikam amacı ile Hacer'i sünnet etmiştir (259).

Sünnet, İbrahim (A.S.)'in dini Haniflikte ön planda olan ibadetlerden biri olup, İslâmiyet onu aynen benimsemiştir. Ancak diğer bazı ibadetlerde olduğu gibi, sünnetin de Hz. İbrahim'den önceki devirlerde mevcut olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Barnaba İncilinde, ilk defa sünnet olanın Adem (A.S.) olduğu yazılıdır. Bu kitaba göre, Adem ile Havva, cennette Allah'a isyan ettikten sonra, affedilmeleri için dua ettiler ve yalvardılar. Bu arada Adem (A.S.), Allah'ın

(258) İbnü'l-Cevzî, Zadu'l-Mesir, C. I, s. 151

(259) Taberî, Tarih, C. I, s. 253 - 254

kendisini affetmesine mukabil kendi vücudundan bir parça et keseceğini nezretti. Allah'ın kendisini affetmesi üzerine, kendi avret mahallinden bir parça et kesmek suretiyle sünnet oldu ve böylece adağını yerine getirdi. Adem oğulları, babalarının yaptığı bu sünneti bir süre devam ettirmişler, ancak daha sonraları onu terk etmişlerdir. Aslı Adem (A.S.) e dayanan bu sünnet, Hz. İbrahim tarafından yeniden diriltiştir. İbrahim ve oğulları, Adem ve oğulları gibi sünnet olmuşlardır (260).

İslâmiyet ve Yahudilik tarafından benimsenen sünnetin, Hanîflik dininde de mevcut olduğu kesindir. Ayrıca bu dinden önce de sünnet ibadetinin bulunduğu dair rivayetlerin mevcut olduğunu daha önce belirtmiştik.

7 — Diğer Hükümler :

Bahsettiğimiz inanç ve ibadet esaslarından ayrı olarak, Hanîflik'te haram ve helâllerle ilgili hükümler, cezaî hükümler ve ticarî düzenlemeler de mevcuttu. Meselâ hırsızın elini kesmek, yol kesen eşkiyayı asmak, ticari andlaşmalara uymak, ölü eti yememek gibi hükümler, Hanîflikte mevcuttu (261).

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de çok açık şekilde ifade edilmiş bulunan iman esaslarına sahip olan **Hanîflikte**, hac, kurban, namaz, oruç, zekat, sünnet vb. temel ibadet hükümleri mevcut olduğu gibi, kuvvetli ahlâkî kurallar, emir ve yasaklar ve cezaî hükümler de vardır. Bu haliyle İbrahim'in tebliğ ettiği bu inanca «din» dememek için hiç bir sebep yoktur. İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi Hanîflik de hak bir dindir. İsmail Cerrahoğlu, Hanîf lafzının içi-

(260) St. Barnaba, İncili Barnaba, Çev. (İng. den Arapçaya) Halil Bey Seade, Mısır. 1905, s. 31-32; Abdulvahap en-Neccar, Kısasu'l-Enbiya, s. 94

(261) Taberî, Camiu'l-Beyan, C. III, s. 9-12

ne, yukarda saydığımız esasların bir kısmını değil de, belki bunların hepsini ifa edenlerin dahil olmasının doğru olduğunu söylüyor ve bu fiillerden birini veya bir kaçını Yahudilerin ve müşrik Arapların tatbik ettiğini, ancak bunlara Kur'an'ın nassı ile asla Hanif denmiyeceğini ifade ediyor (262).

Son haniflerin durumlarına bakarak Hanifliğin, sadece akıl yolu ile Allah'ın varlığını ve birliğini bulmak olduğunu söyleyemeyiz. Bu dinde akla büyük önem verilmesine rağmen, onun ortaya çıkışının temel sebebi, insanların peygamberliği ilkesini benimsemesidir. Son Hanifler, ellerinde Hz. İbrahim'in sahifeleri olmadığı için, nasıl ibadet edileceğini bilemiyorlardı, ama bu dinin aslında ibadet prensiblerinin var olduğunu biliyor ve bunu arıyorlardı. Onlar, İslâmiyet ile Haniflik arasında bir halka teşkil ediyorlardı. Bu bakımdan son Haniflerin hayatlarını kısaca incelemek faydalı olacaktır.

F — SON HANİFLER :

İslâmiyetin zuhurundan kısa bir süre önce, Arap Yarımadası'nda İbrahim'in dinine bağlı olduklarını söyleyen bazı kimselerin mevcut olduğunu ve bunlara «Hanifler» (Hunefa) isminin verildiğini, pek çok Batılı araştırmacı da kabul etmektedir (263). Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bazı müsteşrikler, bu isimle ortaya çıkmış bir grubun olmadığını, sadece İslâmiyet'e destek sağlamak amacıyla İslâm ulemasının böyle bir hikayeyi uydurduklarını söylemektedirler:

---

(262) İ. Cerrahoğlu, Kur'an-ı Kerim ve Hanifler, A. Ü. İ. F. D., C. XI., s. 91

(263) Daniel Robs, L'Eglise Des Temps Barbares, Paris, 1965, p. 389
Mircea Eliade, Histoire Des Croyances et Des Idées Religieuses, T. III, Paris, 1983, p. 74; Toshihiko İzutsu, God and Man in The Koran, p. 117 - 118

Hristiyanlık ve Yahudilikte mevcut olan «mesih» ve «mehdi» inancı ve bu dinlerde ileride olacak şeyler hakkında «kehanette bulunma» işinin çok ileri olması (264) ve devamlı şekilde kötü gidişe dur diyecek bir kurtarıcıyı bekleme geleneği, o zamanki Hristiyanların ve Yahudilerin bir kurtarıcıdan bahsetmiş olmalarını, yani bir peygamberin geleceğini haber vermiş olmalarını mümkün kılar. Buna paralel olarak, putperest Araplar arasında da durumdan memnun olmayan ve putperest adetlerden uzaklaşmak isteyen ve bir kurtarıcı bekleyen kimselerin bulunması tabiidir. Tevratta haber verildiği gibi Hz. İsmail, bazı Arap kabilelerinin (Arab el-Müsta'rebe) babasıdır. Yahudi ve Hristiyan rivayetlere ihtiyaç kalmaksızın Hz. İbrahim ve İsmail, Araplarca tanınıyor ve biliniyordu. Hz. Muhammedin de bunları bilmesi için bir Hristiyan veya Yahudi muallime ihtiyacı yoktu. Bir kurtarıcı bekleyenler için en büyük ata Hz. İbrahim ve onun dini Haniflik, en uygun bir motifti. Bu bakımdan son Haniflerin mevcudiyeti akla uygun gelmektedir.

İbrahim motifi, sadece Arap yarımadasında değil, Suriye'de, Anadolu'da hatta Avrupa'da da zaman zaman görülmüştür. IX. yüzyılda Antakyalı İbrahim tarafından organize edilen, Allah'ın birliğine inanan ve İsa'nın ulûhiyetini reddeden bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlara «İbrahimîler» (Abrahamites) adı verilmekteydi (265). Bunlar, bu ismi kurucularına nisbetle almış gibi görünüyorsa da O'nlar, İbrahim ile sembolleşen tevhid inancına sıkı sıkıya bağlı idiler. Benzer bir diğer grup, Avrupa'da XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bohemya'da ortaya çıkmıştır. Bunlara da «İbrahimîler» deniliyordu ve liderleri Jan Hus idi. Bunlar, Tanrı'nın birliğinden başka hiç bir dinî doktrin kabul etmiyorlar-

---

(264) Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, XV, 12 - 21

(265) Amrahamities, The Encyclopedia Americana, V. I, Newyork, 1968, p. 64

dı, Eski ve yeni Ahd'i kabul etmiyorlar, sadece **On Emir** ile Tanrıya dua etme ilkesini benimsiyorlardı. Hristiyan bir muhitte ortaya çıkan bu cemaatin, tek Tanrıcılık'taki rehberi İbrahim (A.S.) olduğu için, bunlar kendilerine «İbrahimîler» adını veriyorlardı. 1782 yılında İmparator Joseph II, O'nlara Hristiyan veya Yahudi doktrinlerinden birini kabul etmeleri halinde kendilerine müsamahalı davranılacağını, aksi halde sürgün edileceklerini söylemesine rağmen O'nlar bu teklifi reddettiler. Bunun üzerine Macaristan, Transilvanya ve İskandinavya'ya sürgün edildiler. Bunlardan bir kısmı daha sonraları Katolikliğe döndü. Bir kısmı ise inançlarında sabit kaldı. İbrahimî görüşte baki kalan bu kimseler, inançlarını kendilerinden sonra gelen nesillere intikal ettiremeden ortadan kayboldular ve bu hareket yok oldu (266).

İbrahim (A.S.), yolunu şaşırmış, ahlâkî çöküntüye uğramış toplumlarda daima kurtuluşu arayanların rehberi olmuştur. Cahiliye devrinde büyük bir ahlâk buhranı geçiren Arab toplumunda O'nun inancı, ahlâkî çöküntüden kurtulmak isteyenlerin rehberi olmuştu. Hz. Muhammed'in risaletinden önce, durumdan memnun olmayanlar, cemiyeti kurtarabilmek için O'nun inancını araştırıyor ve O'nun dinini ortaya çıkarmaya çalışıyorlardı. O dönemde bir yandan kan dayaları ve kabileler arası sürüb giden mücadeleler, öbür yandan menfaat ve kazanç uğruna her şeyin mübah sayılması ve gayri ahlâkî yollara baş vurulması, her çeşit ahlâksızlığın son derece yaygın olması bu arayışı ortaya çıkaran önemli faktörlerdi (267). İşte bu amaçla, Kureyşlilerin Kâbe'de toplanarak putlara kurban kesip taptıkları

---

(266) Abrahamities, *The Encyclopedia Britanica*, V. I, Cambridge, 1910, p. 72; Abrahamities, *The Encyclopedia Americana*, V. I; p. 40

(267) İbni Hişam, *Sîre*, C. I., s. 237

bir gün, bu arayış içinde olanlardan Varaka b. Nevfel, Zeyd b. Amr b. Nufeyl, Osman b. Huveyris ve Ubeydullah b. Cahş, kendi aralarında toplanarak cemiyetin içinde bulunduğu durumu müzakere ettiler. Putların insanlara, herhangi bir fayda ve zarar veremeyeceğini, onlara tapmanın beyhude olduğunu söyleyerek kurtuluşun İbrahim'in Haniflik dininde olduğu hususunda ittifak ettiler ve bu dinin esaslarını bulup ortaya çıkarmak üzere seyahata çıkmaya karar verdier (268). İbni İshak, İbni Hişam gibi Tarihçilerin bunlar hakkında verdikleri bilgilerden, bu kimselerin, İbrahim'in dininden sadece bir kısım itikat esaslarını bildiklerini, ibadet esaslarını ise bilmediklerini anlıyoruz. Ama bu dinde ibadetlerin de mevcut olduğunu bildikleri için, bu ibadet esaslarını araştırmak üzere seyahate çıkmışlardı. Bunların gittikleri bölgeler arasında Suriye ve Mezopotamya gibi yerler vardır ki, buralar İbrahim'in yaşadığı yerlerdir. Belki de onlar, İbrahim'in sahifelerinin buralarda bulunabileceğine dair bilgi sahibi idiler. Nitekim İbnu'n Nedim, Abbasi halifelerinden Harun-ı Reşid zamanında Hz. İbrahim'in sahifelerinin Abdullah b. Selâm tarafından Keldanice'den Arabça'ya tercüme edildiğini söylemektedir (269). Ancak Neşet Çağatay, İbnu'n-Nedim'in verdiği bu bilgiyi şüphe ile karşılıyor (270).

Gerek İslâm âleminde ve gerekse batı'da ihmal edilen ve üzerinde fazla durulmayan bir husus vardır ki, o da bazı eserlerde mevcudiyetlerinden bahsedilen Sabii kaynakların, tesbit edilip incelenmesidir. Bunun için Keldanice başta olmak üzere Aramice, Süryanice vb. Doğu dille-

---

(268) İbni İshak, *Sîre*, s. 95; İbni Hişam, *Sîre*, C. I., s. 237

(269) İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, s. 37-38; Mahmud Esat, *Tarih-i Din-i İslâm*, C. I., İstanbul, 1327, s. 521

(270) Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982, s. 158

rini öğrenmek ve bu kaynaklardaki bilgileri ortaya çıkarmak gerekir. Nasıl ki Hristiyan ve Yahudiler arasında İbrahim'e nisbet edilen bazı kitaplar varsa, Araplar, İranlılar vb. kavimler arasında da ona nisbet edilen veya O'ndan bahseden kitaplar olabilir, İbnu'n-Nedim'in beyanı da böyle bir ihtimali arttırmaktadır. Olayın üzerine gitmek ve ilmi bakımdan inceleme yaparak sonucu ortaya koymak, ilim dünyasına hizmet olacaktır.

Kâbe'de toplanıp Haniflik dininin esaslarını aramaya karar veren kişilerden sadece dördünün adı, İbni İshak ve İbni Hişam'da zikredilmektedir. Şüphesiz son Hanifler, sadece dört kişi değildir. Mekke ve çevresinde onlarla aynı inancı paylaşan daha pekçok kimse vardır. Bu kimseler İslâm'ın müjdecileri sayılmakla beraber, bir kısmı Hz. Muhammed'in peygamber olmasından önce vefat etmişlerdir (271).

Alusî, Haniflerle ilgili olarak bize özetle şu bilgiyi vermektedir. «Araplar, İbrahim'in şeriatını terk edip hak yoldan ayrıldıktan sonra, onlardan bir kısmı kendi mantık ve basireti ile Allah'ın varlığını ve birliğini bulmuş, ancak Hz. Muhammed'in davetine yetişememişlerdi. O'nlara, asıl fıtratları üzerine baki kalan ve tam bir basiretle ileriye gören, bu yüzden inancını değiştirmeyip, İbrahim ve İsmail'in zamanından kalma bakiyeleri, Kâbe'ye hürmet, onu ziyaret, hac, umre, vakfe, kurban, telbiye vb. şeyleri icre eden kimselerdi. Bunlar, zamanla kendi aralarında kısımlara ayrılmış, bir kısmı tevhid inancının aslına bağlı kalarak, Allah'a ubûdiyyet hususunda her peygamberin üzerinde ehemmiyetle durduğu Allah'a şirk koşturmayıp prensibine bağlı kalıyorlardı. (yani putlara tapmıyorlardı.) Diğer bir kısmı ise, İbrahim'in şeriatının bakiyesine tabi olup, doğrudan doğruya O'nun dinini takib etmeye çalışıyorlardı. Bunların sayısı

---

(271) Cevad Ali, Tarihu'l-Arab Kabe'l İslâm, C. V. ,s. 60

her asırda muayyen miktarda mevcut idi» (272). Alusi'nin verdiği bu bilgiye göre Hanifler, sadece Hz. Muhammed'e tekaddüm eden günlerde değil, daha önceki dönemlerde de belli sayılarda daima var idi.

İslâmiyetin zuhur ettiği sırada, Araplar arasında kendilerine Hanif ismini verenlerin yanı sıra, bu ismi kullanmamakla beraber, o dönemin ahlâkî çöküntüsünden şikayetçi olan; içki, zina vb. kötülükleri kendilerine yasaklayan kişiler de mevcuttu (273).

Daha önce de temas ettiğimiz gibi, son Haniflerin büyük çoğunluğu, Tevrat ve İncil'i bilen ve ilâhî kitapların varlığından haberdar olan kimselerdir. Bunların bir kısmının Hristiyanlığı benimsemesinin esas sebebi, o dönemde Hristiyanlığın en az tahrifata uğramış din olması olabilir. Çünkü bu kişiler, aradıkları dinin (Haniflik) esaslarını bütün çabalara rağmen bir türlü bulamamışlardı. Bu yüzden, o günkü şartlar içinde en doğru hareketin, Hristiyanlığı kabul etmek olduğu sonucuna varmış olabilirler. Çünkü o sırada İslâmiyet henüz zuhur etmemiştir. Zaten Hz. Peygamber'in de Hristiyanlığa bakış açısı, Yahudiliğe ve müşriklere bakış açısından oldukça farklıdır. Zira yüce Allah O'na, «İman edenlere düşmanlık bakımından insanların en şiddetlisi olarak şüphesiz sen Yahudi ve putperestleri bulacaksın. İman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak, biz Hristiyanız diyenleri bulacaksın» (274) buyurmuştur. O günkü Hristiyanlığın durumu, Kur'an-ı Kerim'in onlara karşı takındığı bu tavır, son Haniflerden bir kısmının Hristiyanlığa girme sebeplerini, en azından mazeretlerini açıklar niteliktedir.

---

(272) Alusi *Buluğu'l-Ereb*, C. II., s. 196

(273) Mahmud Esad, *a.g.e.*, s. 530 - 536

(274) *Kur'an-ı Kerim*, Maide, 82

Son Haniflerin üzerinde en çok durdukları şey «İbrahim'in dini **Haniflik**» ve bu dinin esaslarını bulmaktır. Bizim açımızdan bu çok önemlidir.

Son Hanifler hakkındaki bu açıklamalardan sonra, O'nların hayatları hakkında belli bir sıra dahilinde bilgi vermeye çalışacağız :

1. Varaka b. Nevfel : Hz. Muhammed'in karısı Hatice'nin amca oğlu olan Varaka, Hanifliği aramak üzere gittiği Şam'da Hristiyanlığa girdi. Burada yıldızlar ilmini (İlmu'n-Nücum), Tevrat ve İncili öğrendi. Bu iki kitabı, Mekke'ye döndükten sonra Arapça'ya tercüme etti. O, İbranice kitap yazabilecek kadar bilgiye sahipti ve İncil'den bir parça yazmak istediğinde onu İbranice yazardı (275). Hz. Muhammed'e ilk vahy geldiği sıralarda, kendisinde meydana gelen olağan üstü hadiseler karşısında, karısı Hatice, durumu amca oğlu Varaka'ya bildirmiş, O'da bunların nübüvvet alametleri olduğunu, bundan korkmamasını söylemişti. O'nun Hz. Muhammed'e bizzat verdiği tavsiyeler sonunda, O'nda meydana gelen değişikliklerden, O'na vahyin geldiğini anlayınca, «Ben şahadet ederim ki sen gönderilmiş bir Peygambersin» diye söylemiş ve O'nu müjdelemiştir (276). Ayrıca Resulullah, O'nun kendisine iman ettiğini söylemiş ve O'na sövülmesini yasaklamıştır (277).

Varaka bir gün çölde dolaşırken, Bilâl-i Habeşi'yi efendisi tarafından kızgın çölde işkence için güneşin altına yatırılmış olarak görmüştü. O sırada Bilâl «Ahad, Ahad», (Bir, Bir) diyordu. O'nun bu sözünü işiten Varaka «Yemin ederim Ey Bilâl! bir bir» diye O'na cevap verdi (278).

(275) Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Heysem Ebu'l-Ferec el-İsfehani, *Kitabu'l-Eğani*, C. III, Beyrud, 1955, s. 114

(276) İbni İshak, *Sire*, s. 100-102

(277) İbni İshak, *a.g.e.*, s. 113-114

(278) İsfehani, *Kitabu'l-Eğani*, C. III, s. 115

Varaka b. Nevfel, Hz. Muhammedi'n Peygamberliğini tasdik etmiş, ancak davet emri gelmeden vefat etmiştir. O, nübüvvetin dördüncü senesi vefat etmiştir. Bazı Hadis-i Şeriflere göre O, sahabeden sayılmaktadır (279).

2. Ubeydullah b. Cahş : Hz. Muhammed'in halasının oğludur. Hanifliği aradığı sıralarda Hristiyanlığa girdi. İslâmın zuhurundan sonra Müslüman oldu. Bundan sonra karısı Ümmü Habibe ve Eshab'dan bazı kimselerle birlikte Habeşistan'a hicret etti. Şaraba çok düşküdü. Bir ara Mekke'ye döndü, tekrar Habeşistan'a gidince, orada yeniden Hristiyanlığa döndü, Karısı Ümmü Habibe O'nun, İslâmiyeti bırakması için çok uğraştı ancak, muvaffak olamadı. Karısı Ümmü Habibe, daha sonra Hz. Muhammed ile evlenmiştir. Cahş, Habeşistan'da ölmüştür (280).

3. Osman b. Huveyris : Bu zat da Hz. Hatice'nin amcazadesidir ve Haniflik dinini aramak üzere Bizans'a kadar gitmiş, Bizans İmparatoru ile görüştüktan sonra Hristiyanlığı benimsemiştir. Bu yüzden O, Bizans Sarayı'nda büyük bir itibar görmüş, bu arada İmparatoru Hicaz'ı zaptetmeye teşvik etmiştir. Siyasî bir ihtirasla Hristiyan olan Osman b. Huveyris, şayet Hicaz Bizans tarafından zapt edilirse, oranın emirliğinin kendisine verileceğini umuyordu. Ancak bu arzusu gerçekleşmedi ve Bizans Hicaz'ı zaptetmedi (281).

4. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl : Aşerei mübeşşereden Said b. Zeyd'in babası ve Ömer b. Hattab'ın Amca oğludur. O'nun Haniflik ile ilgili olarak verdiği bilgiler çok önemlidir. Bu zat, Hristiyan veya Yahudi olmamıştır. O da Hanifliği aramak üzere seyahate gitmiş, özellikle Sümer ülkesini, Musul bölgesini ve Şam çevresini dolaşmış, fakat aradığı

---

(279) Mahmud Esad, a.g.e., C. I, 526

(280) İbni Hişam, Sîre, C. I., s. 238

(281) İbni Hişam, Sîre, C. I., s. 239, M. Esad, a.g.e., s. 526

şeyi bir türlü bulamamıştır. İbni İshak'ın rivayetine göre O, Şam çevresinde, Bilka vadisinde bir rahibe, **Haniflik** dinini sormuş, bu rahip O'na, aradığı dinin kendi memleketinde zuhur etmekte olduğunu söyleyince, O da süratle Mekke'ye dönmek için yola çıkmış, Ancak «Lahm» kabilesinin topraklarından geçerken, kabile halkı tarafından şehid edilmiştir (282).

Şair olan Zeyd, zaman zaman Mekke'lilere Haniflik dini hakkında konuşmalar yapardı. O, bir gün Kâbe'ye gelip oradakilere, «Zeyd'in nefsi, kudreti tahtında bulunan Allah'a yemin ederim ki, içinizde benden başka kimse **Haniflik** dininde değildir» dedikten sonra, «Ey Allah'ım» sana nasıl ibadet edileceğini bilsem öyle ibadet ederdim ama bilmiyorum» demiş ve elinin içine secde etmiştir (283). O'nun putperestlik hakkındaki konuşmaları ve Haniflik dinini arayışları, Mekke'de müşriklerin tepkilerine sebep olmuş, zaman zaman **Haniflik** dinini aramak üzere O'nun seyahate çıkmasına manî olunmuştur. Mekke'de yaptığı konuşmaların etkili olması karşısında Müşrikler, O'nu Mekke dışına çıkarmışlar ve şehre girmesine engel olmuşlardır (284).

Hız. Muhammed'in bi'setinden beş yıl önce vefat eden Zeyd, İsmail oğullarından bir peygamberlerin geleceğini biliyordu. Vakidi'nin rivayetine göre O, Hız. Muhammed'e iman etmiş ve O'na selâm söylemiştir. Hız. Muhammed, peygamberlik görevine başladıktan sonra Zeyd'in selâmı kendisine iletilince, O'nun selamını almış ve O'na Allah'tan rahmet dilemiştir. Zeyd, putlara kurban kesmez, ölü eti ve kan yemezdi (285). Hız. Ömer, bir gün Resulüllah'a, Zeyd b.

(282) İbni Hişam, a.g.e., s. 246-247

(283) İbni Hişam, Sire, C. I., s. 240

(284) İbni İshak, Sire, s. 98

(285) Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbni Küteybe, Ta-bakatu's-Şuara, C. VI., Leiden, 1902, s. 123

Amr b. Nûfeyl için dua edip edemeyeceklerini sorunca, Hz. Muhammed, O'nun için dua edebileceklerini, zira O'nun kıyamet gününde tek başına bir ümmet olarak dirileceğini ifade etmiştir (286).

5. Umeyye b. Ebî Salt : Asıl adı Ebu Rebia b. Abdullah olan bu zat, Hz. Muhammed'in bi'seti sırasında hayatta idi. O, Haniflik dinini arayanlardan biri olduğu gibi, yeni bir peygamberin geleceğini, ancak bu peygamberin kendisi olacağını umuyordu. Peygamberlik Hz. Muhammed'e gelince, kıskançlığı yüzünden O'na iman etmedi (287).

Şair olan Umeyye b. Ebî Salt, şiirlerinde Hanif kelimesini kullanmış, Allah'ın birliğinden, Cennet, Cehennem, Ahiret, hesap, kitap gibi şeylerden, meleklerin varlığından bahsetmiştir. Yahudiliği ve Hristiyanlığı araştıran bu zat, Süryanice ve İbranice bilmekte idi ve şiirlerinde bu dillerden kelimeler mevcuttu.

O'nun, Hz. Muhammed'den önce **Hanif** kelimesini kullanması çok önemlidir. Çünkü daha önce gördüğümüz gibi bazı müsteşrikler, bu kelimeyi Hz. Muhammed'in icat ettiğini, Hristiyan ve Yahudilere karşı savunma amacı ile İbrahim'e bir din uydurup, kendi inancını ona dayandırmak istediğini söylemektedirler. Hz. Muhammed'in bu kelimeyi kullanmaya başlamadan önce Ebî Salt'ın şiirlerinde **Hanif** kelimesinin geçmesi, yukardaki iddiayı kökten çürütmektedir. Ama müsteşrikler, buna da bir çare bulmuşlar ve Ebî Salt'ın böyle bir şiir söylemiş olmasının şüpheli olduğunu iddia etmişlerdir (288).

Umeyye b. Ebî Salt'ın şiirlerinde ortaya koyduğu fikirler, bir çok noktada Kur'an-ı Kerim'deki fikirlere benzemekle beraber, O'nun şiirlerinin Kur'an ile mukayesesini kabil

(286) Muhammed Rıza, Muhammed, Beyrut, 1975, s. 57 - 58

(287) Alusi, Bulûğu'l-Ereb, C. II., s. 247

(288) Alusi, Bulûğu'l-Ereb, C. II., s. 253

değildir (289). Şiirlerinde devamlı olarak Allah'ın birliğinden bahseden bu şair hakkında Hz. Muhammed, «Şiirleri iman etti, ancak kendisi iman etmedi» buyurmuştur (290).

6. Kus b. Saide : Allah'ın birliğine, Ahiret gününe hesap ve kitaba inanan bu zat, yakında bir peygamberin geleceğini biliyor ve bekliyordu. Bir ara Hristiyanlığı kabul ettiği öne sürülen Kus b. Saide'nin, bi'setten önce vefat etmesine rağmen, Hz. Muhammed'e iman ettiği bildirilmektedir (291). O'nun çok yaşlı olduğu sıralarda alaca bir deve üzerinde, «Ukaz» Panayırında Arap ileri gelenlerinin hazır bulunduğu bir toplulukta okumuş olduğu hutbe çok meşhurdur. Bu hutbesinde O, Allah'ın bir olduğunu, benzeri ve ortağı olmadığını, Allah'tan başka her şeyin fanî olduğunu söyledikten sonra, yeni bir dinin ve peygamberin geleceğini, O'na uyanların kurtulacağını söylemiştir (292).

7. Amir b. Zarib el-Udvani : Ahiret hayatının varlığına inanan bu zat, Arapların itimat ettikleri bir kimse olup, O'nların arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda hakemlik yapardı. O, hiçbir şeyin kendiliğinden yaratılmış olamayacağını, herşeyin bir yaratıcısının olduğunu söylerdi (293).

8. İla f b. Şihab et-Temimi : Bu zat, Allah'a ve kıyamet gününe iman edenlerdendi. O, Dünya'daki iyi amellerin, Allah tarafından ahirette mükafatlandırılacağına inanırdı (294).

9. Züheyr b. Ebi Selma : Züheyr, Allah'ın birliğine, hesap gününe inandığı gibi, Haniflik inancındaki daha pek çok şeye inanırdı (295).

(289) Toshihiko İzutsu, a.g.e., s. 116

(290) Toshihiko İzutsu, *God and Man in the Koran*, p. 112 - 115

(291) Mahmud Esad, a.g.e., s. 534

(292) Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbni Kütaybe, *el-Mearif*, Beyrut, 1970, s. 28

(293) Alûsî, a.g.e., s. 245

(294) Alusî, a.g.e., s. 276

(295) Alusî, a.g.e., s. 277

10. **Mültemis b. Ümeyye el-Kenani** : Bu zat, Kâbe'de şiirler söyleyerek Araplara seslenir ve O'nları putları tapmaktan vazgeçmeye, Allah'ın birliğine inanmaya çağırırdı (296).

11. **Abduttabiha b. Sa'leb b. Vebre** : Şair olan bu zat, şiirlerinde Allah'ın varlığından, O'nun insanları amellerine göre mükafatlandıracağından veya cezalandıracağından bahsettiği gibi, Adem (A.S.) in yaratıldığını söylerdi (297).

12. **Seyf Zi Yezen** : İmam-ı Maverdi'nin beyanına göre bu zat, Hz. Muhammed'in doğumundan sonraki bir zamanda Mekke'ye gelerek Abdulmuttalip ile görüşmüş, Hz. Muhammed hakkında öğrendiği şeylerden sonra, Abdülmuttalib'e, O'nu Yahudilerden korumasını, zira O'nun peygamber olacağını söylemiştir (298).

13. **Ebu Kays Sareme b. Ebî Enes** : Bu zat Neccar oğullarındandır. Önceleri Hristiyan iken, sonraları bu dinden ayrılarak İbrahim'in dinine tabi oldu. Hz. Muhammed, Medine'ye hicret edince Müslüman oldu (299).

14. **Ümeyr b. Cündeb el-Cühenî** : Cahiliye çağında Allah'a şirk koşmayanlardan olan bu zat, tevhid inancına bağlı idi. İslâmiyetin zuhurundan kısa bir süre önce vefat etmiştir (300).

15. **Halid b. Sinan b. Gays** : Bazı rivayetlere göre Hz. Muhammed, O'nun daha önce gelmiş olan peygamberlerden biri olduğunu haber vermiştir. Bu zat, ölüm vakti yaklaşınca, ilerde olacak bazı şeyler hakkında bilgi vermiştir.

---

(296) Alusi, a.g.e., s. 277

(297) Alusi, a.g.e., s. 276

(298) Alusi, a.g.e., s. 266

(299) İbni Kütaybe, el-Mearif, s. 28

(300) Alusi, a.g.e., s. 261

Çocuklarından biri (kızı), Hz. Muhammed'in yanına geldiğinde, O'nun İhlâs suresini okuduğunu duyunca, babasının da bu sureye benzer şeyler okuduğunu söylemiştir (301).

16. Erbab b. Riab : İbni Kütaybe'nin rivayetine göre, bu zat, Hz. Muhammed gelmeden önce Hristiyanlık dini üzerine olmasına rağmen, tevhid inancına sahip idi (302).

17. Süveyd b. Amir el-Mustalakî : Şair olan bu zatın şiirlerinde, Hanifliğe inandığını ifade eden sözler vardır. Hz. Muhammed, O'nun için eğer İslâmiyete yetişse idi Müslüman olurdu buyurmuşlardır (303).

18. Es'ad Ebu Kerb el-Himyerî : Hz. Muhammed'den 700 yıl önce yaşamış Himyerli bir şair olan bu zat, şiirlerinde Belkis'in kendi halası olduğunu söylediği gibi, Zülkarneyn'in kendisinden önce gelen melikler içinde mümin bir melik olduğunu ifade etmiştir (304).

19. Vekî' b. Seleme b. Züheyr el-İyadî : Kâbe'nin emniyetini yapmış olan bu zat, Mekke'nin aşağı kısmına bir bina yaptırarak orada bir cemaat teşkil etmişti. Ölümü yaklaşınca O, Araplara, doğru yoldan gidenlere tabi olmalarını, sapıtanların peşinden gitmemelerini söylemiştir (305).

20. Kâ'b b. Luî b. Galib : Kâ'b, Hz. Muhammed'in sülalesinden olup, kainatın yaratıldığına inanıyordu. Ayrıca O, yeni bir peygamberin geleceğini müjdeleyenlerdendi (306).

21. Abdullah el-Kadaî : el-Kadaî, Allah'a, Ahiret gününe iman eden bir kişi idi. Arapların alim ve fadıllarındandı ve Haniflik dinine bağlı idi (307).

(301) İbni Kütaybe, el-Mearif, s. 28

(302) İbni Kütaybe, el-Mearif, s. 27

(303) Alusî, a.g.e., s. 259

(304) Alusî, a.g.e., s. 260

(305) Alusî, a.g.e., s. 260

(306) Alusî, a.g.e., s. 281

(307) Alusî, a.g.e., s. 280

22. Ubeyd b. el-Ebras el-Esedî : Bu zat, cahiliye dönemi şairlerinden olup, O'nun Allah'ın birliğine inandığını belirten şiirleri vardır (308).

Saydığımız bu kimselerden bazıları, Hz. Muhammed'in asrından önce yaşamış olmakla beraber, büyük bir kısmı O'nunla çağdaştır. Bu ismini zikrettiklerimizden başka Kays b. Asım Temimî, Safvan b. Ümeyye b. Mihleb el-Kinanî, Afif b. Ma'dî Kerib Kindî ve Üslümü'l-Yalî gibi, kendilerine şarap ve zinayı haram kılan ve putperest adetlerine tabi olmayan kimseler de mevcuttu (309).

Bu ismini zikrettiğimiz kimselerin dışında da o dönemde, Haniflik inancına bağlı olanların mevcut olması tabiidir. Ancak bunların o devirde dinî bir cemaat teşkil etmedikleri açıkça görülmektedir.

---

(308) Alusî, a.g.e., s. 281

(309) Mahmud Esad, a.g.e., s. 536

S O N U Ç

Araştırmamızın birinci bölümünde, Hz. İbrahim'in tarihî bir şahsiyet olduğunu, İslâm, Hristiyan ve Yahudi kaynakların yanı sıra, tarihî belgelere de dayanarak tesbit etmiş bulunuyoruz. Tevrat ve İnciller, daha ziyade Hz. İbrahim'i soy yönünden ele alıp, O'nun seceresini verirken, Kur'an-ı Kerim, O'nu inanç yönünden ele almakta ve kavmi ile yaptığı mücadeleleri ibret için anlatmaktadır.

Tevrat ve Kur'an'da, Hz. İbrahim hakkında verilen bilgilerde bazı noktalarda benzerlikler olmasına rağmen, bu iki kitapta anlatılanlar arasında köklü farklılıklar vardır.

Tevrat'ta, Hz. İbrahim'in hayatı uzun uzadıya anlatılmakta ve O'nun hakkında çelişkili ve tutarsız birçok bilgi verilmektedir. Bu kitapta Hz. İbrahim'in Ur'dan çıkıp Kenan diyarına, Harran'a gittiği anlatıldıktan sonra, Harran'dan Kenan diyarına gittiği söylenmekte, Harran'ın, birinci ifade de Kenan diyarı olduğu, ikinci ifadede ise Kenan diyarı olmadığı anlamı çıkmaktadır. Yine bir yerde Sare'nin, Hz. İbrahim'in yeğeni, bir başka yerde ise üvey kız kardeşi olduğu yazılıdır. Ayrıca bu kitapta, Hz. İbrahim'i Nemrud'un ateşinden kurtarmak için, Tanrı'nın gökten yere inerek O'na, «seni Kaldelilerin ateşinden kurtaran Tanrı benim» dediği yazılıdır. Halbuki Kaldeliler, Hz. İbrahim'den en az dokuz yüzyıl sonra tarih sahnesine çıkmışlardır. Kur'an'da Hz. İbrahim hakkında bu tür hiçbir tenakuza rastlanmaz. Kur'an, sadece O'nun tevhid inancını tebliğ edişi ile ilgilenir, bunun dışında tarihî bir bilgi vermez.

Kur'an-ı Kerim ve diğer İslâm kaynaklarına göre Hz. İbrahim, Nemrud'un ülkesinde dünyaya gelmiştir. O'nun yaşadığı çağda, Nemrud'un ülkesinde koyu bir putperestlik mevcuttu. Hz. İbrahim, bu putperestlikle mücadele etmiş, başta kendi babası Azer ve ülkesinin kralı Nemrud olmak üzere, putperestleri Allah'ın birliğine inanmaya davet et-

miştir. Bu mücadele neticesinde Nemrud, son çare olarak O'nu ateşe atmıştır. Bu ateşten kurtulan Hz. İbrahim, önce Harran'a, oradan da Kenan diyarına göç etmiştir. Uzun süre evlat sahibi olamayan Hz. İbrahim, Allah'dan bir çocuk istemiş, Allah da O'na önce İsmail'i, sonra İshak'ı vermiştir. Bundan sonra, Allah (C.C.), imtihan kasdı ile ilk çocuğunu kurban etmesini O'ndan istemiş, Hz. İbrahim, çocuğunu kurban etmeye teşebbüs ederek, bu imtihanı başarı ile vermiştir.

İki karısı arasında, çocuklar yüzünden çıkan geçimsizlik sonucu, Sare'nin isteği üzerine Hz. İbrahim, Hacer ve İsmail'i Mekke'ye götürüp Kâbe çevresine yerleştirmiştir. Hz. İsmail'in, O'na yardım edebilecek kadar büyümesinden sonra Hz. İbrahim, orada Kâbe'yi inşa ederek, oranın halkını hacca çağırmış ve O'larla birlikte hac görevini ifa etmiştir.

Hız. İbrahim, Musa ve İsa (A.S.) dan önce yaşamış bir peygamber olarak, doğduğu Sümer ülkesinde, Harran'da, Kenan diyarında, Mısır'da ve Hicaz'da hep tevhid inancını yaymaya çalışmıştır. O, hayatı boyunca Allah'ın birliğini tebliğ etmiş; insanlardan, putlara tapmamalarını istemiştir. Tarihî kaynaklarda kesin belgeler bulunmamakla beraber, O'nun inancının Acem ülkesine, Türkistan'a, Hindistan'a ve dünyanın daha pek çok yerine yayılmış olduğunu söylemek mümkündür. İslâm ve Yahudi kaynaklarda, O'nun bir inancı yaymaya çalıştığı açıkça belirtildiğine göre, bu inancın özel bir adının olması gerekir. Yahudi ve Hristiyan kaynaklarda bu inanca özel bir isim verilmemekle beraber, İslâm kaynaklarında bu inancın adı, **HANİFLİK** olarak geçmektedir.

Daha Hz. Muhammed hayatta iken, bazı Yahudi ve Hristiyanlar, Hz. İbrahim'in dininin adının Yahudilik veya Hristiyanlık olduğunu iddia etmişlerdi. XX. yüzyılda da Wensinck gibi bazı müsteşrikler, O'nun tebliğ ettiği inanç

için «İbrahim'in Yahudiliği» tabirini kullanmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim'in, Tevrat ve İncil nazil olmadan önce, kendi inancını tebliğ ettiğini söylemek sureti ile, bu iddianın temelden yanlış olduğunu ilân etmektedir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde, Hz. İbrahim'in tebliğ etmiş olduğu inancın adının, İslâm kaynaklarında **HANİFLİK** olduğunu tesbit ediyoruz. Bu bölümde, müsteşrikler tarafından ortaya atılan iki iddianın mevcut olduğunu görüyoruz. Snouck ve benzerleri tarafından ortaya atılan birinci iddiaya göre, **Haniflik** tabiri, İbrahim, İsmail ve Kâbe kıssaları, Mekki ayetlerde geçmemektedir. Hz. Muhammed bunları, Medineli veya Mekkeli Yahudi ve Hristiyan muallimlerinden öğrenmiş, Medine'ye göçedip, Yahudilerle arası açıldıktan sonra, daha önce öğrendiği bu bilgilere dayanarak **Haniflik** ismini, Kâbe'nin İbrahim ve İsmail tarafından inşa edildiğini ortaya atmıştır. Yapmış olduğumuz inceleme sonunda, hiçbir Yahudi ve Hristiyan kaynakta, Hz. İbrahim'in dininin adının Haniflik olduğu şeklinde bir kayda rast gelmedik. Ayrıca bu kaynaklar, (özellikle Tevrat), Hz. İbrahim'in gittiği yerlere mabedler yapmadığını, sadece mezbahlar yaptığını bildirmektedirler. Hz. İbrahim'in inancının adının Haniflik olduğunu kabul etmeyen ve Kâbe'nin inşası olayını kökten inkâr eden bu Yahudi ve Hristiyan muallimler, nasıl oluyor da bu inkâr ettikleri şeyleri Hz. Muhammed'e öğretmiş oluyorlar? Bu fikir kökten yanlıştır.

Canon Sell ve benzerleri, yukardaki iddianın tamamen aksine ikinci bir iddia ileri sürmektedirler. O'nlara göre Hz. Muhammed, **Haniflik** ismini, İbrahim ve İsmail tarafından Kâbe'nin inşası kıssasını ve İslâm'ın temel hükümlerini son haniflerden öğrenmiştir. Son hanifler Hz. Muhammed'i, siyâsî ve dinî bir lider olarak yetiştirmiş ve O'nun dininin esaslarını planlamışlardır. Bu iddia da mesnedden mahrumdur. Çünkü Hz. Muhammed, son haniflerden yaşca daha küçüktür ve ümmîdir. Snouck'un itiraf ettiği gibi, en azından nü-

büyvetten önceki dönemde yabancı dil bilmediği açıktır. Son haniflerin büyük bir kısmı, şair veya hatip idiler. Arapça okuma yazmanın yanısıra, İbranice ve Süryanice başta olmak üzere, yabancı dil biliyorlardı. Onlar, Hanifliğin esaslarını aramak üzere bir çok seyahatler yapmışlardı. Bilgili ve kültürlü kişiler olarak bu son hanifler, neden yaşca kendilerinden daha küçük, ümmî bir yetime tabi olmuş olsunlar? Eğer O'nlr Hz. Muhammed'i eğitmiş iseler, bir kısmı, O'nun peygamberliğine yetiştiği halde, neden O'nun dinine girmedir, hatta O'na muhalif olarak kaldı veya Hristiyanlığa girdi? Bu iddianın da hiçbir mesnedi ve mantıkî yanısı yoktur.

Hz. Muhammed, Kâbe kıssası ve Haniflik tabiri başta olmak üzere bütün bilgileri, ne Yahudi ve Hristiyan muallimlerden, ne de son haniflerden öğrenmiştir. İslâmî inanca göre bu, vahye dayalı bir olaydır. Müsteşriklerin ortaya attığı iddialar, bu gerçeğin aksini ispat edememektedir. O'nlrın ortaya attığı iddialar, ancak birbirini nakzetmektedir.

İslâm kaynaklarının hepsinde, Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği dinin adı açıkça **HANİFLİK** olarak geçmektedir. Haniflik dininin iman, ibadet ve ahlâk esasları da bu kaynaklarda açıkça yer almaktadır. Kur'an, Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ettiğini, insanları hacca çağırarak, O'nlarla birlikte haccettiğini, kurban kestiğini bildirmekte, Hadisler, O'nun günde beş vakit namaz kıldığını, O'na namazın nasıl kılınacağını ve hac esnasında öğle ile ikindinin, akşam ile yatsının nasıl birleştirilerek kılınacağını, Cebraîl'in öğrettiğini haber vermektedirler.

Araştırmamızın sonunda ulaştığımız sonucu şu şekilde özetleyebiliriz : Hz. İbrahim, kendinden önce gelen peygamberlerin inancı ile irtibatlı olmasına rağmen, müstakil bir din tebliğ etmiştir. Bu dinin adı, **HANİFLİK**'dir. Haniflik dininin esaslarını, İslâm kaynaklarından tesbit etme imkânı mevcuttur.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- Abdurrezzak, Mustafa, İslâm, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. II, s. 155 - 164, Tahran, 1933
- Abrahamities, **The Encyclopedia Americana**, V. I, p. 46
Newyork, 1968
- Abrahamities, **The Encyclopedia Britanica**, V. I, p. 72, Cambridge, 1910
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh eş-Şeybanî, **Müsned**, C. I, V, İstanbul, 1982
- Ahmed Muhammed Şakir, İsmail, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. II, s. 172 - 173, Tahran, 1933
- Alusî, Muhammed Şükrü el-Bağdadî, **Bulûğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvali'l-Arab**, C. II, Mısır, 1342
- Amidî, Seyfuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, **el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm**, C. IV, Kahire, 1967
- Arnold, T.W., İslâm, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. II, s. 149 - 155, Tahran, 1933
- Atay, Hüseyin, **Delaletu'l-Hairin**, (Önsöz) Ankara, 1974
- Atay, Hüseyin - Yaşar Kutluay, **Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı**, Ankara, 1981
- Ateş, Süleyman, **Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali**, Ankara, 1983
- Aydın, Ali Arslan, **İslâm - Hristiyan Diyalogu ve İslâm'ın Zaferi**, Ankara, 1984
- Aynî, Bedruddin Ebi Muhammed Mahmud b. Ahmed, **Umdu'tu'l-Karî fi Şerhi Sahihi Buharî**, C. I, İstanbul, (H.) 1308
- Bell, Richard, **Introduction to the Quran**, Edinburg, 1953,
The Origin of İslâm in its Christian Environment, London, 1926
- Benard, M. The, **Textes et Recits D'Histoire Sainte**, Paris, 1895
- Bentzen, A., **Introduction to the Old Testament**, V. I, Newyork, 1948

- Berki, Ali Hikmet - Osman Kesioğlu, **Hatemu'l-Enbiya Hz. Muhammed ve Hayatı**, Ankara, 1966
- Beydevî, Kadî Nasıruddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, **Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil**, C. I, İstanbul, (H.) 1301
- Birûnî, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî, **el-Asaru'l-Bakiye ani'l-Kurûni'l-Haliye**, Leipzig, 1923
- Blank, Sheldon H., **Abraham**, U.J.E., V. I, p. 35 - 36 Newyork, 1948
- Bousquet, G.H. - J. Schact, **Selected Works of C. Snouck Hurgronje**, Leiden, 1957
- Bouvet, Abbe Maurice, **Histoire Biblique**, Paris, 1927
- Brockelmann, Carl, **History of the Islâmic Peoples**, London, 1950
- Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. Berdizbeh, **Sahih-i Buharî**, İstanbul, 1979
- Bucaille, Maurice, **Tevrat, İnciller ve Kur'an**, Çev. Mehmet Ali Sönmez, Konya, 1979
- Buhl, Fr. Hanif, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. VIII, s. 124 - 130, Tahran, 1933
- Buttenwieser, Moses, **Abraham, Apocalypse of**, U.J.E., V. I, p. 37 - 38, Newyork, 1948
- Caetani, Leone, **İslâm Tarihi**, C. II, Çev. Hüseyin Cahit, İstanbul, 1924
- Cerrahoğlu, İsmail, **Kur'an-ı Kerim ve Hanifler**, A.Ü. İ.F.D., C. XI, s. 82 - 92, Ankara, 1964
- Kur'an-ı Kerim ve Sabîiler**, A.Ü. İ.F.D., C. X, s. 106 - 115, Ankara, 1962
- Cevad Ali, **Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm**, C. V, Bağdat, 1377
- Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sihah**, C. IV, Mısır, 1956
- Cook, Stanley Arthur, **Abraham, The Encyclopedia Britanica**, V. I, p. 69 - 72, Cambirdge, 1910

- Çağatay, Neşet, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, 1982
- ed-Danî, Ebu Amr Osman b. Said, **Camîu'l-Beyan fi Adedi Ayî'l-Kur'an**, Süleymaniye Küt. Halis Efendi 22 No da Kayıtlı El Yazması
- et-Teyisir fi'l-Kıraati's-Seb'** İstanbul, 1930
- Danışmend, İsmail Hamî, **İzahlı İslâm Tarihi Kronolojisi**, C. I, İstanbul, 1960
- Ebu'l-Ferec, Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Heysem el-İsfahanî, **Kitabu'l-Eğani**, C. III, Beyrut, 1955
- Ebu'l-Ferec, Gregory, **Ebu'l-Ferec Tarihi**, C. I, Çev. Ömer Ri-za Doğrul, Ankara, 1945
- Ebu Hayyan, Esiruddin Ebi Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Ali el-Endulusî, **Tefsîru'l-Bahri'l-Muhit**, C. I, Ri-yad (H.) 1329
- Eliade, Mircea, **Histoire des Croyances et des Ideas Reli-gieuses**, T. III, Paris, 1983
- Ferid Vecdî, Muhammed, İbrahim, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslami-ye**, C. I, s: 28 - 30, Tahran, 1933
- Geiger, Abraham, **Judaism and İslâm**, Madras, 1898
- Ginzberg, Louis, **Abraham, Apocalypse of**, J.E., V. I, p. 91 - 92, London, 1901
- Abraham, Testament of**, J.E., V. I, p. 93 - 96 Lon-don, 1901
- Goldziher, Ignatz, **İslâm**, J.E., V. VI, p. 651 - 659, London, 1904
- Gordis, Robert, **Abraham in the Haggadah**, U.J.E., V. I, p. 36 - 37, Newyork. 1948
- Graetz, Heinrich Hirsch, **History of the Jews**, V. I, Philadel-phia, 1898
- Guillauma, Alfred, **The Influence of Judaism on İslâm**, Ox-ford, 1928

- Hamidullah, Muhammed, **İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eserleri**, Çev. M. Said Mutlu, C. I, İstanbul, 1966
- Hasan İbrahim Hasan, **Tarihi'l-İslâm**, C. I, Kahire, 1964
- Heller, Bernhard, **Nemrud**, İ.A., C. IX, s. 192 - 194, İstanbul, 1971
- Hirschfeld, Hartwig, **New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran**, London, 1902
- Hughes, Thomas Patrick, **Dictionary of İslâm, Library of Religious and Philosophic Thought**, New Jersey, 1965
- Hurgronje, C. Snouck, **Met Mekkaansche Feest**, Verspreide Geschriften, Deel - I, Leipzig, 1923
- İbni Haldun, Abdurrahman el-Mağribî, **Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Müppeddei ve'l-Haber**, C. I, Beyrut, 1967
- İbni Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehval ve'n-Nihal**, C. I, Mısır, (H.) 1347
- İbni Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik, **es-Siretu'n-Nebeviyye**, C. I, Mısır, 1936
- İbni İshak, Muhammed b. Yesar, **Siretu İbni İshak**, M. Hamidullah Neşri, Konya, 1981
- İbni Kesir, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail ed-Dimeşkî, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, C. I, Beyrut, 1981
- el-Bidaye ve'n-Nihaye**, C. I, Beyrut, 1966
- İbni Küteybe, Ebu Muhammed b. Abdillan b. Müslim, **el-Maarif**, Beyrut, 1970
- Tabakatu's-Şuara**, Leiden, 1902
- İbni Manzur, Cemalüddin Muhammed b. Mükerrerem, **Lisanu'l-Arab**, C. IX, XII, Beyrut, 1968
- İbni Meymun, Musa el-Kurtubî el-Endulusî, **Delaletu'l-Hairin**, Ankara, 1974
- İbni Sa'd, Ebu Abdillan Muhammed, **et-Takabatu'l-Kübra**, C. I, Beyrut, 1960

- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdadî, **Zadu'l-Mesir fi ilmi't-Tefsir**, C. I, VII, Dimeşk, 1964, 1965
- İbnu'l-Esir, İzzüddin Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, **el-Kamilu fi't-Tarih**, C. I, Beyrut, 1965
- İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak b. Ebi Yakub, **el-Fihrist**, Beyrut, Tarihsiz
- İzutsu, Toshihiko, **God and Man in the Koran**, Semantics of the Koranic Weltanschauung, Tokyo, 1964
- Jeffery, Arthur, **The Foreign Vocabulary of the Quran**, Cairo, 1937
- Materyals for the History of the text of the Quran**, Leiden, 1937
- Katsh, Abraham İ., **Judaism in İslâm** Newyork, 1954
- Kınal, Füzûzan, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara, 1983
- Eski Ön Asya Dinlerinde Monoteist Temayüller, **Belleten**, C. XVIII, s. 115 - 119, Ankara, 1954
- Kohler, Kaufman, **Abraham**, J.E., V. I, p. 83 - 87, London, 1901
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, **el-Cami' li Ahkâmî'l-Kur'an**, C. II, Mısır, 1967
- Kutluay, Yaşar, **İslâm ve Yahudi Mezhepleri**, Ankara, 1965
- Mahallî, Celalüddin Muhammed b. Ahmed, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyutî, **Tefsiru'l-Celaleyn**, C. I, Mısır, (H.) 1301
- Mahmud Esad, **Tarih-i Dini İslâm**, C. I, İstanbul, (H.) 1327
- Malik Binnebî, **Kur'an-ı Kerim Mucizesi**, Çev. Ergun Göze, İstanbul, 1969
- Margoliouth, D.S., **Muhammed**, E.R.E., V. III, p. 871 - 880, Newyork, 1951
- Harranians**, E.R.E., V. VI, p. 519 - 520, Newyork, 1951

- Massignon, Louis, **Essai Sur Les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane**, Paris, 1922
- La Passion d'al-Hosain İbni Mansur al-Hallac Martyr Mystique de L' İslâm**, T. II, Paris, 1922
- el-Mesudî, Ebu'l-Hasen b. Hüseyin, **Murûcu'z-Zahab ve Meadinu'l-Cevher**, C. I, II, Mısır, 1948
- et-Tenbih ve'l-İşraf**, Bağdat, 1938
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nisaburî, **Sahih-i Müslim**, C. I, II, İstanbul, 1981
- Neccar, Abdülvahab, **Kıyasu'l-Enbiya**, Mısır, Tarihsiz
- en-Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali el-Hüseyinî, **es-Sıretu' Nebeviyye**, Çev. Osman Keskiöglü, Konya, 1981
- Nesai, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, **Sünen-i Nesai**, C. IV, İstanbul, 1982
- Nicholson, Reynold A., **A Literary History of the Arabs**, Cambridge, 1941
- Nöldeke, Theodor, **Geschichte des Qorans**, Hildesheim, 1961
- Paret, R., İbrahim, **The Encyclopedia of İslâm**, New Edition, V. III, p. 980 - 981, Leiden, 1965
- Patai, Raphael, Abraham, **The Encyclopedia Americana**, V. I, p. 45 - 46, Newyork, 1968
- Pfeiffer, Robert H., **Introduction to the Old Testament**, Newyork, 1948
- Ragib el-İsfehani, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Ahmed, **el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'an**, Mısır, 1961
- Ramazanoğlu, Muzaffer, **Gilgames Destanı**, İstanbul, 1942
- er-Razî, Muhammed b. Ömer Fahrüddin, **Mefatihü'l-Gayb**, C. V, İstanbul, (H.) 1308
- Reşid Rıza, Muhammed, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, C. I, Mısır, 1954
- Rıza, Muhammed, **Muhammed**, Beyrut, 1975
- Robs, Daniel, **L'Eglise des Temps Barbares**, Fayard, 1965
- Rudolph, Kurt, La Religion Mandeenne, **Histoire des Religi-**

- ons II. **Encyclopedia de La Pleiade**, p. 498 - 522, Paris, 1972
- es-Sa'lebî, İbni İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, **Kıssa-su'l-Enbiya**, Mısır, Tarihsiz
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, 1983
- Schimmel, Annamarie, **Dinler Tarihine Giriş**, Ankara, 1955
- Serjeant, R.B., Historical Review, **Religion in the Middle East**, V. II, p. 3 - 30, London, 1976
- Smith, H. P., **The Bible and İslâm**, Newyork, 1897
- Smith, R. B., **Muhammed and Muhammedanism**, London,
- Soury, Jules, **Les Religions Les Arts La Civilisation**, Paris, 1877
- Suyuti, Celaluddin Abdurrahman, **el-İtkan fi Ulûmî'l-Kur'an**, C. I, Mısır, 1951
- Şakir, Ahmed Muhammed, İsmail, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. II, s. 171 - 172, Tahran, 1933
- Şehristanî, Muhammed b. Abdülmelik b. Ahmed, **el-Milel ve'n-Nihal**, C.I, II, Mısır, 1947
- Selebi, Ahmed, **Mukarenetu'l-Edyan**, C.I, Kahire, 1964
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, **Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an**, C. I, II, VII, Mısır, (H.) 1379
- Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, C. I, Mısır, 1960
- Tantavî, b. Cevherî el-Mısırî, **el-Cevahir fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Kerim**, C. IV, Mısır, (H.) 1350
- Tanyu, Hikmet, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, C. I, İstanbul, 1979
- Türklerin Dini Tarihçesi**, İstanbul, 1978
- Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi**, A.Ü. İ.F.D., C. XIV, s. 95 - 123, Ankara, 1967

- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünen-i Tirmizî**, C. IV, İstanbul, 1982
- Torrey, Che C., **The Jewish Foundation of İslâm**, Newyork, 1933
- Toy, Crawford Howel, **Abraham**, J.E., p. 85 - 91, London, 1901
- Tritton, A. S., **Muslim Theology**, London, 1947
- Warshofsky, Fred, Nuh, Tufan ve Gerçekler, **Bilim ve Teknik**, Tübitak Yayını, Sayı : 121, Aralık, 1977, s. 16 - 18, Ankara, 1977
- Watt, Montgomery, Hanif, **The Encyclopedia of İslâm**, New Edition, V. III, p. 165 - 166, Leiden, 1965
- İslâm and Christianity Today, A Contribution to Dialogue**, London, 1983
- Modern Dünyada İslâm Vahyi**, Çev. Mehmet Sait Aydın, Ankara, 1982
- Wensinck, A.J., İbrahim, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye** C. I, s. 25 - 29, Tahran, 1933
- İsmail, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. II, s. 170 - 172, Tahran, 1933
- İsmail, İ.A., C. V/2, s. 1110 - 1111, İstanbul, 1968
- Woolley, Sir Leonard, **Abraham Decouvertes Recentes Sur les Origines Hebreux**, (İng.den Fran.caya Çev. A ve H. Collin Delavaud) Paris, 1949
- Ur of the Chaldees**, Newyork, 1965
- Yusuf ed-Decevi, İbrahim, **Dairetu'l-Maarifi'l-İslâmiye**, C. I, s. 25 - 29, Tahran, 1933
- Zebidî, Muhibbuddin Ebi'l-Feyz es-Seyyid Muhammed Mur-taza, **Tacu'l-Arus**, C. VI, VIII, Beyrut, 1966
- Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşaf an Haka-iki Gavamizi't-Tenzil**, C. III, Mısır, (H). 1354

İ N D E X (*)

— A —

Abbasiler, 8, 107
 Abdullah, 172, 173
 Abdullah b. Ömer, 175
 Abdullah b. Sellam, 152
 Abdullah b. Zeyd b. Asım, 83
 Abdullah el-Kadaî, 195
 Abdurrahman, 88
 Abduttabiha b. Sa'leb b. Veb-
 re, 194
 Abdülaziz, 88
 Absülmehî el-Kindî, 114
 Abdülmuttalip, 172, 173, 194
 Abdei Kevakib, 104
 Ab-Hamon, 23
 Abimelek, 61
 Abi-Ram (-u), 22
 Abi-Sare, 22
 Abrahamities, 184
 Acbor Oğlu Elnathan, 26
 Hz. Adem, 14, 80, 81, 87, 98,
 102, 103, 108, 153, 155, 160,
 181, 182
 Afif b. Ma'dî Kerib Kindî, 196
 Afrika, 161

Hz. Aîşe, 112, 154
 Akadca, 23
 Hz. Ali, 80
 Amir b. Zarib el-Udvani, 193
 Amrafel, 29, 35
 Amurrular, 99
 Anadolu, 184
 el-Antaki, 113
 Antakya, 184
 Aramî, (-ce, -ler), 106, 113, 117,
 146, 186
 Arab (-ça, -istan, -lar), 4, 20-
 24, 28, 32, 57, 58, 69, 84,
 87, 101, 103, 108, 110-120,
 124-127, 133, 134, 138-141,
 146, 156, 164, 166, 171-173,
 180, 183-189, 193, 195
 Arz-ı Mev'ud, 55
 Aşûre, 179
 Avrupa, 100, 161
 Azazil, 77, 158
 Azer, 33-35, 37, 38, 105

— B —

Baal, 102
 Babil (-onya, -ülkesi), 22, 27-

(*) Dipnotlarda ve Bibliyografya'da yer alan isimler ve kitaplar
 İndexte gösterilmemiştir.

29, 31, 32, 35, 36, 96, 99,
101, 107, 108, 117, 118, 144
Babil Kulesi, 97, 99
Barnaba İncili, 181
Basra, 37, 52
Başan, 66
Beer Şeba, 56
Belkis, 195
Beyazıd-ı Bestamî, 113
Bilali Habeşi, 189
Bilka Vadisi, 191
Bizans, 190
Bohemya, 184
British Museum, 18
Buhtnasır, 36
Bûna, 36

— C, Ç —

Cebbar, 59, 60, 62
Cebrail, 69, 79, 156, 175
Cenef, 115
Craigie, 15
Cüneyd-i Bağdadi, 113
Cürhüm (-lüler), 70, 71, 76
Çin, 100, 161

— D —

Hız. Davud, 1, 67, 88, 115
Dev (-a), 10
Deyus, 10
Dicle, 32

— E —

Eber, 52
Ebiyona, 36
Ebu Amr eş-Şeybanî, 113
Ebu Hureyre, 58, 78, 179
Ebu Kays Sareme b. Ebi Enes,
194

Eflatun, 42
Ehvaz, 31
Elamlılar, 25
Eliezer (El-Yuazir), 34
Emile, 36
Enkidu, 27
Erbab b. Riab, 195
Erfahşed, 33
Ergü (Rağû), 33
Es'ad Ebu Kerb el-Himyeri,
195
Esbat, 139
Eshab-ı Eşhas, 105
Eshab-ı Heyakıl, 104
Eshab-ı Hulûliye, 105
Eshab-ı Ruhaniyat, 104
Alman (-ca), 100
Eupolemos, 16, 51
Eyn Mispata, 35
el-Ezher, 147

— F, G —

Falih, 33
Farsça, 117, 147
el-Felahetu'n-Nabtiyye, 103
Fırat, 28, 29, 32, 55, 56
Filistin (-liler), 27, 51, 54-58, 67-
70, 79-81, 84-86, 97, 161, 167,
169
Fıravun, 26, 60, 61, 92
Fransız (-ca, -lar), 29, 72
Gemara, 114
Gerar, 60
Gılgameş, Destanı, 27
Gök Tanrı (-ınancı), 100, 160,
161

— H —

Habeş (-ce, -istan), 15, 114, 190
Habil, 15, 144

Habirular, 52, 99
Hacer 59, 67-72, 76-79, 85, 170,
181
Hacuni, 85
Hacur, 85
Halid b. Sinan b. Gays, 194
Halilürrahman, 51
Hallac-ı Mansur, 113
Hammurabi, 29, 35, 52
Haran, 31, 53, 62
Harran, 24, 25, 31, 32, 50-56,
96, 105-108, 111, 117, 118,
160
Harun-ı Reşid, 4, 186
Hasan, 176
Hatice, 112, 121, 189
Havva, 14, 181
Hazarlar, 85, 161, 162
Hebron, 56, 86
Hicaz, 112, 118, 151, 160, 161,
190
Himyer (-li), 180, 195
Hind (-istan, -liler), 100, 102,
103, 161, 167
Horasan, 85, 161, 162
Hristiyan (-lar, -lık), 1, 3, 15,
49, 93, 95-106, 110, 112-115,
120-124, 132-138, 140-147,
150, 151, 158, 166, 180-184,
187-195
Hz. Hüd, 80
Huri, 28
Hürmüzcürd, 31
Hüseyin, 176

— I, İ, —

Irak, 108
İbni Abbas, 83, 176
İbni Mesud, 131

İbni Suud, 88
İbni Vahşiye, 103
İbrahimiler, 184, 185
İbrahimin Yahudiliği, 94
İbrani (-ce, -ler), 151, 63, 87,
91, 110-113, 117, 134, 147,
189, 192
Hz. İdris, 160
İlaf b. Şihab el-Temimi, 193
İliya, 68, 86
İran, 100, 161, 164, 187
Hz. İsa, 1, 2, 28, 88, 90, 136, 145,
150-155, 180
Hz. İshak, 9, 16, 17, 35, 61, 69,
73-76, 85, 86, 91, 92, 116,
138, 139, 145, 160, 161, 164,
169-171, 176, 177, 181
İskan, 62
İskandinavya, 185
İslâm (-i, -iyet), 1, 3, 17, 24,
33-36, 49, 73, 93-95, 98, 106,
121-123, 130, 144-166, 177,
182, 183, 187, 188, 190, 195
İspanyolca, 100
İsmail, 16, 17, 57, 58, 67-85, 91,
92, 116, 118, 124, 132-135,
138, 139, 145, 150, 159-161,
165-177, 181, 184
İsrail (-oğulları, Beni İsrail),
34, 35, 49, 55, 58, 75, 95,
125, 130, 135
İsrailiyat, 10, 11
İştar (İştarot), 41, 103
İtalyanca, 100

— J, K —

Jan Hus, 184
Japon Şintoizmi, 100
Ka'b b. Lüf b. Galip, 195

Kâbe (Beyt-i Haram), 57, 69,
79-85, 106, 107, 119, 121,
124, 132-135, 140, 141, 151,
160, 163-167, 171, 174, 175,
180, 185, 197

Kabil, 15, 144

Kadeş, 35

Kahire, 147

Kamarina, 51

Katolik, 185

Kays b. Asım et-Temimi, 196

Keldani (-ce, -ler), 25, 31, 47,
49, 91, 186

Kenan (-dili, diyarı), 21, 54,
55, 91, 92

Ketura, 85, 86, 181

el-Kinza, 108

Koenig, 148

Kontura, 85

Kûfe, 37

Kureys, 127, 179, 185

Kus b. Saide, 193

Kûsa, 31, 32, 51, 102

— L —

Lahm Kabilesi, 191

Libya, 147

Lokman, 154

Lût (-kavmi), 31, 32, 54, 62-67,
93, 158

Lübnan, 147

— M —

Macaristan, 185

Malik b. Enes, 11

Mamre, 56

Mandeen, 99, 106, 108

Mansur, 12

Mari, 29

Mastemah, 77, 159

Maverdi, 194

Mecusi (-lik, -ler), 107, 163,
164

Medine (Medeni), 11, 83, 94,
122, 127-133, 136-140, 166,
171, 194

Mekke (Mekki), 11, 68, 69, 71,
79, 81, 83-86, 106, 111, 112,
118-122, 127-140, 145, 165,
169, 171, 187, 189 191, 194,
195

Merve, 70, 174

Hz. Meryem, 136

Mezopotamya, 4, 19, 61, 97, 186

Mısır, 4, 35, 55, 58 60-63, 67,
68, 75, 86, 91, 93, 136, 188,
169, 173

Midraş, 14, 45, 56

Mikado, 100

Milka, 62

Mina, 165, 166

Misyonerler, 146

Mişna, 16, 114

Monteaque R. James, 15

Mugayyar, 32

Muğtasıla, 106

Muhacir, 152

Muhammed, 1, 7, 8, 11, 12, 28,
58, 63, 78, 83, 90, 106, 107,
111, 112, 116, 118, 120-127,
130-143, 145, 150-156, 167,
171, 172, 174-179, 185-196

Muhasibi, 113

Hz. Musa, 14, 15, 25, 28, 135-
137, 145, 150-155, 160

Musa'nın Yahudiliği, 94, 95

Musul, 190

Mültemis b. Ümeyye el-Kena-
ni, 194
Müsteşrikler, 110, 113, 116,
120-127, 131-138, 143, 146,
151, 166, 183, 192
Müzdelife, 166

— N —

Nabatlılar, 106
Nahmolel, 28
Nahor, 31, 34, 35, 62, 87
Nannar, 41
Nasrani (-lik, -ler), 93, 95, 96,
112, 118, 128, 149
Nasara, 106
Nasuray, 106
Neccar oğulları, 194
Nemrut, 30, 35-38, 40, 44-48,
51, 54, 96, 99, 164
Nil, 55, 56
Nirin, 101
Hz. Nuh, 19, 28, 33, 36, 37, 66,
70, 79, 80, 87, 97, 98, 101-
103, 145, 152-155, 160, 166,
167, 174, 178, 179
Nuh Tufanı, 25-27, 66, 81, 144
Nûna binti Kirinba, 36

— O, Ö —

Og, 65, 66
Osman b. Huveyris, 140, 186,
190
Ömer b. Abdülaziz, 172
Ömer b. Hattab, 190, 191

— P, R —

Panos, 63
Pensilvanya, 18

Philo, 16
Putperestlik, 40, 56, 89, 100,
101, 104, 105, 108, 111, 116-
120, 141, 180
Ramle, 68, 86
Rebeka, 61
Rim-Sin, 52
Romence, 15

— S —

Sabba, 106
Sabiilik, 13, 16, 24, 26, 52, 99,
100-108, 111, 117-120, 144,
159, 160, 179
Safa, 70, 174
Safvan b. Ümeyye b. Mihleb
el-Kinani, 196
Said b. Zeyd, 190
Hz. Salih, 80
Sam, 33
Sami (-ce, -dilleri), 24, 110
Sanskritce, 117
Sare, 23, 31, 32, 53, 54, 59-66,
69, 72-86, 170, 181
Saruh, 33
Schei, 72
Sefer hayyaşar, 49
Sebi, 67, 68, 86
Seleme, 152
Seyf Zi Yezen, 194
Slavca, 15
Sodom, 64, 65, 178
Suriye, 54, 184, 186
Sus, 31
Suud, 88
Suudi Arabistan, 88
Hz. Süleyman, 36
Sümer (-ce, -ler), 19, 22, 23,

41, 51, 79, 88, 96, 97-99, 166,
167, 190
Sümer Kanunları, 72, 73, 97
Süryanice, 20, 23, 51, 63, 113,
114, 117, 147, 186, 192
Süveyd b. Amir el-Mustalaki,
195

— Ş —

Şalih, 33
Şam, 22, 51-53, 70, 81, 83, 86,
102, 179-191
Şamaş, 41
Şekem, 54
Şinar, 29, 35
Hz. Şit, 80, 102, 106, 160
Hz. Şuayb, 154

— T —

Talmud, 16, 144, 177
Tarih b. Nahur, 33
Taylor, 32
Terah, 26, 31-34, 38, 41-48, 52,
62
Tevrat'ın Mişnası, 103
Tien, 100
Tigri, 92
Trablusşam, 147
Transilvanya, 185
Tsoar, 66
Tufan hadisesi, 97
Türk (-çe, -istan, -ler), 63, 85,
100, 102, 103, 146, 160-162,

— U, Ü —

Ubeyd b. el-Ebras el-Esedî, 196
Ubeydullah b. Cahş, 121, 140-
142, 186, 190
Ukaz Panayırı, 193
Ur, 4, 18, 19, 25, 26, 28, 31-33,
40, 51, 52, 79, 87, 96, 107,
166, 168, 177
Urfa, 51, 52, 106
Urve, 11
Uşa, 36
Utanapıştim, 27, 79, 97
Ümeyye b. Cündeb el-Cüheni,
194
Ümeyye b. Ebi Salt, 110, 121,
131-143, 192
Ümmü Habibe, 190
Ürdün, 86
Üslümü'l-Yali, 196

— V —

Vakidî, 11, 12, 191
Varaka b. Nevfel, 121, 141-142,
186, 189
Vatikan, 147
Veki' b. Seleme b. Züheyr el-
İyadî, 195

— Y —

Yahudi (-ler, -lik), 1-3, 6, 14-
17, 24, 28, 33, 35, 37, 49,
92-95, 107, 11, 114, 115, 118,
119, 122-124, 128, 132-138,
140-147, 149-151, 153, 166-
169, 172, 173, 176, 180-183,
194

Hız. Yahya, 108

Hız. Yakub, 16, 17, 34, 35, 50,
57, 58, 67, 95, 116, 130, 138,
139, 145, 164, 177

Ye'cüc Me'cüc, 160

Yehuda, 67, 95

Yemen, 82

Yunan (-ca, -lılar), 15, 100

Yusuf, 139

— Z —

Zemzem kuyusu, 12, 70, 82,
173

Zev, 100

Zeus, 100

Zeyd b. Amr b. Nufeyl, 121,

140, 142, 150, 186, 190, 191

Zeyd b. Sabit, 134

Ziggurat, 97, 99

Zerdüştlük, 145, 163, 164

Züheyr b. Ebi Selma, 193

Zühri, 11

Zül-Karneyn, 36, 160-162, 195